

Heltainé Nagy Erzsébet

**Írói nyelvművelés Magyarországon
a XX. század első felében**

Ady Endrétől Illyés Gyuláig

Tartalomjegyzék

I.		
	A nyelvművelés útjai – az írói nyelvművelés kérdésköre	5
	A nyelvművelés ma	5
	Az írói nyelvművelés	9
	Az irodalom szerepe nyelvünk életében	11
II.		
	Két portré a század elejéről	15
	Ady Endre nyelvészeti írásai	15
	A költő nyelvféltése	15
	A jelen nyelvállapotáról	21
	A nyelv ügye társadalmi kérdés	23
	Ignotus változó nyelvfelfogása	24
	A kifejezés szabadságáért	25
	A magyar nyelvi hagyományért	32
III.		
	Írói nyelvművelés a két világháború közötti évtizedekben	43
	A nyelvművelés helyzete	43
	Nyelvművelés és küldetéstudat	46
	A megközelítés útja: a Magyar Nyelvőr és a Nyugat	49
	Íróink a Nyelvőrben és a Nyelvőr körül	50
	Móricz Zsigmond és a nyelvművelés	60
	Kosztolányi Dezső, a korszak legjelentősebb nyelvművelő írója	71
	Nyelvművelés a Nyugatban. Körkép.	82
	Babits Mihály a nyelv és a stílus helyességéről	86
	Németh László gondolatai a nyelvről és a stílusról	94

IV.		
	Akik az áttekintésből kimaradtak	123
	Illyés Gyula	124
	Déry Tibor	125
	Veres Péter	126
V.		
	Összegzés és kitekintés	129
	Hivatkozások, rövidítések	137

I.

A nyelvművelés útjai – az írói nyelvművelés kérdésköre

A nyelvművelés ma

„Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését” (NyKk. II, 349). Az így felfogott nyelvművelés tehát „a nyelv életébe való tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása” (Bárczi 1974: 15–6). Tárgya legalább annyira a nyelvet beszélő ember, mint amennyire maga a nyelv (vö. Lőrincze 1980), célja pedig, mint a fenti meghatározásból is kiviláglik, a nyelv egészséges fejlődésének elősegítése (Kovalovszky 1977: 32).

A mai nyelvművelés, Németh G. Béla szavával „nyelvi népművelés” tehát egyszerre nyelvközpontú, kommunikációközpontú, emberközpontú (l. Lőrincze 1988: 15–8), nemzetközpontú (vö. Grétsy 1993), mert legfőbb célja anyanyelvünk ismeretének minél magasabb fokú és szélesebb körű elsajátíttatása a nyelvközösség minden tagja számára.

A nyelvművelés mint tudományág a nyelvtudomány eredményei alapján kezelíti meg a nyelvi helyesség kérdéseit, legerőteljesebben az iskolai oktatáson, a tankönyveken, a nyelvtanórákon keresztül hat, és persze a sajtó, a rádió, a televízió, a könyvkiadás csatornáin át.

Fontos területe a nyelvi ismeretek terjesztésének az iskolán kívüli oktatás, a TIT, meg a népfőiskola-mozgalom égisze alatt folyó, részben az Anyanyelvápolók Szövetsége által szervezett anyanyelvi ismeretterjesztő munka is, amelynek

egyik, évről évre visszatérő rendezvénye a magyar nyelv hete, fóruma pedig az Édes Anyanyelvünk című folyóirat.

A nyelvművelés gyakorlati része természetesen jóval összetettebb az itt felvázoltnál. Említhetném például a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának nyelvhelyességi, helyesírási tanácsadó szerepét, a Rádió alkalmankénti nyelvi gyorssegélyszolgálatát, a televízió műsorait vagy a legkülönbözőbb szövegek, feliratok nyelvi-stilisztikai lektorálásának szükségességét.

A nyelvművelés mint tudományág elméleti alapvetésében mindenkor, így ma is, erősen épít a nyelvtudomány más területeinek – a leíró nyelvészet, a nyelvtörténet, a dialektológia, a lexikográfia, az elméleti és az alkalmazott nyelvészet, például a nyelvfilozófia, a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika – eredményeire, lehetőségeire. Mindezekből együttesen tevődik össze a nyelvművelés elméleti háttere, ezen alapul gyakorlata, amely nem végezhető sem nyelvtörténeti, sem általános nyelvészeti ismeretek nélkül.

Fókuszban lévő tudományág a nyelvművelés ma is, mint ahogy többször volt az nyelvünk története során. Gondoljunk a nyelvújítás, az új ortológia időszakára, vagy a két háború közti korra, amikor újabb tartalommal töltődött meg a nyelvművelés: az írók által is képviselt nyelvi küldetéstudat-jellegről később részletesen szólok még.

Ma, amikor újabb igényeket fogalmaz meg az élet, a változó társadalom, megint széles körű érdeklődés mutatkozik a nyelvművelés iránt. És nemcsak a gyakorlati élet felől, hanem a tudományos életen belül is. Jól mutatta ezt az 1992. októberében tartott nyelvművelő konferencia (teljes anyaga megjelent a Nyelvőr 1993. évi 4. számaként), amelyen részt vehettek a magyar nyelvészek a határon túlról is. A konferencia tematikájában tükrözte a nyelvművelés, sőt a magyar nyelvtudomány vissza-visszatérő, ma is újragondolandó elméleti kérdéseit.

Mert véleményem szerint lényegében ma is igaz, hogy a tudományos nyelvművelés fő szempontja – természetesen nagyon leegyszerűsítve – az igényes nyelvi norma, a sztenderd normájának a megállapítása (elsősorban grammatikai szabályok alapján), illetőleg az átlagemberektől elvárható nyelvi, stílusbeli igényesség normáinak rögzítése és ébrentartása, fejlesztése. Erre nézve lásd a Nyelvművelő kézikönyvet (Grétsy – Kovalovszky 1980, 1985), illetve más nyelvművelő kiadványok sorát (pl. Grétsy – Felde szerk. 1980; Bíró – Tolcsvai Nagy szerk. 1985; Deme – Grétsy – Wacha szerk. 1987; Grétsy – Vágó 1991; Kemény – Szántó szerk. 1992). Sztenderden én is a korábbi „irodalmi nyelv” terminusnál szélesebb értelmű, bizonyos értelemben eszményi, tehát elérendő, célul megjelölendő nyelvváltozatot értek. Körülbelül úgy, ahogy Szathmári István fogalmazta meg az említett tanácskozáson (vö. Nyr. 1993. 4: 406). A nyelvművelés számára továbbra is

ez a legfontosabb normaváltozat, ennek kutatása, feltárása és értékelése a jelen és a közeljövő egyik feladata. De nem kevésbé fontos a többi nyelvi norma, változat, élő nyelvi típus felkarolása, kodifikálása, ahogy ezt részletesebben kifejtettem az említett nyelvművelő konferencián magam is (vö. Nyr. 1993. 4: 420–2). Ebből idézek: az általam bemutatott három kommunikációs alaphelyzetből „elsősorban az következik, hogy sokféle norma él és élhet egymás mellett, és a normák nem állnak alá- és fölérendeltségi viszonyban, érvényességi körük és kommunikációs teherbírásuk azonban erősen különböző. Úgy is mondhatnánk, norma az, ami egy nyelvközösség szokásával megegyezik, s ott, akkor normán kívüli az, amely vele ellentétben áll. (Gombocz Zoltán sokat idézett szavai ezek a nyelvi helyességről, kissé átalakítva). Az egymás mellett élő normák sokasága folyton érintkezésben áll, módosítja és megtermékenyíti egymást. Minden normának lehetnek olyan elemei, amelyek más szituációban nem voltak használatosak, de a megértést adott esetben segíthetik” (i. m. 422). A megértés persze nem minden, bár alapvető szempontja a kommunikációs folyamatnak, de csak akkor lehet a legfőbb normaképző erő, ha kellő mértékben megvalósul, ha tartalom és forma tekintetében egyaránt telített a kommunikáció.

Az általam vallott kommunikációs szemléletű nyelvművelés tehát aktív nyelvművelői magatartást követel, amely nem jelentheti az igénytelenség normává emelését, hanem arra törekszik, hogy tudatosítsa a teljesebb értékű kommunikálás szükségességét és az ehhez felhasználható nyelvi eszközöket. Mert ma általában a beszélők, a nyelvhasználók nem érzik szükségesnek a telített, teljes értékű kommunikációt, hiánya miatt azonban szenvednek.

Azért elevenítettem fel korábbi gondolataimat, hogy legalább jelzésszerűen magam is állást foglaljak a nyelvi normával kapcsolatos eszmecsereben. A kérdés persze korántsem olyan új, mint néha látszik, de újragondolása ma is időszerű. (L. az említett konferencia további előadásait, különösen Szathmári István, Békési Imre, Kemény Gábor, Tolcsvai Nagy Gábor és Balázs Géza idevágó gondolatait.)

A nyelvi norma (normák) fogalma csupán egyike azon elméleti kérdéseknek, amelyben a nyelvművelésnek (is) állást kell foglalnia. Ugyanígy ma is fölvetődik a „nyelvi helyesség”, „adekvátság”, „odavalóság”, „szépség” stb. értelmezése, illetve újraértelmezése. (Ahol előkerülnek, álláspontomat érzékeltetem velük kapcsolatban is.) Nyelvművelésünk főbb kérdései, ha nem is gyökeresen mások, mint voltak 1953-ban, de megfogalmazásuk megint időszerű. Úgy vélem, a tudományos nyelvművelés halad ezen az úton, s hogy a válaszok lassan és vitákban formálódnak, ez természetes, és mértékletességet, türelmet igényel.

Magam is azok közé tartozom, akik szükségesnek tartják tehát a nyelvművelés jelenének és jövőjének megerősítését, az új kihívásokra adandó válaszok árnyalt

megfogalmazását. Ehhez első lépésként mai tudományos álláspontunkból nézve tárjuk föl a múltat, őrizzük meg értékeit, azokat még jobban építsük be gondolkodásunkba.

Ilyen értéknek tartom – s ezt már előljáróban is leszögezem – az általam kutatott írói nyelvművelés kérdéskörét. Azért is, mert visszautalva kommunikációs szemléletű nyelvművelői felfogásomra, az írók megnyilatkozásai, mint majd látjuk, telített értékű kommunikációs szituációt jelenítenek meg, szerepük ezért is nagyon fontos.

A nyelvművelés mint tudományág, noha nagyon sok más területtel érintkezik (szociológia, pszichológia, pedagógia), úgy gondolom, csupán egyik lehetséges, ma is élő és ható útja a nyelvi műveltség fejlesztésének. Kétségtelenül jelentős, de nem teljes körű megvalósulása a nyelvi művelődésnek a fent körvonalazott tudományos nyelvművelés.

Legalább ilyen fontos az a nehezebben megfogható állandó nyelvi hatás, amely az irodalmon, a mindenkori szépirodalmon keresztül éri a nyelvközösség tagjait. „Be kell vinni a köztudatba és a gyakorlatba a »pozitív nyelvművelés«-t, a kifogástalan, példamutató, szép írásművek megismerését, megismertetését, ezek állandó olvasása erősíti a nyelvérzékét, segít a nyelvhasználat magasabb fokra emelésében” (Lőrincze 1980: 12–3). Mélységesen egyetértek ezzel a szándékkal, én is azt vallom, hogy a jó példa legalább annyira hat, mint a rossz, hogy aki sok jó művet, jó szöveget olvas, lát, hall, annak szókincse, nyelvi-stilisztikai kifejezőkészsége, helyesírásai is jó, jobb lesz. Ily módon a nyelviségében értékes irodalom feltétlenül nyelvfejlesztő hatású. S ebben az értelemben igaz, hogy a „nyelvművelés első-sorban az írók ügye, nem a tudósoké” (Halász 1938: 15), hogy „egy szép magyar nyelven megírt vers, novella, regény felérhet hatásában tíz nyelvművelő cikkel” (Lőrincze 1953: 15), s hogy „Nyelvész urak jobban tudják, a költő jobban érzi” (Arany: Aisthesis).

A nyelvművelés másik, hatásában nem kevésbé jelentős ága tehát a nyelvtudományon kívüli, szélesebb értelemben felfogott nyelvi művelődés, nyelvművelés. Ennek megint csak több vonulata létezik, hiszen szinte minden ember bizonyos fokig amatőr nyelvművelőnek számít. Az ilyen mindennapi, amatőr nyelvművelés valójában az akadémiai, vagyis a tudományos nyelvművelői elvek „folklorizálódása”, egyszerűsített megjelenése a közgondolkodásban. Sokféle értéket is hordoz magában, de egyúttal ez a közeg a nyelvi, nyelvhasználati babonák melegágya is.

Az írói nyelvművelés

A szaktudományon kívüli nyelvművelésnek egy másik, de az előzőtől, a mindennapitól is markánsan elkülönülő ága az írói nyelvművelés. Ennek legfőbb jellemzője, hogy a nyelvet szuverén módon birtokló művész a nyelvről mint az irodalom eszközéről tesz megfigyelést. De ez a megközelítés nem a tudomány szempontjából valósul meg – kivéve az olyan író-tudósokat, mint Arany János vagy Kosztolányi Dezső –, hanem az anyanyelvhez való érzelmi viszony és a művészi kifejezés lehetőségeinek szempontjából. Hatásmechanizmusa is más az írói nyelvművelésnek, mert elsősorban a példaadáson és az anyanyelv műveléséért való érzelmi mozgósításon keresztül érvényesül.

Az írói nyelvművelésnek is legalább két megjelenési formájáról beszélhetünk. Az egyik: az író megfigyelései az anyanyelvről, a saját írói gyakorlatából kialakított nyelvi eszmény megfogalmazása, az írói magatartás tudatosítása; az író viszonya a nyelvhasználók egész közösségéhez, illetőleg a nyelvhez mint munkaeszközhöz. Mindez az adott életműbe beépülve általában nem közvetlenül, hanem közvetve van jelen, összegyűjtéséhez az egész életmű számbavétele szükséges.

Az írói nyelvművelés másik megjelenési formája az írók tudatos nyelvészeti, nyelvművelő tevékenysége, melynek során az irodalmi alkotó tudatos megfigyeléseként fogalmazza meg saját érzéseit, meglátásait, gondolatait – Illyés Gyula szavával szólva „ráérzéseit” – a nyelvről. Ilyenkor tehát a tudományos és az írói, művészi szempontok keveredésének lehetünk tanúi. Mivel ez a jó értelemben vett, jó szándékú, de mégiscsak műkedvelő, sokszor szaktudás nélküli nyelvészkedés eddig meglehetősen a tudományos gondolkodás perifériájára szorult és hatásához képest szinte teljesen feltáratlan (kivéve Kosztolányi életművét), úgy gondolom, s ebben előzetes konzultáció során többen is megerősítettek, hasznosnak és szükségesnek mutatkozik e folyamat feltárása és mai tudományos értékelése.

Kutatásom célja tehát egyfelől az volt, hogy összegyűjtsem azokat a jelentősebb íróktól származó fontosabb megnyilatkozásokat, amelyek a témakörhöz tartoznak. Gondolok itt egyrészt az olyan típusú vallomásokra, mint amilyeneket a *Nyelvédesanyánk* című (Hernádi–Grétsy szerk. 1980) kötetben olvashattunk (l. még Grétsy–Gulya szerk. 1970), de még inkább íróink-költőink közvetlenebbül nyelvészeti, nyelvtudományi kérdéseket is érintő írásaira; ilyen jellegű cikkekre, tanulmányokra, esszékre. Gondolok a jelentősebb irodalmi-nyelvi viták anyagára (a századvégi *Nyelvőr-vitára* csak utalok: l. Németh G. B. 1960), közelebbről a Nyugatban és másutt zajló polémiákra (Ady–Ignotus; Kosztolányi–Schöpflin stb.), később a Rozsdatemető körüli vitára vagy Kolozsvári Grandpierre Emil írásaira. Általuk nem csupán az író és a nyelv viszonyába tekinthetünk be, ha-

nem az író és a korabeli nyelvtudomány kapcsolatába is. Mindezzel az írói nyelv-művelés máig ható, részben nyelv-művelés-történeti, egészében azonban nyelvi, irodalmi, kulturális, sőt történelmi, társadalmi, közéleti folyamatát, illetve annak szakaszait kívánom megrajzolni, kapcsolódva a magyar nyelv-művelés történetének egyes állomásait feltáró nagyobb kutatási témához.

S hogy miért a XX. század elejét választottam kiindulópontként? Ennek oka részben a kor iránti vonzódásom, de még inkább az alábbi tudománytörténeti tény: Nyelv és irodalom, nyelvhelyesség és nyelv-művelés korábban, a XVII. századi nyelv-művelő mozgalmak meg a nyelvújítás idején is még teljesen együtt fejlődött, írónk, költőink ugyanúgy írtak poétikai, retorikai, nyelvtudományi témájú munkákat, mint szépirodalmi műveket. (Vö. pl. Szathmári szerk. 1961: 3–50; Fábrián 1980: 5–29.) Az írói, művészi megközelítésű és a tudomány szempontjai szerint haladó nyelv-művelés különválása az irodalomban határozottan jóval később, Arany János életművében figyelhető meg (vö.: Négyesy 1917; Riedl 1917; Ferenczy 1957, 1958; Nagy J. B. 1968; Németh G. B. 1960, 1961, 1966), és markánsan csak a XX. században következik be (Fábrián 1980: 39–40). Ezért is választottam dolgozatomban kiindulópontként a XX. század egyik meghatározó alkotójának életművét, Ady Endréét. Illyés Gyulával pedig a későbbiekben lényegében a jelenig tágítható a vizsgált időszak. E két író között számtalan alkotót megnevezhetünk, gondoljunk – legalább előzetesen – Ady után Móra, Kosztolányi, Babits, Móricz, Krúdy Gyula, Németh László, Déry Tibor, Veres Péter, Karinthy Ferenc, Kolozsvári Grandpierre Emil, Nagy László, Mészöly Miklós, Sütő András nevére, de ugyanúgy Csoóri Sándorra, Temesi Ferencre, vagy Faludy György nevét is említhetjük a teljesség igénye nélkül természetesen. Nem felejtkezve meg az olyan nyelvészkedő írókról sem, mint Gárdonyi Géza, Erdélyi József vagy az e téren kevésbé ismert mikolai költő, Gellért Sándor.

Az itt vázolt hatalmas anyagnak a feldolgozása természetesen hosszú ideig tartó folyamat. A jelen értekezés elhelyezi a témát a nyelvtudomány, közelebb-ről a nyelv-művelés, részben a stilsztika elméletében és történetében, feltárja az anyaggyűjtés és feldolgozás módszerét, és átfogja, feldolgozza az eddig összeállt anyagot. Úgy, hogy kijelöl bizonyos témaköröket, csomópontokat; illetőleg részletesen több, e mostani téma szempontjából különösen kiemelkedő íróegyéniesség feltáró portréját rajzolja meg, egy-egy önálló fejezetben.

Így, ha nem is nyújt teljes képet a XX. század első felének írói nyelv-műveléséről (az lehetetlen is volna), igyekszik mégis az egészről áttekintést adni, és egy-egy „mélyfúrászerű”, feltáró fejezetben – mintegy reprezentatív mintavétellel – néhány, véleményem szerint meghatározó egyéniséget és gondolkört részlete-

sen bemutatni. Még egyszer hangsúlyozom, nem csupán művészi nagyság szerint rangsorolva emeltem ki az egyes írókat vagy költőket!

Bár természetesen jó íróinkat, költőinket, bölcselőinket igyekeztem sorra venni, az egyes fejezetek mennyiségi mutatói nem jelentenek művészi értékrendet, mint ahogy önmagában az a tény sem, hogy kikről készült, illetve kikről nem készült „önálló” fejezet. Jelen témám és értekezésem szempontjából persze felállítható értékelés – erre kísérletet is teszek –, de ezúttal csupán, illetve elsősorban a vizsgált témának megfelelő következtetéseket vonhatom le és összegezhetem. Vagyis a szóban forgó írókat nem a magyar irodalomtörténetben elfoglalt – sokszor még nem is egészen tisztázódott – helyük szerint értékelem, mérlegelem, hanem jelen témám, az írói nyelv művelés kérdéskörének megfelelően a nyelvtudomány felől nézve. Arra is van természetesen példa, hogy nagy író nagy „nyelvbölcselő” volt, de a kettő nem esik mindig egybe!

Munkám során mindvégig feladatomnak tekintettem az írók nézőpontjának jellemzését, eredményeinek számbavételét és szembesítését a korabeli, illetőleg a mai nyelv művelés elveivel. Vagyis az írói nyelv művelés értékelését a tudomány, a hatás és a használhatóság szempontjából.

Noha témám szorosabb értelemben véve író és nyelv művelés, író és nyelvtudomány kapcsolatára, vagyis az írói nyelv művelésre szűkíthető, valójában minden pontján nyelvünk, irodalmunk, kultúránk alapkérdéseivel érintkeznek, s csakis velük együtt vizsgálható. Ezek a nyelvi, irodalmi, szociológiai, történelmi érintkezési pontok adják ugyan meg a téma, illetve a munka szépségét és izgalmát, de legalább ennyire meg is nehezítik a kutató helyzetét. Mert – mint látni fogjuk – sohasem pusztán nyelvi kérdésekről van szó, hanem mindig is a legalapvetőbb nemzeti kérdésekről.

Az irodalom szerepe nyelvünk életében

Köztudomású, e helyütt mégis szükségesnek látszik szólni róla, hogy a magyar kultúrában, a magyar nyelv fejlődésében az irodalom szerepe jóval erősebb volt, mint akár a hozzánk leginkább hasonló közép-európai népek történetében. Ez lehet az oka annak is, hogy a magyar nyelvtudomány újabb történetének egyik legkiterjedtebb témaköre az irodalmi nyelv vizsgálata. Gondoljunk a Pais Dezső nevezetes előadásától máig tartó folyamatra, az e témakörben született cikkek, monográfiák nagy számára (vö. pl. Pais 1952, 1960; AnyMűv. 1960; Bárczi 1961; 1963; Benkő 1960 a, b, 1978, 1988, Szathmári 1961, 1968, 1975, 1988; Balázs 1988). „Még az olyan látszólag nem közvetlenül irodalmi kapcsolatú mozzanatok, mint a grammatikusi tevékenység, a nyelvújítás stb. is egyrészt a szépírók legközvetlenebb

közreműködésével, másrészt a szépirodalom érdekében történtek. Bár a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv együttes, egymástól elválaszthatatlan érdekében kifejtett, egy személyben szépírói és nyelvészi-nyelvművelő tevékenység éppen nem ismeretlen fogalom más nyelvek életében sem, mégis kevés európai nyelv tud felmutatni e vonatkozásban olyan hosszú időbeliségű és olyan magas szintű, erőteljes és eredményes vonulatot, mint amely nálunk a XVI. századtól máig egyhuzamban tart. Sylvester, Szenci Molnár, Baróti Szabó, Révai, Rájnis, Verseghy, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Kosztolányi, Illyés nevét igazán csak példaképpen említem, annyian sorakoznak föl e nagyon tudatosan vállalt és végzett kettős tevékenység megtestesítőiként” (Benkő 1978: 390).

Ezért is igaz az, hogy nálunk az irodalom és a nyelvészet ügye az átlagosnál is szorosabban fonódott össze „irodalmi, kritikai alapkérdések gyakorta nyelvészeti vitákban dőltek el” (Németh G. B. 1975: 538), s „a nyelvész vagy nyelvészkedő író típusa végigkíséri irodalmunk oly szakaszait is, amely időszakokban külföldön ritkább a nyelvészet iránt bensőbbben érdeklődő író” (Németh G. B.: i. h.).

Mint említettem már, az írói vélekedésekben nem csupán az anyanyelv és az író, hanem az író és a nyelvtudomány viszonyát is tetten érhetjük. Noha ez utóbbi jelentőségében talán kevésbé fontos kérdés, egy tudománytörténeti feldolgozásban viszont annál inkább érdemes rá kitérni. A nyelvet minden író nagyon szereti, a nyelvtudományt azonban – s ezt is látni fogjuk – kevésbé. Ennek is megvan a történelmi, politikai s csak kis részben tudományos okai, most csupán azt bocsátom előre, hogy az általam összegyűjtött írások arról is tanúskodnak, hogy a nyelvtudományt legalább annyi írónk becsülte, szerette, ismerte, mint ahány – főleg az újabb időkben – nem. Hiszen, még ha tudományos felfogásában ortológus is egy író, ha jó író, jó művész, műveiben feltétlenül neológus, nyelvteremtő, előrevívő, nyelvfejlesztő.

Értekezésem bemutatja tehát a vizsgált írók nyelvtudománnyal kapcsolatos viszonyulásának – általunk kevésbé ismert – írói oldalát is. Erre is érdemes figyelni, hisz a nyelv művészeinek olyan területeken lehet érdemi mondanivalójuk, amelyek valóban a nyelvejlődés közvetlen, az íróra nagyon is tartozó kérdései, mint például a stilsztika és a frazeológia, az irodalmi nyelv története, a nyelvjárások problematikája, hogy csak néhányat említsünk azokból a tartalmi kérdésekből, amelyek az író számára is fontosabbak a formális, szabvány jellegű, például helyesírási megállapodásoknál.

A magunk kötelességeivel, úgy hiszem, tisztában vagyunk: sok minden hiányzik még az írók számára is rendkívül hasznos kézikönyvekből (frazeológiai, fogalomkörü szótár például), s az újabb időkben alig-alig foglalkozik a nyelvtudomány kortárs irodalmi művek beható nyelvi elemzésével. Elszórtan persze ilyenek

is vannak, de jóval többre volna szükség a mai szépirodalmi nyelv valóságos föltérképezéséhez.

Még egy tudománytörténeti kitérőt kívánok tenni. Mélységesen egyetértek Balázs Jánosnak azzal a megállapításával, hogy „előbbre csak akkor jutunk, ha irodalmi és köznyelvünk fejlődésének olyan szakaszait is föltárjuk, amelyek eddig nem részesültek kellő figyelemben. Napjainkig csupán a felvilágosodás korának és a reformkornak a nyelvi rétegződéséről készültek alapos tanulmányok. Mindmáig nincs azonban kellő áttekintésünk a kiegyezés korától az első világháború végéig tartó fél évszázad nyelvi fejlődéséről, nyelvünk ekkori egységesüléséről, a köznyelv és az irodalmi nyelv viszonyának alakulásáról, az egyes nyelvi rétegek e korabeli arányáról. – De ugyanilyen fontos volna megvizsgálni nyelvünknek a két világháború közti, majd a második világháborút követő rétegződését is” (Balázs 1988: 34–35).

Ez a tény is hozzásegített ahhoz, hogy a XX. századdal, jelen dolgozatomban inkább csak a századelővel és a két világháború közti évtizedekkel foglalkozzam. Más szempontból is érdeklődéssel kutatom irodalmunk ezen időszakát, hosszabb ideje foglalkoztat az a kérdés, hogy irodalmi nyelvünk alakulásához miként járultak hozzá például a népből, a parasztságból jött népi írók, azzal, hogy az ország legkülönbözőbb vidékeiről érkezve legjobb műveikben irodalmi rangra emelték szülőföldjük népének életét és nyelvét (vö. Heltainé 1986, 1988).

Mindezek előrebocsátása után lássuk az írói nyelvművelés egyes fejezeteit: két portrét a század első évtizedeiből, Ady Endre és Ignóty nyelvéről vallott felfogását, majd pedig a két világháború közti évtizedeket – benne kiemelten Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond és Németh László „nyelvbölcseleti” írásait – a korabeli nyelvműveléshez viszonyítva és a mai tudományos nyelvművelés álláspontjáról értékelve.

II.

Két portré a század elejéről

Ady Endre nyelvészeti írásai

A költő nyelvféltése

Az író, a költő nyelvfejlesztő, nyelvművelő szerepét elsősorban műveivel, saját írói nyelvének hatásával látja el, tölti be. Természetes viszont, hogy megvan az igénye arra is, hogy belelásson a nyelv életének belső összefüggéseibe, a nyelv történetébe, fejlődésének alakulásába. Ehhez viszont nyelvészeti, tudományos szakismeretekre van szüksége, mert más a tudomány és más a művészet viszonya a nyelvhez. Általában igaz, hogy „a költő jobban érzi”, az sem lehetetlen persze, hogy „tudja” is, vagyis megvannak a nyelv tudományos vizsgálatához szükséges ismeretei. Mint ahogy megvoltak például Arany Jánosnak vagy Kosztolányi Dezsőnek. Nem véletlen, hogy írói nyelvművelés címen velük foglalkozott legtöbbet eddig is a nyelvészeti szakirodalom, s az e témakörben született dolgozatok példaértékűek az írói nyelvművelés bármely aspektusát vizsgáló kutató számára. (Aranyról vö. pl.: Négyesy 1917; Riedl 1917; Ferenczy 1957, 1958; Nagy J. B. 1968; Németh G. B. 1975. Kosztolányiról pedig a későbbiekben fogok szólni.) „Arany »nyelvész tevékenysége« nem maradhat ki egy hazai nyelvészettörténetből. A kritikai kiadás XI. és XII. kötetének anyaga beszédesen bizonyítja, hogy jelenléte a nyelvészettörténetében nemcsak annyi volt, mint általában egy nagy nyelvművészé lenni szokott, Budenz irányának jelentőségét elsőként ismerte föl és támogatta. A Riedl „schleicherianus”, természettudományos pozitívizmusában rejlő veszélyekre, a gépies szisztematizálás veszélyeire is rögtön fölfigyelt, s Brassai logicizmusának túlhajtásait is elvi megfontolások alapján nyesegette... Nyelvészeti, módszertani iskolázottsága itt-ott elmaradt hazai nyelvész kortársaiétól, nyelvészemlé-

letének egésze, kivált annak történeti és lélektani eleme viszont fölébe állította legtöbb nyelvész kortársának” (Németh G. B. 1975: 761).

Azért is idéztem e néhány mondatot, mert nemcsak Arany János tudomány iránti fogékonysága világlik ki belőle, hanem az is, hogy az író benne él korának tudományos – így nyelvtudományi – közegében, annak eredményei, nézetei közvetve vagy közvetlenül hatással vannak rá.

Így volt ez természetesen Ady Endre esetében is. Neveltetése, iskoláztatása, korának legáltalánosabb közéleti és tudományos kérdései mind-mind alakították gondolkodásmódját. S noha ő nem volt olyan „tudós”-nyelvész, mint Arany vagy Kosztolányi, sokat olvasott, hallott a kor nyelvtudományának homlokterében álló kérdésekről, és ezekre ő maga is folyton kereste a válaszokat. A nyelvhez való viszonyát korának nyelvtudománya, nyelvművelői felfogása erőteljesen befolyásolta.

Korai és intenzív érdeklődését a magyar nyelv kérdései iránt az Adyról szóló szakirodalom számon tartja (l. AEÖPM X, 363–4). Ez a folyamat a zilahi diákévekkel kezdődik el, és mindvégig eleven a költő életében. Olvasmányélményei – a Magyar Nyelvőrnek, a Magyar Nyelvnek is rendszeres olvasója volt, ezt széljegyzetei bizonyítják (l. Bóka 1955: 48) – nagy hatással lehettek rá. Petri Mórnak, zilahi magyartanárának ösztönzésére már ötödikes gimnazista korában részt vett tájszavak gyűjtésében, később érettségi tételként is nyelvészeti témát választott.

Egyéni, költői tehetsége is a szókincs, a lexikológiai kérdések felé terelte nyelv iránti érdeklődését, s a kor nyelvtudományának eredményei is ez irányba ösztönöztek. (Olyanok mint A magyar nyelv szótára, a Magyar nyelvtörténeti szótár, a Magyar tájszótár, később pedig A magyar nyelvújítás szótára).

A Nyelvőr és a Magyar Nyelv kötetei szakemberektől és laikusoktól egyaránt folyamatosan közöltek tájszógyűjteményeket, régi magyar nyelvi szógyűjteményeket, elvi-gyakorlati nyelvművelő írásokat, vitaanyagokat. Noha az első Nyelvőr-viták, melyek során Toldy Ferenc és Fogarasi János védte meg az írók nyelvalkotó jogait, elcsendesedtek már, a „dogmatikus ortológia” azért még eleven volt és hatott (vö. Fábíán 1980: 34–5; az új ortológia korának általános nyelvészeti nézeteiről pedig Lánicz 1987). A Nyelvőr és a Budapesti Szemle, a Szarvas Gábor és Gyulai Pál közti vita, az ortológia és a neológia küzdelmének újabb fellángolása még jelenvaló volt. (S bár Szarvas Gábor vitázó írása, az Értsük meg egymást! jelentős lépéseket tett a megegyezés irányába, sok későbbi szembenállásnak ez a folyamat volt az oka, ahogy erre a századvégi Nyelvőr-vita feldolgozásában Németh G. Béla rámutatott.)

A nyelvtudomány akkori eredményei és a költő nyelvészeti érdeklődése mindekenélőtt Ady művészi nyelvének kifermálására hatottak termékenyen. De ebből

az érdeklődésből nőttek ki nyelvészeti írásai, cikkei is. Legfontosabbak, legkiérleltebbek az 1910–12 között írtak, a *Van-e magyar nyelv?*, *Szavak a patvarban*, *Disputa* című írások. A korábbiak, a Csokonai Vitéz Mihály (1905), a *Magyar beszéd* (1906) előrevetítik, a Korrobori (1917) pedig megismétli a *Disputa*-beli gondolatokat. Legátfogóbban és legtömörebben *Ady a Van-e magyar nyelv?* (Nyugat, 1910. nov. 16. In: AEÖPM, 103–5) című cikkében fejti ki alapgondolatait, amelyek visszatérnek a többi írásban is, és úgy vélem, erősen hatottak a század későbbi íróira, akik Ady magyarságát, nyelvszeretetét és nyelvféltését példaértékűnek tekintették. A legfontosabb kérdéskörök pedig, amelyeket Ady említett cikkében érint, a szókinccsgyarapodás lehetséges formái, a magyar szókinccs korabeli állapota, ennek kapcsán a nyelvújítás megítélése, a nyelvjárások és az akkori városi, pesti nyelv szerepe.

A jelen nyelvállapotát így mutatja be: „Van azután egy nyelv, mely liberálisan magyar nyelvnek neveztetik, de arról nevezetes, hogy ezt a nyelvet ki-kinek meg kell csinálnia. Van azután Budapesten egy másik magyar nyelv is: kérem az Istent, oltsa el mihamarabb életem mécsét, mert ha csak három évig fogok élni barangolva, száműzötten, idegenben, hiába jövök haza. Nem fogok tudni kenyeret és bort kérni Budapesten, mert minden lévő, értető szavainkat ekkorra kiirtják, s lopnom fog kelleni egy hatalmas tolvajnyelv miatt” (i. m. 104).

De mi az oka a költő szerint ennek az állapotnak? A nyelvújítás, Kazinczyék legnagyobb tette. Arról a Kazinczyról, akit nemrég még ideálnak tekintett, a „nagy, szomorú, magyar ember”-ről most így ír: „Kazinczyék eldobtak egy gyönyörű nyelvet ugyanakkor, amikor egy nyelvet akartak bolond apostolsággal megjavítani. Kettős volt a baj s a baj oka: Nyugatról jöttek hirtelen a fogalmak, s az akkor intelligensnek mondható magyarság nem tudott magyarul. . . Ott volt kezük ügyében a legpompásabb nyelv, de ők nem ismerték a parasztot. . . Lett tehát a magyar nyelvből egy álmagyar nyelv, színtelen, alkalmazkodó, csigerszerű, más nyelvekből fordított. Még tán ilyen sincs, mert az ilyen nyelvet is minden ember átdolgozza a maga számára, ha beszél vagy pláne ír. Majdnem bűnt követek el, de politizálok, mert a magyar nyelv tragédiája egyenesen ugyanaz, mint a magyar demokráciáé. Tetszett volna demokratikus államreformokkal fölsegíteni a színre, fórumra a jól beszélő magyar parasztot, ma lenne tüneményes, szép, dús magyar nyelv. Sem a németből, sem a franciából, sem a nemzetiségi szomszédságoktól megrontott és kiváltságos, írói magyarság igaz nyelvet nem csinálhatott” AEÖPM X, 104).

S hogy mi volna az orvosság? A régi, a nyelvújítás előtti magyar nyelv: „Megpróbáltuk, kurucék kezdték, Balassáék, Csokonai s jómagam is iparkodtam régi szavakat rálopni Erdélyből és Károli Gáspár magyartalan és mégis magyar bibliájából az újonnan jött fogalmakra. Van annyi szavunk, mint Shakespeare-nek,

a nyelvünknek pedig, melynek nyolc évtizede óta minden hírhedt védője hóhéra volt, nem kellett volna megcsúfolódnia. Most már késő, én tudom, hogy öt szót is milyen bajos elfogadtatva komplikált lelkű, új lelkű, kultúrás magyarok lelkévé, sajátjává tenni. Mint legendák alvó daliái alusznak a legigazibb, legszebb magyar szavak” (i. m. 105). Tanulságos az írás befejezése is: „Trattner és Károlyi egy 1839-es füzeté és egy gyönyörű magyar szógyűjtemény juttatta mindezt az eszünkbe, de első tervbéli gondunkat, hogy mintaképpen leírjunk ide száz-kétszáz gyönyörű s külön magyar szót, elhessegettük... az eldobott magyar nyelvet közös akarattal talán föltámaszthatnók, de ha föltámad máma, kikkel beszélhetnénk vele?” (i. h.).

Ezt a gondolatot folytatja, illetőleg fejti ki részletesebben a másik kiemelt cikk, a Szavak a patvarban (Nyugat, 1910. dec. 1.; AEÖPM X, 106–7). „Én a múltkor azt nem írtam meg elég bátran, hogy a jó magyar nyelv azért kallódott el, mert válságos időkben azok szegődtek mellé, akik nem tudhattak magyarul. Se a testőrök, se Kazinczy, se a későbbiek, mert kultúrájuk idegen volt s ők maguk magyarosan urak s távolélők az igazán magyarul beszélőktől. Ezek csak beszéltek, nem írtak, s mikorra nyelvújítás, társadalmi reneszánsz gyors száguldással megtörténtek, már készen volt egy műmagyar nyelv. S ma már nem lehet a dolgot előlről kezdeni, nem lehetne a szép, eldobott nyelv darabkáit előkeresni a patvarból, mert a meglévő, a már kész irodalom rossz szavaival, rossz magyarságával eltorlaszolta a fogalmakat, mert ma már egyikünk sem tud magyarul, s nemsokára az annyira és annyiszor kidicsért magyar paraszt fog tudni legkevesbé. Nagy kár ez, ez a nyelvi degenerálódás, amely pedig magyarul *elfajtázás*, miként elfajtázik a juhnyáj, ha nincs nemesült kosa. A valamikori magyar nyelv igazi *szerszem* volt (nem *szerszám*), világra termett, *gazdag kedvű, virgonc, ifjú*. De úgy *megtipálták*, ami megint tépászást jelent, hogy ma már még a kokottra se igen kerül más szavunk, mint – *kokott*. Pedig tisztelet a régi és mai magyar nőnek, kevés nyelv tudta többféleképpen nevezni és osztályozni a szerelem-hivatású nőt, mint a magyar. A szép *cemende* szót például szívből sajnálom, mert még a *szingyulánál* is kedvesebben öleli át a szóbeli fehér nép fogalmát és mivoltát. De nagyon *beleándorodni* nem akarok a dologba, csupán néhány példát hoztam, hogy megerősítést adjak annak a múltkori szilajkodónak látszó meggyőződésnek, hogy eldobtunk egy szép nyelvet egy csúfért. Persze az ilyen *dörmentések* nem sokat használnak már, de mentónak talán beválnak, s hátha szerencsés tollú emberek legalább kétszáz szót előkotorhatnak a patvarból” (i. m. 106–7). Ezeket a szép, régies hangulatú tájszavakat valóban érdemes volt Adynak „előkotornia a patvarból”. Tartalmazza őket az ÚMTsz. is: vö. *cemende* ’rossz erkölcsű nő, ringyó’, *elfajtázik* ’elkorcsosul, el-

fajzik', *dörment* 'dörmögve odavet egy-két szót', *beleándorodik* 'belemelegszik, belemerül vmibe' stb.

Szándékosan idéztem hosszabb részleteket a két cikkből, mert Ady nyelvfelfogásának és művészi magatartásának egyik jellegzetes megnyilvánulása a nyelvújításhoz való viszonya (vö. Király 1972: 537). Álláspontja nyilvánvalóan nem független a századvég meg a századelő tudományos közhangulatától, az „új ortológia” nézetrendszerétől (vö. Fábíán 1984: 68–82; uő 1989: 96–7; NyKk. II, 363–4), melyben a vezető nyelvészek egy része is – Szarvas Gábor és köre – az egész nyelvújítást elhibázott cselekedetnek tartotta; nemcsak az idegenszerűségek ellen folytatott ádáz küzdelmet, hanem a nyelvújítási időből származó, „grammatikailag hibásan alkotott szavakat” is kiirtandónak ítélte (l. erről Fábíán 1984: 73–4).

Ebben a közhangulatban nem csoda, hogy Ady is szembefordult Kazinczyval, azzal, akiről 1907-ben még jóval nagyobb empátiával így ír: „Tudják-e az urak, ki volt önmagának, Magyarországnak, s a nemzetközi humanizmusnak és kultúrának ez a Kazinczy? Darabont-lélek, akinek a gondolkozásától még Berzsenyinek Kazinczyval szemben alázatos, forró, szerelmes barátsága is sokszor megriadt. Szabadkőműves, Martinovics társa, könyörtelen újító, nemzetét ostorozó európai szellem, szociális forradalmár. Egyébként pedig, ha nem is nagy magyar író, de olyan nagy, szomorú, magyar ember, hogy összeszorul a szívünk, ha rágondolunk. A magyar átok a kivételes lelkeket késő poraikban sem kíméli. Fráter Loránd állít neki szobrot s a mai magyar közélet vezetői fogják emlékezetét áldomással ünnepelni” (Szegény Kazinczy Ferenc. Budapesti Napló 1907. júl. 25. In: AEÖPM VIII, 281–2).

Ady sorainak értékelésekor nem reális csupán azt megállapítani, hogy a költő ellenezte a nyelvújítást, hogy nem vette figyelembe e folyamat nagy pozitívumait, eredményeit. Hogy melyek ezek, arra itt nincs terünk kitérni. Csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy ma már a nyelvújítás az elég jól feltárt korszakaihoz tartozik nyelvtudományunk történetének, s a szakirodalom ismeretében mára valóban reális képünk van Kazinczy korának eredményeiről és a nyelvújítás következményeiről. (Vö.: Tolnai 1929; Bárczi 1963: 290–340; Ruzsiczky 1963; Fábíán 1984: 28–66; NyKk. II, 361–2; Csetri 1990; Bogoly 1993). Arról, hogy a XIX. század irodalmi nyelve, Vörösmarty, Arany, Petőfi művészete a nyelvújítás utáni nyelven (is) alapul. Arról, hogy a nyelvújítás nagyrészt nem is az irodalmi és köznyelvben, hanem a szaknyelvekben ment végbe, ez pedig történelmi szükségszerűség volt, a polgárosodás, a civilizáció, az iparosodás, a tudományok fejlődésének nagy kihívására adott válasz. Az idő pedig nagyon rohant, nagyon szorított, nem csoda hát, ha például a főként németből átültetett tudományos nyelv legalábbis részben

„fordításnyelv” lett és maradt, máig is őrizve a más észjárás és gondolkodásmód jegyeit.

Ha mindezeket figyelembe vesszük, Ady gondolatainak, sorainak igazságelemeit – alapjaiban – ma sem kérdőjelezhetjük meg. Mert ismerve a nyelvújítás valóságos szerepét és szükségességét, azt sem tagadhatjuk, hogy valóban sok idegenszerűséget „dobott föl” az akkori magyar beszélt, élő nyelvtől sokszor valóban távol álló, mégiscsak arisztokratikus, sok tekintetben kívülről és felülről jött nyelv-reformálás. Ahogy Király István is véli monográfiájában, Ady nem az újítás ellen szólt, hanem a hagyományokat figyelmen kívül hagyó, sokszor öncélúan modernista törekvések, szócsinálások ellen (amelyek jó része mára már ki is hullott az idő rostáján). De Ady cikkeinek idején még csak 1912-t írtak, az ő aggódalmas nyelvfeltétele talán még a mainál is jogosabb volt. Mert ez átüt írásai minden során! Nem nyelvújítás-ellenes indulatai erősödnek fel, hanem a magyar nyelvért, a hőn szeretett magyarság létezési formájáért, a hagyományokért, az értékekből való megújulásért szólt. „Nem tartozott ő a nyelvi ortodoxia hívei közé: nem általában a másítás, csak az eltévedt, mert nép nélkül történő reformátori buzgóság ellen kívánt szólani” (Király i. m. 539). S hogy ez valóban így van, arra költészete a legnagyobb bizonyíték, mert ki más volna egyik legnagyobb nyelvújítónk, mint maga Ady Endre!

S hogy ebben zsenialitásán kívül mire támaszkodott? Ír erről többször is nyelvészeti cikkeiben. Mindenekelőtt a magyar irodalomban sok-sok elődjére, akik között legkedvesebb számára Csokonai Vitéz Mihály: „Ő volt akkor a legeurópaibb ember ebben az országban. . . dalolt, s mert lelke rengeteg gazdag és sokszínű volt: feszítgette, edzette, pótolta, díszítette, nőttette szegény magyar nyelvének iromba és szűk kereteit. És vált természetesen a legpompásabb nyelvújítóvá, kinek emléke előtt hálával kell leborulnunk mindannyiunknak, akik gondolatainkat, érzéseinket magyar szavakba öltöztetjük ki” (Csokonai Vitéz Mihály. Budapesti Napló 1905. május 21. In: AEÖPM VI, 169–70). Ő szabta meg Ady számára „a nyelvgazdagítás helyes reguláit”: „avult szavakat napfényre hozni, a nyelv lelke szerint új szavakat csinálni, új összetételeket, szerény, gyönyörű tájszavakat fölkarolni, s idegen szavakat magyarokká gyúrni. Ámde, még máig, ha ki csakugyan tudni akarja, kije volt a magyar nyelvnek Csokonai, Csokonait olvassa ne csak verseiben, de nyelvtudományi jegyzeteiben is” (i. m. 101; Vö. Szilágyi Ferenc: A nyelvművelő Csokonai. Nyr. 79: 379–83).

A szókincsgyarapodás lehetséges útjait, azt hiszem, máig is helytállóan és példaeértékűen jelöli meg Ady, nemcsak a maga, hanem mindannyiunk számára. Mint ahogy abban is igaza van hogy a legtöbbit emlegetett „tudós-nyelvművészeink”, Arany és Kosztolányi mellé, illetőleg elé Csokonait is oda lehet, oda kell állítani.

Ady két cikkére, a *Van-e magyar nyelv?* és a *Szavak a patvarban* címűekre felfigyelt az akkori nyelvészeti irodalom is. A kritikai kiadás X. kötetének sajtó alá rendezői, Láng József és Vezér Erzsébet ismertetik (368), hogy Vélemény a nyelvújításról címen Turóczi József írt részletesen a két cikkről a *Nyelvőr* 1911. márc. 15-i füzetében (127–8); kommentárt nem fűz hozzájuk, csupán megjegyzi, hogy Ady álláspontja a nyelvújítás kérdéseiben „konzervatív”, hogy új szavak alkotása helyett Ady a régi és a népi szavak felelevenítését tartja fontosnak. A szerkesztőség külön lábjegyzetet fűzött Turóczi ismertetéséhez: „Érdekes, Ady Endre véleménye mennyire találkozik Szarvas Gáboréval (Nyr. 11: 1). Csakhogy Szarvas nem hitte, hogy »ma már nem lehet mindent előlről kezdeni«, szerinte lehet, csak akarni kell” (i. m. 368). Ez a tudománytörténeti tény is azt bizonyítja, hogy Ady-nak szoros kapcsolata volt a korabeli nyelvtudománnyal. (Szarvas Gábor szóban forgó cikke a sokat idézett s már „békülékeny” Értsük meg egymást! Nyr. 1882. jan. 15. 1–6.)

A jelen nyelvállapotáról

Az eddigiekből világos, hogy Adyt mint a magyar nyelvről gondolkodót és író-t elsősorban a nyelv lexikális része, a szókincs jelene, múltja és jövője foglalkoztatja. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a nyelvújítással összefüggő véleménye. De az is kitűnt az idézett részekből, hogy végső soron a nyelv, a szóállomány szinkron állapota izgatja. Úgy is mint költőt, úgy is mint újságíró-t. Kitűnik soraiból az is, hogy küzd a mindennapi, újságírói nyelv s az akkori pesti köznyelv, a „színtelen, csigerszerű” városi nyelv ellen, illetve a jobb magyar sajtónyelvért. *Disputa* című írásában (Nyugat 1912. febr. 1. In: AEÖPM X, 177–9) az eddigieknél részletesebben foglalkozik a korabeli pesti nyelv jellegzetességeivel, sőt ki nem mondva ugyan, de egyértelműen a sajtónyelv körül folyó vitához kapcsolódva írja meg ezt a cikkét. A vitát (vö. Kovalovszky 1960: 255–6; Király 1972: 537–9) Horváth Jánosnak a Nyugat „magyartalanságairól” írott cikke indította el (Magyar Nyelv VII, 61–4), melyre Ignóus a Nyugatban válaszolt. A vita lényege: Horváth elmarasztalta a Nyugatot, amiért az a nyelvszokásra hivatkozva sokszor törvényre emeli a „magyartalanságokat” és a „stilisztikai affektáltságot”. – Ignóus ezzel szemben a szuverén egyéniség, a művész nyelvalkotó jogát, teljes szabadságát védi, a mindenkori újítást igazolja, ezáltal az akkori „teméntelen idegenséget” is. (A vita legújabb nyelvtudományi összefoglalására, Horváth János idevágó dolgozatainak elemzésére és értékelésére vö. Szathmári 1989: 109–10. Ignóus nyelvi nézeteivel pedig munkám következő fejezete foglalkozik.)

Ady ezen előzmények után tette közzé a maga kis írását, glosszáját, amellyel, ha nem is mondta ki, de beleszólt a vitába. Mint költő, természetesen az alkotó modernség felől közelíti meg itt is a nyelvet, de nem az öncélú, a hagyománytagadó modernség, hanem az alkotó-megőrző-továbbfejlesztő modernség jegyében (vö. Király 1972: 528). „Ha nekünk nem lett volna már Balassánk, Gyöngyösink, még inkább Zrínyink, egy kicsit Pázmányunk, de azután Mikesünk, Szabó Dávidunk, Vörösmartynk, Berzsenyink – Csokonaink – stb., hogy a következőkről ne beszéljek, akkor lehetne ezt a szegény magyar nyelvet kísérleti nyúlnak s Budapest székesfőváros ostoba, zűrzavaros fejlődésének s kétséges önmagába látásának átengedni. De utálva a nyelv-vegyesüzeteket, a túlságos és hivatottság nélkül örkdőket, megmondhatom, hogy a nyelv – tessék nevetni – élet és szentség, sőt istenség. Javítani rajta soha és sehol úgynevezett komoly emberek nem tudtak, mert nem is tudhattak, egy Csokonai fölért két-tíz-húsz-száz hadilábas ellennyelvésszel” (AEÖPM X, 178).

A kicsinyes, fantáziátlan nyelvcsőszöktől, örkdőkötől éppúgy elhatárolja magát Ady, mint a parttalan újítóktól. Nagyon jó szemmel veszi észre az új, a nagyvárosi nyelv születését (uo.): „ez a pénztelen, gyártalan, lélektelen, egészségtelen és zagyva Budapest kezd új-magyar nyelvet csinálni”. Igaz, ez még „apacsnyelv”, „egy rém-sváb-kazár-tót-jász – ördög tudja, milyen nyelv”, de a demokrácia, a magyar parasztot fölszabadító, bizonyosnak látszik: „Egy demokrata Magyarország (bocsássanak meg konzervatív testvéreim a Nyugatnál) elintézi a mi nyelvkérdésünket is, mert nem minden vasút Pestre megy, s a magyar vidék akkor majd meg fogja tanítani magyar nyelvre még Budapestet is” (i. h. 179). Egyetértek Király Istvánnal, Ady nem a Budapest-vidék ellentétet akarta szítani, hanem „a teljes nyelvi kötetlenséggel szemben hangsúlyozni kívánta a megkööttséget, a nyelvi hagyományt” (i. m. 539).

Hogy Ady megfigyelései az akkori nagyvárosi nyelvről sok tekintetben helytállóak voltak, azt a nyelvészeti szakirodalomból tudjuk (vö. Bárczi 1932, 1943; Kovalovszky 1960, 1963; NyKk. II, 237–40). A városiasodás, polgárosodás kezdeteit Ady jól látta, a folyamatot akkor még csak sejtette. A „demokrácia” később fölszabadította a parasztot, a népet, s Budapest nagyvárosi nyelve a faluról fölkerült lakosság „romlatlanabb”, „tisztább” nyelvéből is táplálkozott. (Hogy ennek az óriási méretű társadalmi átrétegződésnek milyen nyelvi következményei lettek, azt ma már jól tudjuk: nyelvi átrétegződés; regionális vagy táji köznyelvek, nyelvi normák változása stb. (L. Benkő, Grétsy, Imre, Szathmári 1988: In Kiss – Szűts (szerk.) 1988.)

Az is kétségtelen, hogy a század elején indult meg az az irodalmi, nyelvi fejlődés, amely a XX. századi modernséget készítette elő. A nagyvárosi irodalom,

a Nyugat, „Adyék stílusforradalma hatalmas mértékben gazdagította, megújította irodalmi nyelvünket” (Kovalovszky 1960: 256), ebben Ady nyelvféltő és nyelvteremtő szerepe elvitathatatlan.

A nyelv ügye társadalmi kérdés

De miért ez a nyelvféltés Adynál? Akkor, amikor a nyelv kérdése közügy, amikor a nyelvvédelem, az akkori nyelvművelés látványos eredményeket tud felmutatni, például a hivatali és a sajtónyelv magyartalanságai ellen vívott küzdelemben, amikor látszólag semmi sem fenyegeti a magyar nyelvet, a magyar sorsot.

Adyt azonban ez a látszatbiztonság nem kábítja el, az erősödő nyelvi gőg és a szuperlatívuszok inkább fokozzák érzékenységét, és nagy szerepet játszanak abban, hogy mintegy belső bírálatként megjelenik vagy visszatér gondolataiban, verseiben a herderi jóslat, a nemzethalál réme (vö. Király 1989: 376). Jól látja ő, hogy a sokszor felszínes nyelvi kérdések mögött jóval mélyebben kell keresni az okokat. Jól látja, hogy a pusztán nyelvvédelemre leszűkült, a megújulás elől elzárkózó nyelvművelés nem lehet eredményes, nem láthat a mélyre, nem érzékeli a kor és a társadalom kihívásait, parancsait, hogy legjobb szándéka mellett is bénít, fékez a pusztán őrködéssé szűkült nyelvművelés, nyelvészkedés. Ezért utasítja el az érzéketlen „nyelvcsőszöket”, ezért tűnnek sorai néha nyelvészellenesnek. Pedig valójában nem azok, nem ebben van lényegük. (Legalább ilyen szigorral sújtja író-újságíró kortársait is.) Sokkal inkább arról lehet szó, hogy jobban „érezte”, mint ahogy bírált kortársai esetleg „tudták” – a kor, a századelő kulturális és társadalmi folyamatait, a polgárosodás szükségességét és csíráit.

Írásaiban mindig figyel a nyelv fölötti, mögötti okokra. A mélyebb hibát – noha a nyelvújítást marasztalja el – nem nyelvi, hanem társadalmi szinten látta. A magyar nyelv kérdése számára a magyar demokrácia kérdése volt. A felülről, kívülről történt magyar polgári átalakulásból nem születhetett igazi magyar demokrácia. Ezért mondhatta jogosan: „Tetszett volna demokratikus államreformokkal fölségtíteni a színre, a fórumra a jól beszélő magyar parasztot, ma lenne tüneményes, szép, dús magyar nyelv” (AEÖPM X, 104).

Társadalom és nyelv egybetartozását, együttes érzékelését példázza egy eddig nem említett cikke, a Szocializmus és ortográfia (Budapesti Napló 1906. aug. 11. In: AEÖPM VIII, 51–2), amelyben a francia helyesírási reform mellett foglal állást: „A hivatalos Franciaország egyszerűsíteni akarja a francia írásmódot. Közelebb akarja hozni a fonetikához. Az Akadémia vétőzik. Írók, tudósok protestálnak. S a reform mégis meglesz. Semmi vadság nem fog történni. A nyelv Géniuszának gyászra nincs oka. . . És akárhogy lamentálnak, a reform meglesz. . . a legérdeke-

sebb pedig ebben a kérdésben, hogy ez világosan és szorosan összefügg az osztályharcokkal. Az új ortográfia demokrata reform. . . A radikálisok és szocialisták az ő szent dogmájukra hivatkoznak: szocializálni kell a tudást és a műveltséget. És az új ortográfia e nagy célt szolgálja.” Mindenekelőtt pedig arra lesz jó, hogy „a francia nebulónak nem lesz annyi vesződsége. És könnyebb lesz a sora az idegennek is, aki franciául tanul” – írja Ady, mintegy a mai funkcionális nyelv művelői szemlélet alapállásából. A cikkhez fűzött jegyzetekből tudjuk (i. h. 416), hogy Ady már első párizsi útján felfigyelt a francia helyesírási reformtervekre, erről küldte A francia helyesírás című 1904. aug. 1-ji kis cikkét (AEÖPM V, 246). Mindkét írásban a helyesírással nehezen birkózó idegen reméli a reformot, amely – mint ismeretes – radikálisan a mai napig sem valósult meg (vö. AEÖPM VIII, 417).

Ady nyelvvel kapcsolatos írásait nehéz költői nyelvének jellemzése, méltatása nélkül vizsgálni. Mert nehezen választható szét a kettő. Hiszen imádott magyar nyelve – „szentsége” és „istensége” – neki mégiscsak munkaeszköze volt, igazi érdeme mégis az, amit ebből formált, létrehozott, vagyis költészete. (Költői „nyelvtanára” l. Kovalovszky: MNy. LXXIII, 257–65). A cikkeiben prózában megfogalmazott gondolatok benne vannak költeményeiben, és főképp ezeken keresztül hatottak. Gondolok itt mindenekelőtt a népiség és a régiség nyelvi és gondolkodásbeli szerepére, amelyek talán legnagyobb mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a népi íróknak később, a háború után induló, a 30-as, 40-es években kiteljesedő nemzedéke egyik lelegevenebb, legélőbb példájának éppen Adyt tartotta. Az ő magyarság- és nyelvfelfogása sok tekintetben tovább élt, és hatásával mind a mai napig számolnunk kell. „A népi költők Ady Endrét tekintették mesterüknek – írja Pomogáts Béla –, költészete nem szimbolizmusával, nem erősen egyéni formanyelvével hatott, hanem eszméivel és moráljával, költői magatartása ösztönző erejével” (Pomogáts 1981: 54). Legerőteljesebben minden bizonnyal az a gondolatkörével, hogy miként a társadalomnak a népből, az irodalomnak, a magyar köznyelvnek a régi és a népnyelvből kell merítenie, megújulnia. Adynak ezt a felfogását vitte tovább és alkalmazta a megváltozott, háború és a trianoni békeszerződés utáni helyzetre a korszak íróinak és költőinek, sőt gondolkodóinak, tudósainak jelentős része – köztük később Móricz Zsigmond és Németh László is.

Ignotus változó nyelvfelfogása

A nyelvészeti szakirodalomban, mint az Ady-fejezetben már utaltam rá, jól ismert Ignotus szerepe a Horváth Jánossal folytatott polémiában. A téma, a vita, amely a Nyugat stílusával kapcsolatban robbant ki, természetesen elsősorban nyelvi oldalról foglalkoztatta a szakembereket, ezért Horváth János véleményére, felfogására

helyeződött a nagyobb hangsúly. Legutóbb Szathmári István a századforduló stílustörekvéseiről szóló monográfiában mutatta be és értékelte Horváth János álláspontját, véleményét (Szathmári 1989), erre még a későbbiekben visszatérünk.

Kevésbé köztudomású viszont az a tény, hogy Ignotus a magyar nyelv kérdéseivel nem csupán A Nyugat magyartalanságairól című dolgozatra adott válaszában foglalkozott, amelyet a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolájában 1911. dec. 21-én olvasott fel, és jelentetett meg a Nyugatban ugyancsak 1911-ben –, hanem számos más írásában, tanulmányában is.

Szerkesztői, kritikai tevékenységének méltatói – Bóka László, Németh G. Béla, Komlós Aladár – megállapítják róla, hogy a költészet, az irodalom mellett másik fő érdeklődési köre a nyelv; a verselés, a fordítás kérdéseivel együtt; és hogy publicisztikai írásaiban nyelvi kérdésekhez érkezve szenvedély, szeretet, személyes motiváció is érződik. (Kritikusa, Kozma Andor, azt tanácsolta a fiatal költőnek, hogy budapesti lévén, jó lenne néhány évre falura mennie, magyar szót tanulni. A „vád”, hogy ő nem tud jól magyarul, egész életre szóló motivációt jelentett Ignotusnak, önképzésre sarkallta, és fokozta kritikusi szenvedélyét. L. Komlós 1969: 7–8.)

Ignotus Budapesten született, de gyerek- és ifjúkorát az Alföldön, Kiskőrösön, Kecskeméten élte, színmagyar nyelvi környezetben. Lehr Albert volt a magyartanára, Arany János szeretetére, a magyar nyelv tiszteletére ő nevelte, mint ahogy ő keltette fel a fiatalember nyelvi érdeklődését is. Ignotust édesapja, aki jónevű, német nyelven író publicista volt, ugyancsak stilisztikai igényességre nevelte, tanította.

Nyelvi tárgyú írásaiban a századforduló legfőbb kérdései fogalmazódnak meg: a polgárosodás, a városi nyelv kialakulása, a népnyelv és az irodalmi nyelv viszonya; az írók nyelvalkotó jogai és a nyelvtudósok ezt „korlátozó” törekvéseinek a kérdésköre; a magyarok és a beolvadottak kulturális, nyelvi harca, a városi polgár teljes lelki-szellemi szabadságának igénye. A feltétlen művészi szabadság hirdetője: „Csinálj, amit akarsz, ha meg tudod csinálni!”. Szabadságon, ahogy Komlós Aladár, Ignotus Válogatott írásainak összeállítója megállapítja (Ignotus 1969) a kifejezés szabadságát értette, a tartalomét és a formáét egyaránt (Komlós 1969: 13).

A kifejezés szabadságáért

Ignotus korai nyelvi tárgyú cikkei A Hétben jelentek meg, bennük a népieskedő ortológia ellen és a városi, a pesti polgár nyelvi jogaiért küzd a szerző. Az Új nyelvőrőség című cikke (1899) Tóth Béla és a Nyelvőr-epigonok harcára utal, s miközben kalapot emel Szarvas Gábor előtt, akiben „a tudományos gondolkozású nyelv-

vész s a biztos ítéletű művész egy személyben találkozott” (Ignotus 1969: 609), a nyelvcsőszki kicsinyességet erőteljesen elítéli. Felháborodik azon, hogy a Szarvas-epigonok szegyenletes nyelven írnak, barbár stílusban. Ma is megszívlelendők alábbi sorai: „Írónak, úgy hinném, az az első kötelessége, hogy írni tudjon, s valameddig a tudománynak nincs külön tudtul adó és tudomásul vevő érzeke, hanem rászorul a mondott vagy írott szó közvetítésére, az előadó tudósnak a mondott, az író tudósnak az írott szó mesterségéhez muszáj értenie. Ez olyan külső elengedhetetlensége a tudományos írásnak, mint az ép test a katonaságnál vagy a rajzolni tudás az építészetben” (i. m. 611).

Igazat ad Tóth Bélának: álljunk résen a nyelvünkbe berontó lélekbeli idegenségek ellen, ez kötelességünk, mondja, de azt is el kell fogadni, hogy „a specifikus magyarság föltétlen diadala gyönyörű s főképp esztétikusan kecsegtető álom, de csak álom, melynek minden eddigi példa, de magának a magyar nyelvnek eddigi fejlődése is ellene szól. Való igaz: kevés népnek nyelve változott ezer középkori s újkori esztendő során oly keveset, mint a magyar népé. Mindazonáltal minden beolvadás, sőt minden divat is meghagyta rajt’ a nyomát, a nép nyelvén is” (i. m. 613).

A magyar értelmiség jelentős része – fejtegeti Ignotus – 800 év óta idegenként, beolvadóként születik, „gyakran idegen nyelvbe, mindig idegen gondolkodásba, melynek már nem találja megfelelőjét, mire iskolában vagy a nép közt jobban vagy rosszabbul megtanul magyarul. Már most ez a romlott nyelvű fajbeli vagy csak egy-két nemzedék előtt magyarrá lett idegen fajbeli, s éppen vezérlő s útmutató magyar intelligenciát is idegen beolvadásnak kell tekintenünk. Mégoly lelkes segítséggel is megállja-e ez ellen a helyét a tulajdonképpen való szűz magyar nép egypár milliója? Ez a nép is: katonáskodik, eljár vásárra, később tán majd, ha a műveltsége gyarapszik, összeházasodik az idegennel, minden esetre már most is olvas újságot, hallja az urak beszédjeit, maga is eljár olvasókörebe, szövetkezetbe, népgyűlésbe – bizony megérzi majd a nép is ezt az idegen hatást” (uo.) – rajzolja föl, mondhatjuk nyelvészeti szakértelemmel, a jövőt a szerző. S hozzáteszi: nem nézhetjük tétlenül a mai nyelvi helyzetet, és nem ronthatjuk hivatalból nyelvünket. Sőt: „Mentül keményebben állunk őrt a sáranynál, az új ötvözetben annál több ereje marad a nemes fémnek” (i. m. 615). A magyar nyelv jövőjéről pedig így ír: „A jövőendő magyarja nem úgy beszél majd magyarul, mint Pázmány Péter beszélhetett. Elég, ha a Pázmány Péter lelke még megérzik majd rajta. Ám ezt csakis úgy érhetjük el a jövőendőre, ha mi ma igenis olyan tiszta magyarságot hirdetünk és követelünk, amilyen csak a tudásunktól s a megérezésünktől telik. Mert az eleget csak a több biztosítja. . .” (i. m. 615).

Jó érzékkel fordul Ignotus a költészet, a verselés kérdéseire is. Arany, Jókai, Kemény, Vörösmarty az etalon számára, látja Ady kivételes jelentőségét, lelkesedik Móricz Zsigmondért, és védi, óvja, támogatja a Nyugatban az egész nagyváros, a polgárság írói szárnypróbálgatásait, felismeri maradandó értékeit.

Mint költőt természetesen az alapkérdések is izgatják: értelem és költészet, szavak és vers, sőt olyan nyelvészeti fogalmakkal kapcsolatos kérdések is – noha nem nevezte néven őket –, mint a jelentéstan vagy a hangszimbolika. Jó példa erre A fekete zongora című dolgozata (1908), illetve az ezt megelőző Ady Endre-cikke 1907-ből. „Ady Endrének sokféle a mondanivalója – írja ez utóbbiban – körülbelül minden, ami embert nyugtalanít, férfit felvesz, művelt lelket megkap s mai magyart megkínoz, megráz vagy lesujt. Sokféleképp is mondja el, csak abban egyforma, hogy értelméhez inkább füleden át beszél, mint eszeden át. Hogy igaza van-e, hogy joga van-e hozzá? Bolond kérdés; meg tudja csinálni, tehát igaza van és joga van hozzá. »Bolond hangszer: sír, nyerít és bűg. Fusson, akinek nincs bora, Ez a fekete zongora. Fejem zúgása, szemem könnye, Tornázó vágyaim tora, Ez mind, mind: ez a zongora. Boros, bolond szívemnek vére kiömlik az ő ütemére, Ez a fekete zongora«. Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellett és elmét betöltően teljes kicsengésű” (Ignotus 1910: 207–8). Eddig a sokszor pontatlanul idézett részlet, amely nem arról tanúskodik, hogy Ignotus nem értette meg Adyt, hanem inkább arról hogy megértette: a költészet több mint értelem. Ő maga írja (i. h.): „A versnek értelme semmivel sem fontosabb, mint az, hogy hány *ú* betű fordul benne elő s az egyes szók milyen sorrendben következnek benne egymásra – jobban mondva: ez mind éppoly fontos, mint az értelem, sőt összetartozik az értelemmel, sőt néha, költője válogatja, ezeken át fejeződik ki az értelem”. Íme, az irodalomtudós, a költő helytálló véleménye az értelemen túli elemek, a ritmus, a zeneiség, a hangszimbolika jelentőségéről.

Ignotus ezen korai tanulmányai számos stilisztikai megfigyelést tartalmaznak, tanulságosak a mai szaktudomány számára is. Élvezetes olvasmányok, bárhol idézhetnénk belőlük, a nyelvész számára elgondolkodtatók. A szójelentésről írja például: „a költői kifejezés többé-kevésbé mindig szerencse, mert többé-kevésbé mindig révület dolga. A szók csak megegyezés révén jelentik azt, amit jelentenek; a lelkieket kifejező minden szó tulajdonképp csak hasonlat, mely valamely materiális cselekvésről van lelki folyamatra áttéve: eleinte – mint minden hasonlat – csak nagyjában, csak megközelítően jelenti azt, amit jelölni kívánnak vele, s csak mikor az új használat rendjén eredeti materiális értelme mindinkább elhangzik, s elménk mindinkább megszokja, hogy a lelki fogalmaknak egy bizonyos körülkerített mezősége elevenedjék meg a hallatára: ebben a menetben válik lassankint

mind kifejezőbbé, mind pontosabbá. Egyben azonban – s ez a baj – mind színtelembbé, mind kevésbé izgatóvá, mind kevesebb továbbbrezgést keltővé” (i. m. 500).

A jelentéstan és a stílus kérdésein kívül, azokkal együtt sokszor foglalkoztatja a magyar verselés ügye. Erről elmélyültebben a 20-as évek végén ír, de már 1906-ban, Ady Endre verseléséről szólva leszögezi, hogy „nemzeti tánc, nemzeti zene, nemzeti versmérték, mondatbeosztás, hangsúly és gondolatmenet *egy összefüggő rendszer és szervezet minden népnél*” (Ignotus 1969: 214).

1909-ből való Zsargon című írása, amelyben Morris Rosenfeld versei kapcsán a Rajna-vidéki zsidóság élő nyelvéről elmélkedik. A pidgin englishhez, a kelet-ázsiai partokon élő munkások, matrózok, kulik barbár nyelvéhez viszonyítva megállapítja, hogy ez a zsargon kultúrnyelv: grammatikájára és szintaxisára, szótárára és idiomatizmusaira nézve német, zamatosan, parasztian német, sok zsidó és szláv szóval, fordulattal, de érezhető rajta a talmudból a görög, az arab nyelvi hatás; a zsidó humor, irónia vegyül a német emelkedettséggel. „Mindez adalékból és hatásokból olyan nyelv keletkezik, mely nem keverék, hanem egyéniség, és pedig bájos nyelv, melyben a germán merevség meglágyul s kiformásodik, mint ahogy a világ legszebb asszonyai az ilyenféle elvegyülésből született amerikaiak s nevezetesen New York-iak. . .” (Ignotus 1910: 284–5). Eddig ez a zsargon beszélt nyelv volt, most az említett költő verseivel bekerült az irodalomba – állapítja meg ezt pozitívumként Ignotus.

Világnyelv, politika és természetes fejlődés című írása ugyancsak olvasható a Kísérletek című tanulmánykötetben. 1905-ben latolgatja Ignotus: mely mesterseges nyelvnek van meg a lehetősége arra, hogy világnyelvvé váljék? Védi a kis népek nyelvét, minden nép saját anyanyelvét, de elfogadja, hogy a közös élet és munka megkíván egy, a nemzetieken felüli közös nyelvet, ennek „olyannak kell lennie, mint a tiszta üvegnek, mely keményen megáll, de semmi fénynek nem áll útjában, minden sugarat átocsát magán, semmit sem nyel el belőle és semmit sem tesz hozzá” (Ignotus 1910: 361). Ilyen természetes nyelv nincs, az is kérdés, lehet-e ilyet csinálni. Zamenhof doktor Esperanto-nyelvét ilyennek tartja. Az élet igazolta ezt a megérzését, az eszperantó „világnyelv” lett.

Ignotus itt felsorakoztatott korai írásai bizonyítják a nyelv iránti rendkívüli érdeklődését. A Hét-hez tartozása idején szinte minden előadásában és cikkében ragyogóan könnyed, figyelemfelkeltő stílusban elemzi, legalábbis érinti kora magyar nyelvénél jelenségeit.

Esztétikájában, irodalmi elveiben, tudjuk, rendíthetetlenül küzd az írók nyelvi szabadságáért, nyelvalkotó jogaiért. Mindent elfogad, ami új, ami más, ami különös. A költőnek, ha sikerült a mű, minden eszközében igazat ad. De az igazi időtálló értékeket is látja, érzi, csudálja. Adyn kívül Arany a legnagyobbak kö-

zött is a leghatalmasabb, a költők költője, akinek a nagysága nyelvében van: „... s itt teremt örökkévalóan. Mozdulatban megfogni lelki történést. Beszédlejtésben tolmácsolni világnézetet. Verslüktetéssel, sorszakadással, rímlecsapással kifejezni indulatokat, meneteket, ütközéseket, felvillanásokat, lehiggadásokat. Hangokkal feltárni időket, s tartományokat, s numerozitással összeházasítani az örök égboltot a szorongva felnéző mindenkori emberrel. Szavakkal, szavakkal, egyszerű paraszti szavakkal...” – olvashatjuk Arany-tanulmányában (Ignotus 1969: 343–4).

Rendszeresen foglalkoztatja korai írásaiban a magyar verselés, az igazi magyar vers, magyar ritmus. „Arany János pontos értelme együtt adódik ki szavainak nemcsak betűiből s betű szerint való értelméből, hanem rendjéből, hangsúlyából, csengéséből is, abból a numerusból, mely csakis a magyar mértékben helyezkedhetik el. Ez az, amit úgy bátorkodtam hívni, hogy egytest-vers” – írja 1908-ban (Ignotus 1969: 504). Ezt az egytest-verset fedezi föl Ady költészetében. Ady azért is jelentős, mert visszatér a régi magyar verseléshez, mert „jambusait főképp a magyar ritmusra való ügyeléssel osztja be; nyugati sorai egyben hangsúlyos sorok, melyeknek szakszavai és hullámzásai egybeesnek a mondat tagozódásával, a szók hangsúlyának elhelyezkedésével, s ahol ezt nem engedi meg a jambus, annál rosszabb a jambusra nézve. Innen az Ady verseinek erős és diadalmas zamata” – írja 1906-ban, Ady Endre verselése című cikkében (Ignotus 1969: 214).

Nemcsak a költészet stilisztikai titkai foglalkoztatják Ignotust, hanem a köznyelv állapota is. Hadakozik a nyelvörökkel, sokszor kíméletlen, maró gúnnyal ír róluk, ő is átveszi azt a felfogást, hogy „a boldogtalan nyelvújítás sebet ejtett” a magyar nyelven. Fájlalja a nyelvújítás túlzásait, a régi magyar nyelv, verselés és tánc folyamatosságának a megszakadását, amint ez az eddig idézett részekből is kiolvasható volt.

Nyelv és írás című cikkében, amely a Nyugatban, 1927-ben jelent meg, beszámol arról, hogy Keller Zöld Henrik-jének fordításakor tapasztalta: Magyarországon mennyire nincs városi népnyelv, s megpróbálta ezt a „népibb szórakású, de intellektuális észjárású beszédet” megteremteni, elősegíteni, de törekvését szinte egyáltalán nem vették észre.

Észrevehetőbb és ismertebb volt művészi felfogásának azon oldala, amelyben a teljes szabadságot, a mindent megengedőt, a parttalan újítást karolta föl és támogatta a Nyugat vezéréként, kritikusként, esztétaként. Harcolt a „perzekútor-esztétika” ellen, harcolt a népiesség kizárólagossága ellen, küzdött a polgárosodás, a városi nyelv megerősödése érdekében; Lehr Albert tanítványa léteire harcolt a népieskedő ortológia ellen, a polgárság, a város, benne a beolvadottak megszólalási jogáért. Harcában túloz, a feltétlen művészi szabadság nevében mindent megenged, csakhogy a mű létrejöhessen.

A nyelvről, a versről, a stílusról pedig – mint a kiemelt részek bizonyították – ő maga is konzervatívabban gondolkodik, sok tekintetben ortológus, hagyományokhoz ragaszkodó, azokat tudatosan, tanultan őrző. Ezt az ellentmondást kései tanulmányai még világosabban láttatják, igazolják. Mielőtt azonban ezekkel foglalkoznánk, nem felejtkezhetünk meg természetesen a nyelvészetben is jól ismert előadásáról, hiszen az időben is ebbe az első korszakába tartozik.

Köztudomású, hogy Horváth János irodalom- és nyelvtudós 1911-ben dolgozatot írt a Magyar Nyelvben A Nyugat magyartalanságairól címmel (Horváth 1911). Erre reflektált Ignotus előadásában, meg a Nyugatban még ugyanebben az esztendőben (Ignotus 1911). Horváth János viszontválasza pedig a Magyar Nyelv következő évfolyamában olvasható (Horváth 1912). Horváth János dolgozatának hátterét, motiváló tényezőit, nyelv- és stílusfelfogását bemutatja Szathmári István a századforduló nyelvi jelenségeiről írott tanulmányában (Szathmári 1989). Sorra veszi és feltárja a Horváth János által tárgyalt grammatikai és stilisztikai megállapításokat, és az azóta eltelt idő birtokában gondosan mérlegeli őket.

Egyetértve a Horváth Jánosról mondottakkal, most csupán a tanulmány zárógondolatát emelem ki: „A XX. század fordulója nagy korszak volt, furcsaságaival, buktatóival és értékeivel együtt, mert az előbbiek elenyésztek, az utóbbiak viszont megmaradtak, s mai nyelvünk szerves részét alkotják” (Szathmári 1989: 120).

Innen nézve kívánom én is megvizsgálni – közel sem olyan tüzetesen, mint az említett tanulmányban látjuk Horváth János dolgozatának elemzését – az író Ignotus válaszát, illetőleg kiemelni annak néhány mozzanatát.

Az írók nyelvalkotó jogait védi mindenekelőtt Ignotus a parttalan szabadság, a mindent megengedő művészet nevében. Hogy ez akkor mennyire fontos és mindenkit izgató kérdés volt, mai, immáron XXI. századi ember talán nehezen is érti. Voltaképpen Ady is e vitába szólt bele, s ajánlja a két nézet közti kompromisszumot, az értékörző modernséget, a hagyományokon épülő újat – a parttalan szabadság és gyökértelen liberalizmus helyett. Ignotus álláspontja, bármily vagdalkozóan szónokias is sokszor stílusa, aggódóan elemző, a nyelvtudomány számára is megszívlelendő.

A nyelvújítással kapcsolatos felfogására korai cikkei alapján is lehetett már következtetni, itt ki is fejtí: Kazinczyék nyelvreformálása nem azért volt sok tekintetben barbár, mert akik csinálták, nem tudtak gyökeresen magyarul, hanem azért, mert – csakúgy mint az akkori irodalom és kritika – a nyelvreformálás és stílusreformálás sokszor dilettánsok kezére került. A nyelvújítás mindazonáltal – teszi hozzá Ignotus – termékeny és értékes volt, de „volt sok szemete és barbársága, s óhatatlan volt, hogy visszahatás ne támadjon ellene” (Ignotus 1969: 657). Vagy ugyanott így fogalmazza meg a régi és az új küzdelmét: „Kazinczy is író volt, Arany János

is író volt, s egyiknek éppoly igaza volt a maga neológiájában, mint a másíknak a maga ortológiájában” (i. h.). A múltat illetően bölcsen vélekedik Ignotus, a jelen ortológiáját azonban nem fogadja el. Nem fogadja el egyetlen grammatikustól sem, hogy predesztinálva érezze magát arra, hogy az írókat megtanítsa írni. Nem veszi sorra Ignotus Horváth János konkrét kifogásait – bár azt többször is elismeri, hogy megfigyelései találóak –, a bírálat ténye háborítja föl, és a „szempontok ellen tesz óvást” – ahogy ő írja –, amelyek szerint Horváth bírálja a Nyugatot. Keményen és hatásosan fogalmaz: „Rettenetes volna, ha pusztán a grammatika kedvéért, a magyar íróknak rossz kicsengésű mondatokkal kellene letennie a reményről, hogy az embereknek a fülükön át a lelkükhöz szólhat. Rettenetes cenzúra volna ez, bilincs volna a lelkeken, s örök érvényűségével hiábavalóvá tenne minden szabadságharcot. Ám, ha a grammatika csakugyan ilyen szűkkeblű, akkor annál rosszabb a grammatikára nézve. Az írók nem fogják főbe lőni magukat – inkább a grammatika akassza föl magát” (Ignotus 1969: 659–90).

Másutt elismeri ugyan a grammatika tiszteletre méltó tudomány voltát, „ha tiszteli az erőket, melyek az ő érdeklődésének lényegét alakítják. De az már nem lehet, hogy a grammatikus beleüsse az orrát az író dolgába” – állapítja meg ugyanazt nem kevésbé hevesen. Ugyanílyen szenvedélyesen „védi meg” Ignotus a Horváth által nem említett vagy nem sokra tartott írókat: Halász Imrét, Ambrus Zoltánt, Heltai Jenőt, Szomoryst és másokat”. Ignotus esztétikájának megfelelően vélekedik így: teljesen mindegy, Szomoryst tud-e magyarul, „ha tud szomorystul, s ha szomorystul ki tudja fejezni, amit ki akart fejezni” (Ignotus 1969: 663).

Mindezeket azért idéztem, hogy előttünk álljon, ismerve Horváth János cikkét is: miről is folyik a vita? Mi is a tét? Ha levonjuk a szenvedélyességet, eltekintünk a személyeskedésektől, indulatoktól, ma már még világosabb, hogy e vitában a magyar nyelv volt mérlegen, a tét pedig a XX. század nyelvi fejlődése volt. Ha konkrét nyelvtudományi terminológiára „lefordítjuk”, a kérdés a magyar nyelvi norma, az irodalmi nyelvi norma elsősorban, amely e vitákban alakult, csiszolódott, kristályosodott, s amely éppen a Nyugat íróinak keze nyomán olyan árnyalatokkal gazdagodott, amelyek nélkül a későbbi, a mai szépírói nyelv elképzelhetetlen volna. A harcot ebben a korszakban (is) az írók vívták, mindenekelőtt azzal, hogy tették a dolgukat. Írtak, a kritika mérlegelt, a „grammatika” regisztrált és értékelt. A viták elősegítették az értékek kikristályosodását és beépülését – még ha nem is mindig a legegyszerűsebb és legrövidebb úton történt is ez.

A magyar nyelvi hagyományért

Ignotus hangvétele és stílusa a 20-as évek végén írt tanulmányaiban megváltozik. Komlós Aladár az Ignotus-válogatáshoz írott bevezetőjében (Ignotus 1969) keresi ennek a változásnak az okait, s felhívja rá a nyelvészek figyelmét (i. m. 27).

Annak az Ignotusnak, aki oly elszántan hadakozik Horváth Jánossal, a 20-as években, bécsi emigrációjában mintha ez volna az egyik legfőbb kérdés: miként teremthető meg az a magyar nyelv, amelyben a „beolvadott író” önmagához is hű lenne, de a népnyelvet sem tagadná meg, hanem rá támaszkodnék. Komlós Aladár, Ignotus kitűnő ismerője szokatlanul tartja ezt a változást, illetőleg értetlenül áll előtte: „Lassanként azonban Ignotus stílusa is megváltozik. E változás kezdetben abban állt, hogy könnyed mondatait nehézkesen bonyolult mondat-szövevények kezdik felváltani. Anatole France azt tanácsolja az íróknak, hogy addig simogassák mondataikat, míg mosolyogni kezdenek. Ignotus addig bogozza őket, míg össze nem gubancolódnak. S az a sajátságos, hogy szókinccse ugyanakkor népiesse válik. Írói élete első felét a népiesség kötelező volta elleni lázadással töltötte, s második felében azonban Saulusból Paulussá válik, s dús hímzésű népiességet ölt magára. Mondatait úgy telerakja népies idiomatizmusokkal, néha rikítókkal, mint korábban az általa túlbecsült Ágai. Mi történt vele? Nyelvészek számára izgalmas tanulmány tárgya lehetne; ők tudják, miért nem figyeltek még fel rá” (Komlós 1969: 27).

Úgy vélem, Ignotus nyelvészeti tanulmányainak, cikkeinek a felsorakoztatása és értékelése valamelyest eleget tesz Komlós Aladár indokolt, jogos elvárásának.

Már korai írásaiból is kiderült, hogy – amint utaltam rá – Ignotus költőként is, kritikusként is a magyar nyelv ügyének egyik szószólója. S noha nyilvánvalóan szubjektív okai is vannak a stílusváltásnak (emigráció, az életkor előrehaladása stb.), alapvetően mindkét korszakában jól érezte meg az idők szavát, a kor parancsát: a 90-es években az álnépiesség az erőltetett népieskedés ellen kellett védekeznie, és polgári értékrenden alapuló irodalmi életet, költészetet és nyelvet kellett teremteni, illetőleg ebben a folyamatban kinek-kinek lehetősége és adottságai szerint részt vennie, később, a 20-as évek végén a visszahatásként létrejövő túlzott nyelvi parttalanság és liberalizmus túlzásai ellen lehetett és kellett – immár más fegyvertárral – harcolni.

De mint majd a következő fejezetben erről részletesebben szólok, a tágabb nyelvészeti, tudományos környezetben is változások zajlottak le: a 20-as évek végén újra ráterelődött a figyelem a nyelvművelés ügyére, az első világháború utáni csendet követően a nyelvnek újra szüksége volt a gondozásra, törődésre, a nyelv

ügye újra előtérbe került (vö. Fábíán 1980: 40). A megélnkülő nyelvművelés is hathatott Ignotusra, az idegenben élés ugyancsak fokozhatta magyarságtudatát.

1926-ban a *Vers és verselés* című írásában a szabadvers, a rímtelenség, és a kortárs irodalom egyéb újabb jelenségeiről értekezik. A diszharmonia korszaka után a harmonia újbóli létrejöttét jövendöli: „Előre lehet látni és várni, hogy ezek után az ellentétek át is fognak menni egymásba – hogy a vers most egy darabig megfürdik a verstelenségben, hogy később üdén, frissen, de sokat tanultan térjen vissza megintcsak a verselt vershez. Mint ahogy a képírás a kubizmuson s expresszionizmuson át tért vissza a realizmushoz, sőt az akadémiához, s az atonális zene máris kezd kacérkodni a régimódi zárt melódiával” – igazolja Ignotus (1969: 556) ezekkel a szavaival is, hogy mennyire egységben szemléli továbbra is a művészeteket, benne a költészetet. S hogy az újra ekkor is fogékony, azt még egy megjegyzésével kívánom érzékeltetni. Ugyanebben, eredetileg a Nyugatban megjelent cikkében ezt olvashatjuk: „... van egy húsz vagy hány éves kis magyar költő: József Attila. Ennek szeretem, lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgotom egy versét:

Nincsen apám, se anyám,
Se istenem, se hazám,
Se bölcsőm, se szemfedőm,
Se csókom, se szeretőm. . .

Gyönyörűszép – folytatódik az írás – s ez a vers nem lett, nem lehetett volna meg, ha előtte nincs népdal és expresszió, verses vers és szóval mondó vers. Íme a verses vers visszatértét nem is kell kívárni, mert mire megjósoltam, már el is következett” (Ignotus 1969: 557).

Íme, mennyire megérzi Ignotus az új költészet, az új költői nyelv értékeit, szépségeit. (Csak a rend kedvéért jegyzem meg, a *kis* jelző nem értékmérő a szövegösszefüggésben, hanem kedveskedő szó, az ifjú, a fiatal szinonimája. Értette Ignotus a nagy költő versét, akárcsak annak idején A fekete zongorát.)

De ezen kedves kitekintés után térjünk vissza Ignotus konkrétan nyelvi tárgyú soraihoz. 1927-ből való a korábban már említett, Ignotus életében nagyfontosságú Nyugat-cikk, a válogatott kötetbe is felvett *Nyelv és írás*. Ebben nyelv – nemzet – irodalom – művészet – politika kapcsolódási pontjairól, összefüggéseiről szól, „egy nyelvművész magyar írónak, Takáts Sándornak” egy újabb történelmi tárgyú kötete kapcsán. Fölteszi a kérdést: hányan és hogyan tudunk magyarul magyar írók, magyar politikusok, sőt magyar fajvédők?

Fájdalommal utal itt vissza a 10-es években tett kísérletére, arra, hogy a Zöld Henrik fordításakor magyar városi népnyelvet próbált teremteni, és azt kortársai

semmiképp sem vették észre: „Évek múlva találkoztam két olvasóval: Szép Ernővel, ki maga is költő és szerelmese a magyar nyelvnek és Láday Istvánnal, ki mindenhez ért és mindent észrevesz, hogy nekik e munkám feltűnt volt. Nem panaszképp mondom – hiszen azért idézhetem példának, mert éppen olyan íróval esett meg, kivel különben eléggé törődtek –, de másutt vajon ilyesmi lehetséges volna-e? Lehetséges volna-e, hogy ugyanazon nemzetnek, melynek számára 1825-ben az ő ébresztő vezére ébresztésül helyes megérzéssel nyelvi Akadémiát alapított volt, e vezérei (de tudósai, sőt nyelvtudósai is) e nyelvben nagyrészt ügyefogyottak legyenek?” (Ignotus 1969: 559). S itt végigveszi a magyar történelem és közélet nagy alakjait, és okkal, de sokszor túlozva elmarasztalja nyelvi fogyatékoságukat: „A régi magyaroknak – Zrínyi Miklós a magyaron kívül minden biztonnal tudott latinul, horvátul, németül és olaszul –, hadvezéreknek, nádorispánoknak, bárkinek, kikről magyar írásuk, levelük, naplójegyzetük ránk maradt, többnyire szinte testi gyönyörűség az írásaikat olvasni. A barbárság, a pongyolaság, vagy legalábbis zamattalanság a tizenkilencedik századdal szakadt ránk, s ebben aztán alig akad kivétel, az Andrássyakon, a Tiszákon, Szilágyi Dezsőn s Apponyi Alberton át akárkicsodáig a legmaibbak közül” (i. m. 559). (Apponyi könyved mondat szerkesztéséről Mikszáth viszont elismerőleg ír, l. a 51. lapon.) A prózára, még az újságírásra is hatott Arany János és Szarvas Gáborék „poloskairtása”, de „a politikusok, mintha botfűlűek volnának, s ugyanígy a mindenfajta főtisztek; tősgyökeres származás itt nem teszi” (i. h.), kivétel a korán meghalt Vadnay Andor és Eötvös Károly – regisztrálja Ignotus a 20-as évek végének közéleti nyelvállapotát.

Majd a német és a francia példát állítja párhuzamba a mi nyelvújításunkkal: „nyelvújításon a különben tudott és gondozott francia nyelv – igaz, hogy valamivel elébb – éppúgy átesett volt, mint a német s a magyar” (i. m. 562), de nem voltak olyan „aggatózóak”, mint „a Szarvas Gábor-i ortológia, mely a betegségig vitte a szimatolgatást, vajon a nyelvújítáros szók szakasztott a régieknek analógiájára képeztettek-e” (uo.). Szerencsére, maga a nyelv „vakmerőbb az ő eredendő képzéseiben, mint nevében az ortológusok megengedik . . . másfelől pedig: amily kár meglévő zamatos szavakat fordításokkal s kivált hamisan képzetekkel kiszorítani, annyira túl vagyunk azon, hogy magában az egyes magyar szavak helyes képzése tenné a nyelvnek magyarosságát – annyira nyilvánvaló, hogy a szavaknak rendje, fűzése, gondolkodás-arántos menete teszi. S e rendet, a mondatnak következtetéses építését nem csakis a grammatikus következtetésesség és érthetőség igazítja, hanem, ami minden beszédes beszédnek s kifejező írásnak a titka: az, hogy a szavak eredendő értelme benne legyen a mondójuk vagy leírójuk érzésében, s mikor – hogy példán mutassam – a *fásult* vagy az *elcsigázott* szót leírja: aközben szemmel lássa, szinte ujjal tapints: hogy ez fásodottat, fává lettet jelent, s az elcsigázott em-

ber olyan, mint akit kínvallatáskor megcsigáztak, csigákkal feszítettek kötélre. . .” – írja Ignotus (i. m. 562–3), máig helytálló szemlélettel és megelevenítő szemléletességgel. Őt persze elsősorban az írói nyelv titkai érdeklik, a lényegyet, a szavak mögötti titkokat keresi. „Minden ezen fordul – folytatja gondolatát – azon, hogy a szónak értelme mindig eleven legyen mondójában, s így a nyelv minden mondat- tal újjászülessék, s a mondanivaló; mint valamely megérezkeltt esemény menjen az olvasó előtt végbe, sőt történjék az olvasóval. Így az ember csak anyanyelvé- nek szavait érzi át, azt a nyelvet, melyet ugyanakkor teremt meg, mikor gondol- kozni tanult, s amelynek szavaival tanult gondolkozni” (uo.) – mondta a számos világnyelven is kitűnően értő és fordító, nacionalizmussal aligha vádolható, igazi kozmopolita tudós, művész, ha tetszik nyelvészíró. Aki magyarnak tudja, érzi és mondja magát, s aki – bármily meglepő – a magyar stílusú irodalom és művészet egyik legkorábbi XX. századi propagálója, hirdetője irodalmunkban, kultúránk- ban. Aki ebben a dolgozatában azt kutatja, miként teremthető meg az a magyar nyelv, amely a hagyományokon alapul, s amely a XX. századi polgár nyelvi tu- datának is megfelel. Jól látja a nyelv történeti folyamatát, felismeri a nyelvújítás szükségességét, látja túlzásait, téves kiágazásait is: „. . . a magyar nyelv balvégzete ott kezdődik, a XVII-ik század derekán túl, mikor lenn maradt és lemaradt a szegé- nyi, a paraszti népben, de a középső és felső nemzetrétegek, vagyis éppen amelyek gondolkoznak: ezek vagy idegen nyelvet beszéltek, mint a fő- és a tudós rendek, vagy idegen fajták s nyelvűek voltak, mint a polgárság. Így aztán a gondolkozó magyar ember esze nem saját nyelvének menete szerint járt, s mikor a visszama- gyarosodott vagy elmagyarosodott magyar megint rákapott a magyar nyelvre: az ő személyes esze járása más volt, mint a nyelvée, s hiába volt magyar, s hiába született bele, ha vidéken született, a legzamatosabb nyelvbe: ahogy a szélesedett gondolkozás számára szűknek maradt vagy szűkké csökkent magyar nyelvet hoz- zátágította az új gondolkozáshoz: úgy cselekedte ezt, mint valamely német vagy francia vagy makaróni-latin ember cselekedné a magyar nyelvvel – cselekedte ak- kor is, ha maga már nem tudott sem németül, sem franciául, sem deákul, sőt egy mukkot sem tudott másképp, mint magyarul. . . s minálunk sok az ilyen ember, s a törzsökös magyarok közt nem kevesebb, mint a nem törzsökösök közt. Hogy erről is a zsidó tehetne: ezt az ízetlenséget ne mondják. A zsidó ebben sehogy más- képp s más mértékben nem ludas, nem is részes, mint a sváb vagy a görög vagy a cipszer; a Revizcky Gyula nyelve vagy lelke semmivel sem magyarabb, mint a Kiss Józsefé; Ágai Adolf, ez a bűbájos magyar nyelv művész, kit életében nem vettek észre, s halála után elfeledtek, nem kevésbé magyar és művész, mint volt utána és vele Tóth Béla” – vélekedik, az aktualitásokra is kitérve Ignotus 1927- ben (i. m. 564).

A magyar vers a magyar nyelvben Arannyal, Adyval „a legmagyarabb magasságba feljutott”, a magyar próza nehezen ment utána – vélekedik Ignotus. Véleménye szerint prózát nehezebb magyar nyelven írni, mint verset. Úgy látja, hogy a vershez képes „még a Jókaiak, Mikszáthok is alulmaradtak, mert . . . mondatuknak van zengése, van illata, de nincs matematikája s nincs geometriája, . . . nincsen magyar próza abban az értelemben, ahogy teszem a franciák tartanak a mondatra. Prózát úgy írni magyarul, mint ahogy a franciák írnak franciául, nem hiszem, hogy a velem s kevéssel utánam indultak közül sokkal többen tudnának, mint Heltai Jenő és Molnár Ferenc. Nekik viszont az a lélegzetük nincs meg, ami, mondjuk, Móricz Zsigmondból úgy csap ki, mint mikor az ember nyáron szénakazalban hál, s az a fűvásuk sem, ami az Ady különben magakellettő prózájában egyszerre emlékeztet a kovácműhely izzó kalapácsára s a komondorra, ahogy szeme zölden tüzel bele az éjszakába” (i. m. 564–5).

A sajátosan magyart keresi Ignotus, és meg is látja az irodalomban. Észreveszi, fölismeri, hogy – még ha az arányokat illetően az azóta eltelt idő távlatában lehetne is vele itt-ott vitatkozni – mi, magyarok annyira vagyunk érdekesek, izgalmasak Európának, a világnak, amennyit és ahogy önmagunkból meg tudunk mutatni – nyelvünkön át, irodalmunkon át. Csakhogy, s ezt is felismeri, a fordításról szóló cikkeiben ki is fejti Ignotus, éppen ez a költészet, a művészi próza szinte lefordíthatatlan más nyelvekre, éppen ezek a sajátosságok szinte átadhatatlanok az ismert nyelvi okok következtében. „Fordítás . . . tulajdonképp nincsen. . . A vers s általában a művészi írás elválthatatlanul hozzá van nőve a nyelvhez, amelyen íródott; mondatainak nemcsak szóbeli értelme, de szóbeli rendje, beosztása és csengése is együtt fejezi ki, ami a kifejezni való, ezek pedig minden nyelvnek legsajátosabb sajátai, egészen sajátos gondolkodással összefüggőek. Fordítás tehát nincs, csak költő van . . . hogy megírjon a maga nyelvén egy verset, amit más nyelven olvasott” – véli Ignotus *A fordítás művészete* című írásában, még 1910-ben (Ignotus 1969: 510), s legalábbis a versfordítást illetően kétségtelenül sok igazság van szavaiban.

Mint ahogy – visszatérve gondolatmenetünkhöz, a magyar költészet és a magyar nyelv kapcsolatát is számos ponton kétségtelenül jól látta. Jól látta Aranyban, Ady verseiben a nyelv és a nemzeti identitás elválaszthatatlan voltát, s azt, hogy ebből kellene minél többet felmutatni Európának. Pedig – s e gondolattal fejezi be Ignotus kétségtelenül nagy hatású tanulmányát – „. . . a magyar nyelv megérdemelné, hogy minden írója mindenhogy mestere is legyen. Éppen hátrattett, a nagyvilágban sarokba szorított, a világforgalomban rokontalan voltánál fogva megőrizkedett a kopástól, amely például a román nyelvek szavait azzal tette élelenné, hogy mindenfelé értenek, de mindenütt egy kicsit egyebet rajtuk. A magyar szónak egy

az értelme, s e sűrített elevenségével mágnésesen vonja maga köré, szintén eleven, s minden egyszer új és újfajta öltözetül a mondatot. . . A magyar szó még frissen megmaradt – inkább, mint a nyugati nyelvekbeli, s ami elejével minden nyelvnek minden szava volt: *igének*, azon *mágikusnak*, mint mikor az ébredő emberállat először álmélkodott el rajta, hogy felebarátom dűnnyög egypár hangot, s erre az én lelkeszemem előtt látomás kóvályodik. A magyar szó igézetes volta minden magyar író t sámánná avathat, ki tud ördögöt úzni, lelkeket marasztani, s a Teremtő teremtette világban magának is uraságot, országot kiolvasni” (i. m. 565) – fejezi be Ignotus az itt bemutatott Nyelv és írás című cikkét.

Országot, hazát, magyar nyelvet Ignotus olyat szeretne, ahol a „beolvadott író”, csakúgy, mint a „törzsökös magyar”, egyszerre lehetne hű önmagához, és ugyanakkor magyar, nemcsak külsőségeiben magyaros, hanem értékeiben is igazán az. Igaza van akkor, amikor a változó, a századelő mozgásban lévő nyelvét is magyarnak tekinti, és küzd ennek teljes jogú elismertetéséért. És igaza van akkor is, amikor a régi magyar nyelvre és a népnyelvre támaszkodva kívánja megerősíteni a magyar polgárság nyelvi ízlését. A 20-as években írt cikkeiben, dolgozataiban közel áll ahhoz a modernséget hagyományörzéssel teremtő felelős írói magatartáshoz, amelyet Ady Endre írásainak értelmezésekor fejtettem ki, a nyelvészeti és az irodalomtörténeti hagyományra támaszkodva természetesen.

Ignotus és a századelő irodalmi kérdéseinek, összefüggéseinek bemutatására és értékelésére nem térek ki. A Nyugat vezérének esztétikai, irodalmi elveiből csupán annyit érzékeltettem, amennyi – véleményem szerint – nyelvfelfogásának megértéséhez, megértetéséhez alapvetően szükséges. Hogy mit jelentett irodalmunkban a századforduló időszaka, arra nézve kézikönyvek, monográfiák, tanulmányok tucatjaiban olvashatunk. Közülük is kiemelem a Tanulmányok a századforduló stílustörékvéseiről című kötet (szerk. Fábíán Pál és Szathmári István, Tankönyvkiadó, 1989) bevezetőjét és az egyes írások bőséges szakirodalmi utalásait.

Ignotus irodalomtörténeti helyének, szerepének a megmérésére nem vállalkoztam, hanem csupán arra, hogy a nyelvtudomány számára is tanulságos gondolatait, megfigyeléseit összegyűjtsem és feldolgozzam. Arra, hogy kiegészítsem azt a tudománytörténeti képet, amely a századforduló és a századelő nyelvi állapotról él a szakmai köztudatban. Kiegészítsem mindenekelőtt azzal a számomra legfőbb tanulssággal, amit én Ignotus nyelvi tárgyú írásaiból kiolvastam. Kiolvastam természetesen nyelvszeretetét, sokszor már-már rajongását; küzdelmét, hadakozását; nyelv és költő, nyelv és kritikus, nyelvtudomány és író viszonyának számos oldalát – amint ezekre menet közben igyekeztem rámutatni. De legfontosabbnak a számos tanulság közül azt érzem, hogy kettős kérdés izgatja, mindvégig: nép és

értelmiség viszonya, népi és értelmiségi nyelvhasználat kérdésköre. S ezt úgy kutatja, hogy közben számos nyelvészociológiai és művelődésszociológiai szempontot kapcsol be a nyelvi és esztétikai kérdések taglalásába. Milyen az értelmiség – benne az írók – helyzete a századfordulón, általában is Magyarországon, s milyen ebben az asszimiláns értelmiség speciális helyzete? Ez izgatja, szinte valamennyi, általam emlegetett publicisztikai írásában. A közeg pedig, melyben erre a kérdésre keresi a választ, a nyelv, a századokon át befogadó, s befogadással gyarapodó magyar nyelv.

Lehet, hogy helyenként elnagyoltak, kissé túlzóak vagy nem elég árnyaltak az ezzel kapcsolatos nézetei, tudománytörténeti szempontból esetleg nem elég precízek, de mégis nagyon érdekes és új – a következő évtizedekben is mindenkit izgató – szempontot vetett fel, illetve képviselt Ignótus: az asszimiláns értelmiség helyzetét átérzve és megtapasztalva keresi az értelmiség, az írástudók valódi szerepét és helyét a polgárosodni épphogy csak elinduló XX. század eleji Magyarországon.

Fölvetik ezt a kérdést mások is. Láttuk, ez a fő kérdés Ady számára is, már-mint nép és értelmiség; haza és haladás, hagyomány és megújulás kérdéskörei. De Ignótus nem a nép jogai felől, nem plebejus indulatból, nem a néppel való azonosulásból kiindulva közelít az alapkérdéshez, hanem éppen az asszimiláns értelmiség helyzetéből. S ezt az alapvető humán terület, az anyanyelv és a befogadó nemzet viszonyában járja körül. Láttuk, magyar nyelvet akar, olyan magyar nyelvet, amely a régi nyelvre épül, de képes beolvastani az új, az adott esetben kívülről jövő jelenségeket, amelyeknek egy része kihullik, más része beépül a nyelvi fejlődésbe. Érzi az asszimiláns értelmiség helyzetét, érzi a magyar nyelv, a magyar irodalom magasságait, ezért kettős szerepet vállal: egyfelől közvetít, szervez; minden újnak kaput nyit mint irodalomszervező, minden véleménynek teret ad, minden hangot támogat, amiből új érték születhet.

Másfelől, ezt már korai írásaiban is emlegeti, később határozottan meg is fogalmazza, hogy mindezt nem teheti a hagyományokat őrző magyarság, úgymond a sokat emlegetett nép ellenére. S az egyensúly e kettőből áll össze nála, igaz, csak elméletileg, de éppen ő jelent példát arra, hogy gyakorlatilag is lehetséges. Mégpedig a valódi népiesség elfogadásában, ami itt elsősorban nyelvet, zenét, táncot jelent, tehát kultúrát, nem pedig a falusi életforma sok tekintetben meglévő zártságát, sokszor merevségét, esetenkénti korlátoltságát. Ezzel nem szembenáll a városi népi nyelv, hanem e mellett az is kialakul, s az írónak ahhoz éppen úgy hűnek kell maradnia, ha azt „érzi”, mint a faluról jöttek a saját gyökereihez.

Ignótus helyzetértelmezése fő vonalaiban igaz volt, és mint tudjuk, kulturális és közéletünk egyik fő kérdésére mutatott rá. S noha cikkeinek háttérét csak utólag tarthatjuk szociolingvisztikai szempontúnak, mégis igaz, hogy a nyelvet nem

önmagában nézte, hanem emberi, társadalmi, kulturális beágyazottságában; akár a városi polgár, akár a falusi nép felől közelített is a nyelvhez. Mert ez utóbbiban is tanulságosak megjegyzései: „Igen szép könyvek és novellák szólnak arról, hogy eszik, hogy alszik, hogy szeret, hogy vásárol kaszát, hogy betegszik meg, hogy hal meg vagy hogy gyógyul meg a magyar paraszt. De sehol sincs megírva, hogy éhez a magyar paraszt, hogy lázad fel, hogy füstölög benne a gyűlölet, hogy szánja rá magát, hogy itthagya ezt a földet, melyhez beteg szerelem köti minden porcikáját” – idézi Komlós Aladár is (Ignotus 1969: 33) ezt a néhány sort, amely igazolja, hogy Ignotus, a városi irodalomszervező mennyire érezte az egész akkori magyar társadalom egyik legfontosabb problémáját. Hogy még Móricz kiteljesedése és a falukutató mozgalom, a szociográfiai irodalom nagy korszaka előtt látta a vidéki Magyarország valódi arcát. Úgy is mondhatjuk, hogy sok tekintetben érzi, sejti a jövőt – nemcsak a nagy költőtehetségeket, hanem a társadalmi mozgásokat illetően is. Vagyis majdnem ugyanoda jut, mint plebejus álláspontról induló író- és gondolkodótársai, akik mindig is elválaszthatatlan egységben érzik, tudják a nyelv és a felemelkedés, a nyelv és a polgárosodás ügyét.

Hatása az irodalmi gondolkodásra, az egyes írókra megállapítottan jelentős volt. Hatott Adyra, Kosztolányira, Babitsra, a kor számos más egyéniségére; de a legfontosabb, hogy „meglökte, felkavarta, felfrissítette az irodalmi gondolkodást ... hatása alatt az átlagos magyar irodalomszemlélet más lett, mint előtte volt: előítéletmentesebb, megértőbb, rugalmasabb” – állapítja meg másokkal is egyetértésben az életmű egyik összegzője, Komlós Aladár (1969: 33).

Nyelvi felfogását illetően is hatással lehetett Ignotus kortársaira, író társaira, talán még vitapartnereire is. Még ha kritikával, indulattal szólt is többször a nyelvtudományról, nyelvtudósokról, az is igaz, hogy véleménye nem volt mindig ok nélküli, nem volt mindig indokolatlan.

Mert igaz, hogy a tudós más szempontok alapján vizsgálja, kutatja a nyelvet, mint ahogy az író közelít hozzá művészi igényből, a soha nem volt, az egyéni megteremtésének szándékával, de a nyelv szabadságát, a nyelv fejlődését, illetőleg magát a nyelvet a tudós sem kötheti gúzsba, a tudomány eszközeivel sem, sokszor bármily nagy szükség is mutatkozna erre. Illetve, ha mégis ezt teszi, alulmarad, vereséget szenved.

Nem jelentheti természetesen ez azt, hogy ne tegye a nyelvtudomány, benne a mindenkori nyelvművelés azt, amit tennie kell: a szaktudósnak, amellet, hogy tevékenysége nem korlátozódhat csupán a nyelvművelésre, mégis mindent meg kell tennie a nyelv ügye iránti érdeklődés ébrentartásáért, és az érdeklődőknek meg kell adnia a tudományosan is legmegbízhatóbb tájékoztatást (erre nézve l. például Bárczi Géza nyelvműveléssel kapcsolatos felfogását, különösen Nyelvművelésünk

című könyvét: Bárcki 1974; és Grétsy László (1975); Van-e eredménye a nyelv-művelésnek? című írását).

De befejezve immár az Ignostusról szóló áttekintést, még egy tudománytörténeti mozzanatra hívom föl a figyelmet, annál is inkább, mert tárgya, a magyar nyelv nagyszótára, még mindig időszerű kérdése tudományunknak. Bóka László Arcképvázlatok és tanulmányok című kötetében (1962) beszámol arról, hogy Ignotus a Nyugatban 1926-ban Bécsből jelentetett meg egy kis cikket, amelyben az akkori szótártervekkel kapcsolatosan így fogalmaz: „Bármi volt legyen az alapítók célja és hite: lehetetlen, hogy ne e célnak s hitnek felelne meg, ha az Akadémia minden lehetséges díját és pályabérét a Nagyszótárra szánná, s ha nem megy más-képp, hát külön törvényt kérne erre a törvényhozástól” (i. m. 83). Majd ezt egészíti ki Bóka Ignotusszal kapcsolatos személyes élményével, emlékével: „Mikor hazajött meghalni, jó húsz esztendővel később, s kiörvendezte magát azon, hogy a repülőtérről Bartók Béla útján, Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond terén s Bródy Sándor utcáján szállítottuk Kardos Lászlóval a Payor-szanatóriumba, sok meghatott és megható kérdése közt egyszer csak nekem fordult: – Hát a Nagyszótár kész-e már? Zavartan másról beszéltem, de mikor másnap újra felkerestem, megint előhozta: – Írtam volt én ebben az ügyben Klebelsberg grófnak is, Hóman miniszternek is, pedig nem szívesen érintkezem velük. Voinovichnak is írtam egyszer. Ezért volt olyan jelentős ember többek között Ignotus. Most is beleborzongok, ha elképzelem, hogy hontalan esztendők nehéz kenyere az a gondja, hogy van-e akadémiai nagyszótárunk, hogy ez ügyben Bécsből, Berlinből s isten tudja honnan cikket küld, leveleket írogat” (Bóka i. m. 83).

Ignotus nyelvi nézeteit az anyag feltáratlan volta miatt mutattam be részletelesen. Nyelvelfogásában a legérdekesebbnek és legfontosabbnak azt tartom, ami a fő kérdés számára: hogyan lehetünk nyelvünkön át „törzsökösök” és „asszimilánsok” (az ő kifejezéseivel mondom) magyarok, úgy, hogy hagyományainkat is őrizzük, de ne maradjunk provinciálisak sem. Ignotus nem mondja ki a választ, a végső tanulságot, de sejti, érzi (s erre nyelvészeti írásai is bizonyítékul szolgálnak): a magyarságot, a magyar nyelv hagyományait (Ignotus az Arany János-i örökségre és Adyra gondol) vállalni minden magyarországi gondolkodónak a XX. században csak tudatosan lehet. Immár nincs törzsökös és asszimiláns, csak magyarnak maradni akaró magyar van. Így vállalja Ignotus a magyar nyelv múltját és akkori jelenét, ezt látja lehetséges jövőjének.

Számomra az ebben a magatartásban megnyilvánuló alázat a leginkább példaadó mára is. Ignotus mindezeket a 30-as években írta már, akkor, amikor a magyar nyelv ügye valóban egyik legalapvetőbb kérdés lett az íróársadalom számára.

Ignotus tanulmányainak részletei itt-ott konkrétabb kritikát, magyarázatot kívánnának. Sommás az a megállapítása például, hogy a magyar értelmiséget úgy egészében nyolcszáz év óta idegenként, „jött magyarként” emlegeti. Sok tekintetben indokolatlan volt, legalábbis ilyen durva támadása a grammatika ellen. Ezeket további árnyalt vizsgálatok után szükséges lesz még értékelni.

Sok mindent jól lát akkor, mikor fölveti a városi népnyelv problematikáját, amikor úgy érzi, hogy harcolni kell ennek a nyelvi rétegnek a jogaiért. Vagy amikor Takáts Sándorral kapcsolatban a tudományos nyelv kérdéskörét mutatja be. Jó szemmel veszi észre nyelvünk fiatal voltát, képes szemléletét.

Nem nyelvtudományi, hanem nyelvi kérdésekkel foglalkozik. Nem tudományos terminológiarendszerben gondolkodik, hanem metaforákban. A nyelv nem önmagában érdekli, hanem az irodalom eszközeként és az értelmiségi magatartásforma hordozójaként. Mindezzel együtt, e néhány tanulság levonásával érdemesnek tartottam a „Nyugat-vezér” nyelvi tárgyú gondolatainak a feltárását, bekapcsolását a tudományos gondolkozás történetébe.

III.

Írói nyelvművelés a két világháború közötti évtizedekben

A nyelvművelés helyzete

Ismeretes, hogy a Magyar Nyelvőr nagy csatái után – elsősorban az ország megváltozott politikai, gazdasági helyzete miatt – egyre lanyhult a nyelv iránti érdeklődés, a nyelvművelés terén a korábbi évekhez képest pangás következett be (vö. Fábrián 1980: 39–44). Találón jellemzi a helyzetet 1916-ban Kosztolányi Dezső egy új nyelvművelő mozgalom megindítását szorgalmazó cikkében: „Nyelvünkre újra ráférne egy alapos tisztogatás, annyi a mocskok meg a pókháló rajta. Súrolókefével, szappannal, ronggyal kellene nekilátni, hogy rendbehozzuk. De sokkal nagyobb baj, hogy nyelvünk iránt való régi szeretet is veszendőben van. Nyelvészeti folyóirataink elszigetelten küzdenek. Elmúltak azok az idők, mikor a napi sajtó hasábot szentelt ezeknek a kérdéseknek és aranyakat tűzött ki egy új magyar szóra. E bájos családi jellegű önképzőkör már a múlté. Fennhéjázó mosollyal tekintünk rá, de azért még ma is műveletlenek vagyunk” (Kosztolányi 1940: 26).

A 20-as évek végétől azután ismét ráirányult a magyar társadalom és a tudomány figyelme, érdeklődése, a nyelv, a nyelvművelés ügyére. Ahogy Kosztolányi sorai is mutatják, újra szükség lett a nyelv gondozására, meg az Európa-szerte fölerősödő nemzeti érzés is fokozottabb törődést diktált a trianoni békeszerződés utáni nemzet számára. Támogatást szavaz meg az Akadémia is az 1931-ben megalakult Nyelvművelő Szakosztály és annak 1932-ben meginduló folyóirata, a Magyarosan számára, amelynek jelentős szerepe volt a két háború közti és a második világháború alatti nyelvművelésben.

Nyelvtudomány-történetünk még nem dolgozta fel kellő alapossággal ennek a jelentős nyelv művelő mozgalomnak a történetét. A téma súlyának megfelelő értékelést Fábíán Pál tollából olvashatjuk (1980: 40–4; 1984: 86–98; illetőleg l. még NyKk. II: 364;) továbbá T. Urbán Iona (1992) kéziratban levő dolgozatát a Magyarosan nyelv művelő elveiről és módszereiről.

„Egyes írók rokonszenvét leszámítva a mozgalomnak nem voltak az irodalommal megfelelő kapcsolatai” – írja Fábíán Pál (1980: 43), a Magyarosan-korszak nyelv műveléséről szólva. Ennek bizonyára megvoltak a ma már talán nehezen földeríthető társadalmi, irodalmi, nyelvi okai, amelyekkel itt most nem kívánok foglalkozni. Ehhez ugyanis a két világháború közötti irodalom rendkívül alapos ismeretében lehet csak nyúlni. Itt csupán jelzésszerűen fogalmazok meg néhány gondolatot.

Az irodalmi életben a vezető szerepet továbbra is a Nyugat tölti be; Babits, majd Móricz meghatározó szerepével. A Nyugatban természetesen jelennek meg nyelvi tárgyú írások, melyek közül talán legjelentősebb Kosztolányi és Schöpflin vitája. Okvetlenül említésre méltó például Babits cikke, A magyar stílus gatyában jár (1935), Cs. Szabó Lászlóé, a Ne bánts a magyar nyelvet! (1938), Illyés Gyula írása Halász Gyula könyvéről (1938) vagy Kardos Albert Stíluskritikája (1935).

Közkedvelt műfaja a kornak az esszé, amely nagyon alkalmas társadalmi, irodalmi, nyelvi kérdések kifejtésére. Nem csoda, hogy a nyelvvel kapcsolatos írói vélekedések egy része is esszé formájában lát napvilágot, és nemcsak a szakembereket, hanem az érdeklődő laikusokat is megmozgatja. Legtöbbit emlegetett példája a műfajnak Németh László Kisebbségben című könyve és Babits Mihály erre adott „felelete”, a Pajzzsal és dárdával (l. Németh 1939, Babits 1939).

Eszmei, műfaji, művészi sokszínűség jellemzi a kor irodalmát. Változatlanul nagyon népszerű Ady Endre költészete, matinékon, szavalóesteken idézik a legkülönbözőbb politikai felfogású körök, társaságok.

A 20-as évek végétől megerősödik és egyre markánsabbá válik a népi írói csoportosulás – Erdélyi József, Sinka István, Szabó Pál, Veres Péter, Németh László, Kodolányi János és mások részvételével (az első években még József Attilát is ide sorolják).

De ugyanígy hozzátartozik a korhoz Füst Milán, Gárdonyi Géza, Móra Ferenc, Krúdy Gyula életműve, mint ahogy Márai Sándoré, vagy az elszakított területeken meg az emigrációban virágzó regionális irodalom alkotóié, mint Tamási Áron, Kós Károly, Áprily Lajos, Reményik Sándor és mások munkássága. Valamennyien írtak, szóltak, vallottak a nyelvről. (A korszakról a teljesség igénye nélkül l. az ismert irodalomtudományi kézikönyveken (Szabolcsi szerk. (1966) A magyar irodalom története VI; a továbbiakban MIT 6) kívül Schöpflin 1937; Babits 1939;

Gombos 1940; Juhász 1943; Pomogáts 1981; 1982; Hermann 1983; Király 1989; Borbándi 1989).

„Ahogyan a múlt század végi akadémiai nyelvművelő mozgalmat is az Akadémia lapjához, a Magyar Nyelvórhöz szokás kötni, úgy a két háború között az Akadémiától irányított nyelvművelést is az MTA lapjáról, a Magyarosan mozgalmanak szokás nevezni” – írja Fábíán Pál a korszak tudományos nyelvművelését is áttekintő könyvében (1984: 87). Ő is hozzáteszi, hogy a mozgalom természetesen nem korlátozódott csak a Magyarosanra és körére, hanem annál szélesebb hatósugarú volt.

Olvasva a két háború közti nyelvi tárgyú esszéket meg általános korrajzokat, megerősíthetjük a tudománytörténet azon megállapítását (vö. Fábíán 1984: 86–7), hogy a nyelv ügye valóban újra fontos kérdéssé vált, a nyelvművelés megint az érdeklődés homlokterébe került. Ezt nemcsak a napilapokban lefolytatott viták sűrűsödéséből érzékelhetjük, hanem az írói vélekedések alapján is, azokból a megjegyzésekből is, amelyek a következő fejezetekben élénk tárulnak. Kosztolányi kortársainak állást kellett foglalniuk a nyelvi mozgalom ügyében. Állást is foglaltak, többnyire támogatták, elismerték, tisztelettel adóztak az író társ türelme és szívóssága előtt. Ha kritizálták, legfeljebb azért, mert nem tartották elegendőnek a nyelvtisztító és nyelvápoló munkát, amit Kosztolányinak sikerült megvalósítania. De mozgalmanak szükségességét az író társak nem vonták kétségbe.

Ha a tudományos mozgalom a Magyarosanról Magyarosan-korszak, az írói nyelvművelés ebben az időszakban Kosztolányiról Kosztolányi-korszak kell hogy legyen. Számos közös pont, cél fedezhető fel az úgymond „hivatalos” vagy akadémiai és az írói nyelvművelés között. Sok tekintetben jól kiegészítették egymást, még akkor is, ha minden író – még Kosztolányi is – a saját útján járt, és inkább csak eszmeileg támogatta az akadémiai mozgalmat (l. majd a Kosztolányi-fejezetben). Az író, a művész e tekintetben is igyekezett megőrizni egyéniségét, különállását, önállóságát.

Ilyen közös pontok voltak: a nyelv tisztasága, a stílus szépsége, a különféle nyelvrétegek ápolása, a hangzó nyelv jelenségeinek nyomon követése (rádió, színház), a sajtó nyelve, az új irodalom stílusjegyei stb. A tudomány – főként a Magyarosan hasábjain, de a Nyelvőrben is rendszeresen foglalkozott e témakörökkel –, szorgalmasan gyűjtötték, regisztrálták az új nyelvi jelenségeket, ahogy erről a Magyarosan rovatai is tanúskodnak. Olyan kiváló nyelvművelők, mint Nagy J. Béla meg Zsirai Miklós álltak a harcot a több oldalról jövő támadásokban (Supka Géza, Nékám Lajos és mások kirohanásairól vö. Fábíán: 1984: 88–9.)

Az írók is sokszor bekapcsolódtak a konkrét, napi vitákba. Gárdonyi, Móra, Móricz, Németh László írásaiban egyaránt találunk ilyen jellegű utalásokat. Időn-

ként kimondva és nevüket adva szóltak hozzá nyelvhelyességi kérdésekhez, más-kor kimondatlanul, de mégiscsak állást foglaltak apró, de nem jelentéktelen megjegyzéseikkel.

Voltak szenvedélyes nyelvészkedők, vagy ahogy Bóka László nevezte őket, „bűbajosok”. „Meg kellene egyszer írni a magyar irodalom története mellett a magyar irodalom bűbajosainak történetét – írta Bóka – Balassi, Csokonai, Vörösmarty, Arany, Jókai, Mikszáth, Erdélyi József, Nadányi Zoltán lennének a nyelvvarázs történetének hősei” (1962: 128). Bár ez a névsor túlságosan is ad hoc jellegű, Erdélyit illetően igaz van Bókának, Erdélyinek ugyanis a nyelvmisztika, ebből adódóan az etimológia valóságos szenvedélye volt. Az, ami minden költőt, író, nyelv-művészt eredetileg izgat, az ősjelentés problematikája vitte rá őt is, hogy – finoman szólva – „nyelvészeti kutatásokat” folytasson. Ilyen irányú „eredményei” – Az Árdeli szép hold és az Eb ura fakó című kötetek valóban a „nyelv-varázs” történetekbe tartoznak, a naiv költői nyelvészkedések közé. Velük most behatóan nem is foglalkozom, megmaradok a tudományosan is jelentős, a Csokonai–Vörösmarty–Arany–Jókai nevével fémjelzett „vonulat” XX. századi képviselőinél.

Nyelvművelés és küldetéstudat

A nyelvművelés a gyakorlati nyelvhelyességi kérdéseken kívül az írók számára – mint történelmünk során nem először – sokkal többet jelentett. A nyelv iránti érdeklődés, az írói társadalmat és az értelmiséget, az írástudókat nézve, sokkal többet foglalt magában aktuális nyelvhelyességi, helyesírási kérdéseknél.

A nyelv a magyarságot jelentette, a tágan értelmezett nyelvművelés (nyelvőr-zés, nyelvápolás, nyelvféltés) pedig küldetésszerűen a megmaradást, a túlélést. És ezt a szerepet vállalták a nyelv mesterei, az írók, ennek a küldetéstudatnak kívántak megfelelni, mint majd látjuk, ki-ki a maga természete és tehetsége szerint.

Anélkül, hogy részletesen felidézni a két háború közti évtizedek ismert történelmi eseményeit, utalnunk kell arra a társadalmi helyzetre, állapotra, amelyben a következő fejezetben bemutatott írói vélekedések megfogantak és születtek.

Hova tartozunk? Kelethez, nyugathoz? Mi végre vagyunk itt? Mi a dolgunk? Ezek a kérdések visszhangoznak a korszak tudományában, irodalmában, újságcikkekben, esszéiben. Ki a magyar? – kérdezi Illyés Gyula tanulmánya (1939), Mi a magyar? a címe a Szekfű Gyulától szerkesztett kötetnek (1939). És Mi a magyar most? – volt a címe a Szép Szó 1937. júniusi számának.

Már a kérdésfelvető címek is jelzik a témát: megtalálni a magyarság számára a feladatot, a küldetést, a túlélést – az első világháború és Trianon után. Az ide

kapcsolódó, valóban nagyon bőséges szakirodalom (l. pl. Herman 1983; Némedi 1985; Pomogáts 1981) tanulságait is szem előtt tartva, ezúttal csupán egy nemrég megjelent, történelmi, irodalmi, nyelvészeti nézőpontból egyaránt érdekes és tanulságos, írói ihletésű áttekintés alapján idézem fel a 20-as, 30-as évek közhangulatát, történelem–irodalom–nyelv összefüggéseit.

Nemeskürty István a magyar küldetésstudat történetéről írt könyvében (1991) rámutat, hogy ürültek ki erre az időszakra a korábban pozitív, sőt erős, tettekre buzdító küldetésstudat-tartalmak. Űressé váltak a jelszavak, a honfoglaláskor mondája (az országépítő program) elveszítette eredeti tartalmát, pedig mindenki Attila sírját kereste. „Nem működött a keresztény tanítás lényege sem. Mivel a külsőséges vallásosság virult. . . , s mivel a zsidótörvény meghozatala után, gyalázatos módon a »keresztény« szó azt jelentette, hogy valaki nem zsidó. . . a felszín alatt a társadalom nagy rétegei valójában pogányokká lettek. . . a földi boldogságot hirdető szocializmus eszméit üldözték; ennek folytán egyre többen áramlottak a nemzeti szocializmus megtúrt, majd támogatott demagógiájához. A keresztény tanítás lényege: a szeretet, az elkövetett bűn megbánása és annak megbocsátása – elsorvadt. Ennél fogva végképp nem tudtuk, mi végre vagyunk a világon? Talán avégre – marad a válasz – hogy *megmaradjunk*” – foglalja össze a magyarság két háború közti közérzetét Nemeskürty (1991: 190–1).

A megmaradásnak viszont „egyetlen lehetősége nyelvünk megőrzése. A két háború közötti irodalom legnagyobbjai átértézték ezt, a nyelvművelést küldetésnek tekintették” (i. m. 191).

Fellendült az irodalom, hiszen a nyelv abban él és marad meg, felvirágozott az elszakított területek magyar irodalma is. Műfaját, tematikáját tekintve rendkívül gazdag a kor irodalma – ahogy erről a korszak két legnépszerűbb összefoglalása tanúskodik, Szerb Antalé és Féja Gézáé. A megmaradási vágy, élni akarás – amely az erdélyi irodalmat is felvirágoztatja – az irodalom minden területén szép eredményeket hoz. A falukutató mozgalmakból kinőtt népi irodalom és a népi kultúra továbbörökítése is ebből a megmaradási ösztönből sarjadt.

Úgy gondolom, igaza van Nemeskürtynek, jól látja, hogy a magyarság számára akkor a megmaradás szinte egyetlen lehetősége nyelvünk megőrzése. Nyelvünkre tehát figyelni kell, az eddigieknél is jobban kell gondját viselni. Történetét, múltját, szépségeit tudatosítani kell. Meg kell erősíteni, alkalmassá kell tenni arra, hogy a jelen, a modern élet és irodalom igényeinek is megfeleljen és meg kell óvni, védeni a jövő, az utókor számára.

Az így felfogott nyelvművelést íróink, költőink, de bizonyos fokig tudósaink is akkor valóban küldetésnek tekintették. Ilyen szellemben, ezt az életérzést, sorsot megismerve és felelősen megélve védi a nyelvet – mint majd látni fogjuk – Kosz-

tolányi, Babits; őrzi, gyűjti, tanulja Móricz, és ez a felelősség formálja Németh László írásait is.

Ekkoriban hangzik el Kodály nevezetes előadása a rádióban kiejtésünk romlásáról, zenei anyanyelvünk magyarságáról pedig a Szekfű-szerkesztette kötetben olvashatjuk írását. Kodály Zoltán is fontos szerepet töltött be a korszak nyelv-művelésében. Rádióelőadásaiban figyelmeztetett a kiejtés romlására, szép kiejtési versenyeket kezdeményezett a budapesti egyetemen. Küzdött a zárt *’e* hang megőrzéséért, a jóhangzás, a szép kiejtés, jó hanglejtés érvényesüléséért. Később a Nyelvőr és a Nyelv-művelő Bizottság munkatársaként fejtett ki áldozatos tevékenységet nyelvi kultúránk fejlesztéséért. Kodály szerepe, neve és elkötelezettsége a kor íróinak, művészeinek, a nyelv-művelés munkásainak is nagyon erős biztatást jelentett. (L. Lőrincze Lajos személyes hangú, de a tudománytörténet szempontjából is fontos írását A nyelv-művelő Kodályról címen. Lőrincze 1993: 185–192.)

A nyelv tehát – s ezt majd látni fogjuk – nem önmagában érdekelte, izgatta az írókat. Hiszen az a tudomány hatáskörébe tartozik! Hanem mindig valamilyen viszonyulásban. Ez jelenthette a magyarsághoz való viszony kérdéseit, jelenthette az egyes kultúrákhoz, egyes nyelvekhez való viszonyulásukat. Végző soron – s ez Németh Lászlónál vetődik erőteljesen föl, de már Móriczot is izgatta –: Nyugat vagy kelet dilemmáját; a magyar kultúra viszonyát a nyugati, illetőleg a keleti kultúrkörökhöz.

Ez is a honnan jöttünk, kik vagyunk, merre menjünk kérdéskörrel függ össze, és a tudomány más területein – filozófiában, történettudományban, pedagógiában – éppúgy jelen van, mint az irodalomban és más művészetekben. 1939-ben jelenik meg például a pedagógus-filozófus Karácsony Sándor könyve A magyar észjárás (új kiadása 1985-ben), amely jelentős teret szentel a nyelv kérdéseinek is.

Az írók cikkekben, tanulmányokban, a költők versekben fogalmazták meg látásaikat, érzéseiket. Nem kívánom felsorolni az ide kíváncskozó szebbnél szebb költeményeket, csupán megemlítek közülük néhányat. „Oh jól vigyázz, mert anyád nyelvét bízták rád a századok S azt meg kell védened” – kezdi Füst Milán gyönyörű versét. „Ne hagyd tehát, hogy elmerüljön, visszasüllyedjen a ködbe, melyből származott” – folytatódik a próféta szöveg, A magyarokhoz című versben. Ugyanígy int torokszorítóan Reményik Sándor (a kisebbségi létben) Az ige című versében:

„Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek,
És áhítattal ejtsétek a szót,
A nyelv ma néktek végső menedéktek,
A nyelv ma tündérvár és katakomba,
Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek!”

S álljon itt még egy, ma már elfelejtett, de a magyar nyelvhez különösképpen kötődő és a kor hangulatát őrző költő, a Bóka által is említett Nadányi Zoltán néhány sora a Késem, fokosom című versből:

„A láz óráiban, mikor a belső tűz
kiégeti a keserűséget,
mint gölöncsér az agyagot,
szomorúságban,
mikor az évek
alámosott partja reámsuhan
magyar nyelv, ázsiai késem, fokosom,
legyél kenyérszegőm, védelmezőm,
magyar költő egyetlen öröme...”

A megközelítés útja: a Magyar Nyelvőr és a Nyugat

Teljes képet a korszak íróinak nyelvvel kapcsolatos vélekedéseiről – éppen a téma bonyolultsága és az anyag szinte fölgyűjthetetlen volta miatt – nem adhatok. Ezért választottam azt a megoldást, hogy kiemeltem a korszak néhány, témám szempontjából fontos egyéniségét, egy-egy gondolatkör, eszmeiség képviselőjét; illetőleg a tudományos nyelv műveléshez leginkább közelálló „magányos” nagy egyéniségeket.

S bár a gyakorlati nyelv művelés szempontjából a Magyarosan volt a korszak fő lapja (szerepéről később még szólok), az írók nyelv művelő tevékenysége nem ehhez, hanem a nagy hagyományú Nyelvörhöz kötődik inkább. Különösen az ún. népi gondolatkört őrző, képviselő íróké, költőké, és most nem csupán a népi íróként számontartott csoportra gondolok, hanem a népiségre, mint irodalmi, eszmei, nyelvi értékrendre (vö. Pomogáts 1981: 95–131; uo. további irodalom). Ilyen értelemben soroltam ide például Gárdonyit, Mórát, Móricz Zsigmondot, Németh Lászlót is.

De mivel a XX. századi írói és köznyelv fejlődése természetesen több jelentős ágból, vonulatból tevődik össze, úgy gondoltam, áttekintésem féloldalas, csonka volna, ha csupán erre a kétségtelenül jelentős, de mégiscsak viszonylag homogen vonulatra szorítkozna. Ezért áttekintésem másik irányaként a Nyelvőr mellett megnéztem a Nyugatot is, a korszak másik fontos, polgárinak nevezett irodalmi ágának a legfontosabb orgánumát. (Rögtön megjegyzem, hogy a két ág nem különül el mereven egymástól, hogy a metaforánál maradjak: azonos töből, törzsből nő ki és közös lombkoronává sarjad.) Nem „kettészakítani” akarom tehát ezzel a megközelítéssel az irodalmat, az írói nyelv művelést, hanem éppen teljesebbé tenni.

Íróink a Nyelvőrben és a Nyelvőr körül

A körképet, hogy ne legyen teljesen ad hoc a válogatás, két, a korban jelentős folyóirat szellemiségéhez és holdudvarához igyekszem kötni. Az egyik a Magyar Nyelvőr, a másik pedig a továbbra is vezető irodalmi lap, a Nyugat.

Egyfelől abból indultam ki, hogy a Nyelvőrben mely írók, milyen súllyal szerepelnek saját, nyelvészeti írásaikkal, másfelől pedig abból, hogy a Nyugat milyen nyelvi tárgyú cikkeknek adott teret e vizsgált időszakban. A két folyóirathoz való kötődés azonban inkább csak külső keret, sokszor csak ürügy, regiszter, semmiképpen sem abszolút értékmérő. Mert igaz ugyan, hogy azok az írók, akik tüzetesebben foglalkoztak nyelvveléssel is, többnyire megszólaltak a Nyelvőr hasábjain, de ez nem jelenti azt, hogy akik nem írtak a Nyelvőrbe, nem foglalkoztak nyelvészeti kérdésekkel. Ilyenek is voltak szépszámmal, ők sokszor más folyóiratokban, napilapokban jelentették meg szöszeneteiket, jegyzeteiket, vagy egész más formában éltek ki nyelvészkedő hajlamaikat.

Megint más kérdés, hogy a Nyelvőr milyen, mekkora teret szentelt a kortárs irodalomnak. Erre részben választ adnak az én kiemeléseim, mert akik megjelentek a lapban, nyilván nem álltak túl távol a folyóirat elveitől, a szerkesztők ízlésétől.

Nem kívántam azt összegyűjteni – noha néha szólok róla –, hogy a Nyelvőr hasábjain mely író egyéni stílusáról, nyelvéről milyen arányban és mit írtak. Ez nagyon messzire vezetne jelen témámtól, bár kétségtelenül hasznos volna. (A stilisztikai tárgyú cikkek számbavételére vö. Benkő L. 1993; I. továbbá Szathmári István: A százéves magyar Nyelvőr és a stilisztika című írását, Nyr. 97: 385–403; valamint Fábián 1984: 81–2.)

A két világháború közti időszak írói nyelvvelésének áttekintésekor a Nyelvőrhez tehát csak mint tájékozódási, igazodási ponthoz kapcsolodom, abból kiindulva, hogy a folyóirat kezdettől (1872-től) fogva céljának tartotta az írók és nyelvészek együttműködését, illetőleg az írók bevonását és ösztönzését a nyelvvelő, nyelvjavító munkára, mert erre mindig is illetékeseknek tartotta őket. Íróink pedig változó készséggel és kedvvel, de folyamatosan részt vettek a Nyelvőr harcaiban. Voltak kimagaslóan eredményes időszakok, volt olyan is, amikor elmaradt az írók, illetve a kortárs irodalom támogatása, segítése vagy nagyon egyoldalú, illetve szűk körű volt. De az kétségtelen, hogy valamilyen kapcsolatot őrzött a folyóirat az írókkal a vizsgált időszakban is.

Nem kívánok a kezdetekig viaszamenni, de azt fontosnak tartom megemlíteni, hogy mint köztudomású, a folyóirat megszületésénél Arany János is ott bábáskodott. Arany azonban munkatársa is volt a folyóiratnak, gyakran Szalontai J. néven. Hozzászólásain kívül itt jelent meg például A szórend című kis tanulmánya, ké-

sőbb pedig hagyatékából is közöltek nyelvi tárgyú fejtegetéseket (vö. Nyr. 2: 7–11; 28: 17–18; illetve Szathmári: Arany János és a magyar nyelvtudomány. MNy. 79(1983): 397–488).

Jókai és a Nyelvőr kapcsolatát szintén csak említem. A nagy író tollából is olvashatunk kis szómagyarázásokat, tárcaszerű jegyzeteket. Nyelvi jelentőségét pedig maga Simonyi Zsigmond méltatja. Az író tisztelője, Goda Géza pedig egy Jókai-szó- és szólástárból közöl mintát (75: 321–4). A folyóirat 100. évfolyamában pedig – az ünnepélyes alkalomhoz illően – Fábíán Pál helyezi el Jókai nyelvét a XIX. század magyar nyelvi tablójában.

Ady és a Nyelvőr kapcsolatáról az Ady-fejezetben már szóltam. Említettem, hogy a nyelvújítással kapcsolatos Nyugat-beli cikkét Turóczi Trostler József ismertette (Nyr. 40: 127–8).

Mikszáth Kálmán

Mikszáth Kálmán is szerzőtársa a folyóiratnak, 1910-ben itt jelent meg A népmese című dolgozata, amelyben a nyelv romlásáról fejt ki gondolatait, s ellenszerűl a népmese olvasására, olvastatására buzdítja az ifjakat, felnőtteket.

Mikszáth is ír műveiben, publicisztikájában konkrét nyelvi kérdésekről. Karcolatainak témája gyakorta a hivatali, a bürokratanyelv. „Tagadhatatlan, hogy minden nemzet hivatalos nyelvének vannak sajátságai, Angliában csakúgy, mint a legmíveltebb Franciaországban elütő az okmányok irálya az irodalmi termékekétől, de ezen elütő sajátságok leginkább a terminus technikusokra szorítkozván, sehol sem kulminálnak annyira az érthetlenség szándékos hajhászatában, s sehol sem ellenkeznek úgy az élő nyelvvél, mint nálunk, hol pedig erre a legkevesebb szükség van, mivel maga az irodalmi nyelv sem tér el a népétől, hanem abból meríti nemcsak erejét, de színét, üdeségét is” (Grétsy–Hernádi 1980: 296).

A hivatalos nyelv buktatói, ködösítő, sokszor érthetlenség stílusa a nyelv művelés egyik örökzöld témája azóta is. A nyelvi helyességben való eligazodást immár több, hasznos kiadvány is segíti: a Hivatalos nyelvünk kézikönyvén kívül az Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó, valamint természetesen a Nyelv művelő kézikönyv.

A mondatépítésről írva a mondanivaló elemeit téglákhoz hasonlítja Mikszáth (i. m. 155): „...becsület az építés adja meg. Apponyi például kecses, könnyed pavilonokat épít a maga tégláiból, Szilágyi várakat zordon bástyákkal és őrtornyokkal – Eötvös vidám meleget árasztó búboskemencéket; a pongyola-iskolája ellenben azzal is megelégszik, hogy egy rendszertelen rakásra hánnyja a maga tégláit, akárhogy, mert az úgyis mindegy”.

A nagy író műveinek nyelvi jellegzetességeivel a Nyelvőrben a század elején olyan jeles szerző foglalkozik, mint Rubinyi Mózes (Nyr. 39: 49–57), aki Mikszáth-szótárt is készített, és monográfiát is írt Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve címen 1910-ben.

Gárdonyi Géza

Átforgatva a folyóirat mutatóit és számait, feltűnt, mily nagy teret szenteltek Gárdonyi Géza nyelv művelő tevékenységének. Feltűnő, de nem meglepő ez, hiszen Gárdonyi, az író, valóban termékeny, igazi gyakorlati nyelv művelő volt. Jelentőségét már Angyal Endre is kiemeli a Nyelvőr 80 esztendejét áttekintő összegzésében, a Nyr. 76. évfolyamában (Angyal 1952). Néhány évvel később pedig Prohászka János méltatja Gárdonyi jelentőségét (Prohászka 1959) ugyancsak a folyóirat hasábjain, majd Bakos József elemzi tüzetesen Gárdonyi nyelvészeti megjegyzéseit, szótárákhoz írt széljegyzeteit, összegyűjti és bemutatja az író leveleiben és cikkeiben sorjázó nyelvészeti vonatkozású adatokat (vö. Bakos: 1963, 1964). Rámutat a nyelv művelő Gárdonyi és az írói életmű számos érdekes összefüggésére, nevezetesen arra, hogy a purista elveket valló Gárdonyi, bár műveiben is törekszik elveinek megvalósítására, szépíróként sokkal türelmesebb az idegen szavakkal szemben; illetőleg, hogy szépíróként is filológus; egy-egy alkotásának létrejöttét komoly nyelvészeti műhelytanulmányok előzték meg (vö. Bakos 1964: 120–1).

Bakos József értékelésének az alapja nemcsak a Magyarul így! című kötet, melyet Gárdonyi József, az író fia állított össze és adott ki 1938-ban, hanem a teljes Gárdonyi-életmű. A tüzetes elemzés feltárja a korábban kevésbé hangsúlyozott mozzanatait is Gárdonyi nyelv művelői, nyelv védő magatartásának. Többek között azt, hogy az író nemcsak szerelemese volt a népnyelvnek, hanem rendszeres gyűjtője, alapos ismerője is. Hogy a nyelv „füllel fogható” jellegzetességei éppúgy izgatták, mint az írott formák sajátosságai. Hogy a kiejtés romlása miatt éppúgy panaszkodik, mint amilyen értő módon szól általában is a beszélt nyelv fontosságáról, a jóhangzás nagy szerepéről vagy arról, hogy az iskola nem tanítja az ifjúságot beszélni. Ugyanilyen fontosnak tartotta a helyesírás kérdéseit is. Főképp a kiejtési, a fonetikus elvet védélmezte. Rendszeresen levelezett Simonyi Zsigmondal. Saját, egyéni helyesírását a korrektorokkal való folytonos harcában is próbálta érvényesíteni. (Mindezekről és Gárdonyi további nyelvészeti nézeteiről l. a már említett értekezéseket, különösen Bakos 1964: 115–27.)

A Gárdonyi-filológia eredményeihez ezen áttekintésben csupán azt kívánom hozzátenni, hogy akkor járunk el helyesen, ha az író ezúttal is elsősorban elbűvölő stílusáról, tiszta magyarságáról, maradandó nyelvi értékeiről ítéljük meg, ar-

ról a hatásról, amelyet ma is széles körű olvasótábora köszönhet neki. S noha az ortológus nyelvész Gárdonyit (Göre Gábort) sok tekintetben meghaladta az idő, a Magyarul így! írásai – túlzásaikkal együtt is – a nyelvféltés, a nyelvfejlesztés, a jobbítás szándékából születtek, és a maradandó írói életművet szolgálták. A régi nyelv és a népnyelv értékeinek megőrzése volt az író egyik legfontosabb feladata, de nem kerülheti el figyelmünket a városi nyelvre és általában a korabeli beszélt nyelvre vonatkozó számos felismerése sem. Munkabírása, egészséges vitatkozó kedve és lendülete pedig máig irigylésre méltó – nemcsak az írók, hanem a nyelvtudósok nézőpontjából is.

Túlzásai – bár finom humorát és szellemességét bennük is elismerjük – részben következtek a századelő tudományos közhangulatából. Az például, hogy a nyelvújításnak mindenestül ellensége, nagy valószínűséggel a Szarvas Gábor-i szigorú szemlélet és közhangulat hatása – nála is. A „nem jó magyar szó”, „ostoba csinálmány”, „szógyári csinálma” minősítések általánosak voltak akkoriban, azóta viszont a *bűvész*, a *kerékpár*, a *lakoma*, a *jutányos* vagy a *rovar* (Gárdonyi példái) közhasználatú, csakúgy, mint a nyelvújítás sok más kifejezése, újabb és újabb jelentésárnyalattal gazdagodott, beépült a szaknyelvi vagy éppen a bizalmas nyelvhasználatba, és elvitathatatlanul része mai nyelvünknek.

De ez a féltve óvó-őrző szemlélet, amelybe betekintettünk, hozzájárult ahhoz, hogy – Kosztolányi szavaival szólva – az egész magyarság tanítómestere lehetett Gárdonyi. Ahhoz, hogy „... nem lehet letenni könyveit. Prózája maga a természetesség. Ami először föltűnik az olvasónak, az egyenletes, sugárzó melegsége. Szelíd és egyszerű. Tárgyaival szemben is szerény, majdnem alázatos. Igénytelenül nyúl hozzájuk s minthogy biztosan uralkodik rajtuk, hirtelenül felcsigázza igényeinket. Itt jelentkezik először a magyar primitív költészet, mely elfáradva a szócífrázásban, a lehető legrövidebb utat keresi: az eszköztelenség varázsával hat” (idézi Graf Rezső: Édes Anyanyelvünk 1993. 3: 1). A nyelvművelő író társ szavai a regényekre vonatkoznak elsősorban, de részben érvényesek Gárdonyi „tudományos” stílusára is.

Gárdonyi Géza nyelvészeti tevékenységét nem kívántam újraértékelni, hiszen, mint utaltam rá, értő feldolgozást olvashattunk róla a Nyelvőr említett évfolyamaiban. Hogy mégis részletekbe menően emlékeztem meg a „nemzeti nyelv tiszta művelőjéről” (l. Édes Anyanyelvünk 1993. 3: 1), azt úgy gondolom, éppen a fentiek indokolják: Gárdonyi jelentős szerepet töltött be a század első felének írói nyelvművelésében.

Móra Ferenc

A Nyelvőr munkatársai között szerepel Móra Ferenc neve is. Nemcsak róla írnak a folyóiratban, hanem ő maga is írt cikkeket, például a kiskunsági népies növénynevekről (Nyr. 29: 16–20).

Tudjuk, hogy Móra, az író, a régész, a tanár, gyakran beleszó műveibe, elbeszéléseibe nyelvi kérdéseket, témákat. Nyelvészeti iránti érdeklődése még diákkorából származik: „természetrajzos filozopter voltam ... a nyelvészek rovására anekdotáztunk” – emlékezik ezekről az időkről – ... Gondolom, most is így van ez, a technikusok az orvosnövendékek fejét verik be és a nyelvészek a természetrajzosokét” (Iparosok, császárok. . .).

A legszebb nyelv címet viseli ez az írás, amelyből a visszaemlékezést idéztem. Az író egy berlini filológus barátjával folytatott beszélgetését eleveníti föl, amelyben a két nyelv szépségéről, sajátosságairól adnak számot egymásnak. A beszélgetésről jut eszébe a diákkori mese a hottentottákról, s a mesének az a tanulsága, hogy mégiscsak legszebb nyelv a német, mert a mi *elnemzetietlenedés* szavunk hol van az ő „gyönyörű” *Hottentottenstotterrottelmutterattent’aterwetterkoterbentelrattejüktől?*

Tudjuk, hogy Móra számos elbeszélésében megjeleníti a hivatalos nyelv előtt értetlenül álló, hol haragos, hol csodálkozó egyszerű emberek tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát. Legismertebb Mihály gazda esete a Mihály folyamatba tétele című elbeszélésből. Reálisan, finom humorral, derűvel és együttérzéssel állítja elének Mihályt, aki hetekig retteg a folyamtól, a „nagy víztől”, a Tiszától, pedig csak fölszólították, hogy magyar állampolgárságát hat hét alatt igazolja, „különben folyamatba tétetik az eljárás a föltételesen megadott italmérési engedély megvonása iránt” (Móra 1959: 207). Az író elmagyarazza Mihály gazdának a szöveg értelmezését, és a törvény tiszteletére próbálja lelkesíteni. De Mihály háborog: „Úgy? Hát én tiszteljem azt a törvényt, amelyik engem folyamatba akar mártani, mikor én semmit se vétöttem? – Mit akarnak magával? – bámultam rá. Most aztán kitört Átokháza fiából a vulkán. Ráütött a hivatalos papírt szorító öklével az asztalra. – Hát benne van az írásban, láthassa. Hogy engöm hat hét múlva folyamatba tösznek! Engömet, aki légynek se vétöttem soha! Forduljon el a csillagos ég a halála óráján is attul, aki ilyesmikkel töszi csúffá a szögény embört! Inkább fogom az asszonyt mög a két gyereket, oszt magam jószántából nekimögyök velük a Tiszának, de ezt nem engedöm senki istenfiának, hogy engöm folyamatba mártogasson! Érti-e, mögmondom magának szömibe!” (i. m. 208). Majd, miután megértette az írás értelmét, hogy ha hat hét után be nem bizonyítja az állampolgárságát, akkor visszaveszik az engedélyt, elámult: „Az van benne? Így meg löhet érteni,

de hát akkor miért nem így írják?” – kérdezi a világ legtermészetesebb módján. „Vállat vontam. Én se tudhatok mindent. Bölcs emberek csinálják a törvényeket. Hátha azt tartják, hogy baj lenne abból, ha Átokházán is megértenék a törvényt” – hangzott az írói felelet (i. m. 209). Majd, miután megértette Mihály a *folyam* és a *folyamat* különbségét is, megkönnyebbült, s csendben megjegyezte mosolygó bajusza alól: „Hanem azért tudja, nem lött volna kár legalább a szülét megmártogatni vagy háromszor a folyamatba, ott, ahol a legmélyebb” (uo.). Mindkét itt bemutatott Móra-írásból tartalmaz részleteket a már említett Válogatás, a Nyelvédesanyánk (Hernádi – Grétsy szerk. 1980: 296–8; 320–1).

Újságíróként is foglalkoztatta Mórát a nyelv. Mutatják ezt a Világba, majd a Magyar Hírlap vasárnapi mellékletébe írott tárcái, ahogy erre a Móra-kutatók, mindenekelőtt a szegedi Vajda László és Péter László rámutattak (Vajda 1960; 1961, 1962; Péter 1964). Noha időben kicsit előre szaladunk, de egy bizonyos cikkét, illetőleg véleményét mégis ideillőnek érzem. 1930-ban a Magyar Hírlapban írt Móra az *ural* ígéről, amelyben nyelvészeti felkészültséggel kifejti, hogy a szó csak azt jelentheti, ‘úrnak tart’ és sohasem jelentette azt, hogy ‘uralkodik valami felett’, tehát nem lehet dominál’ értelemben használni. Ebből azután „nyelvészeti per” lett. Bory István dr., majd Putnoky Imre is belefolyt a vitába. Móra kitart eredeti álláspontja mellett, de a jelentésváltozást elismeri. Így fogalmaz: „Én ezután is abban az értelemben használom az »ural«-t, melyben eddig használtam s amelyben a nép használja – a »dominál« értelmét nem is ismeri – s amelyre az iskola is, a hivatalos nyelvészet is tanított. Ellenben abban egy hiten vagyok Putnoky Imrével s ha úgy tetszik, Tanár Urammal (Boryval) is, hogy a ‘dominál’ értelemben való használata olyan esete a jelentésváltozásnak, amely ellen ma már szinte szörszálhasogatás küzdeni, de legalább is hiábavaló. . . Én igazán nem vagyok kötözködő ember s ami a nyelvet illeti, őszintén hiszem, amit írtam: az élet erősebb, mint a tudomány s a nyelvszokás nagyobb úr, mint a nyelvtan” – szögezi le az író saját álláspontját. Levelét Bory István idézi ugyancsak a Magyar Hírlap hasábjain, két évvel Móra halála után. E levélben jegyzi meg Móra bölcsen a következő apróságot: „Gárdonyi Géza az *eső*-t *esső*-nek írta, mondani én is úgy mondom, – még se merném azt állítani, hogy nekünk van igazunk”.

Tanárságából adódóan is rendszeresen szembesült Móra nyelvi kérdésekkel. Erről is elbeszélései tanúskodnak, olyanok mint A herepfedény, a Volapük vagy az ismertebb, A kalcinált szóda. Nyelvi nevelést valósított meg Móra tanár úr akkor, amikor a munkától elcsigázott inasoknak a heti egy magyarórán meséket, mondákat olvasott fel óráról órára. „Míg a többi osztályban egész esztendőn át sutogva, pufogva, ordítva, jajgatva folyt az emberszelidítés, minálunk olyan csönd volt, amilyen csak egy kirgiz jurtában lehet, mikor az egész sátoralja gyerek körül-

üli a mesemondót” – számol be az inasoktatás „megreformálásáról” (Móra 1959: 150–1). Itt említjük meg azt is, hogy a betűvetés és az olvasás művészetét nemzedékek tanulták Móra tankönyvéből, a Zengő ábécéből.

Témánk szempontjából nem kevésbé tanulságos a Virágnyelven című elbeszélés, amelyben az író szellemesen bemutatja, hogy a magyar embernek szava sincs a *korruptióra*, hogy a *panama*, a *baksis* szintén idegen szó. „A vesztegetés honi termék ugyan, de abban nincsen semmi rossz se. Az csak annyit jelent, hogy az embertől azt kívánják, maradjon veszteg, ne csináljon semmit. Márpedig, aki semmit se csinál, az nem csinál rosszat se, aki pedig nem csinál rosszat, az jó ember” (1959: 295) – fogalmazódik meg az írói magyarázat, összhangban a tudományos etimológiával. „A *kenés* sem tilalmas dolog ... ebben sincs semmi erkölcstelen – olvassuk (uo.). Ez orvosi kifejezés, amely talán még a turáni sámánok idejéből ered. Akinek valamije fáj, arra ma is ráolvasnak a javasasszonyok és a fájós tagot megkenik *tűröm-olajjal*, hogy ne fájjon. Ebben nincsen semmi kivetni való, mert a *tűröm-olaj* a kormány gyógyszerkönyvében is igen tekintélyes szerepet visz és nem is igen rendelnek mást. . . De panamáról, korrupcióról ki hallott minálunk a régi jó időkben?” – kérdezi az író, a nyelv, a néprajz, a régészet kiváló ismerője (i. m. 295–6).

Persze, teszi hozzá, csinálták azt a régiek is, de másképp, mert akkor még tudtak szemérmert az emberek. Megtanulta a leckét az egyszeri szegényember is, aki sokáig nem értette a nótárius mondását: „Hát annyit se tud kend, hogy ha énvelem van dolga, akkor hazulról gyűjjék kend! S amerre járt a város nagy házában, ott mindenütt ez volt a törvény” (i. m. 296). Az igazságot kereső magyar kérdésre „Kinek mi köze ahhoz, hogy én honnan gyüvök?” végre a kapuőr, a hajdú megadja a feleletet; az író megmagyarázza a varázsigét: „Mert ha kend nem hazulról gyün, akkor kend üres kézzel gyün, de ha kend hazulról gyün, már akkor csak nem gyün el anélkül, hogy vagy egy pulykát ne fogna a hóna alá, vagy egy malackát ne gurítana maga előtt, vagy egy-két kötés dohányt ne gondolna a ködmön alá, aszerint, hogy kinél keresi kend az igazságot. – Így mán értöm, fanyalodott nevetésre az ábrázata a magyarnak és hazasietett, hogy hazulról jöhessen a hivataltevő urak elébe” (uo.) Így maradt meg a *hazulról jött* szólás ’ajándékot hozott, hogy kedvezően v. gyorsabban intézzék el vmely ügyes-bajos dolgát’ értelemben a népnyelvben mind a mai napig (O. Nagy Gábor gyűjtéménye is tartalmazza), őrizve a népi észjárást és gondolkodásmódot, meg a hivatali stílus körmönfonságát. De panamáról, korrupcióról ki hallott minálunk a régi jó időkben? (A Móra-írásokban is megőrzött nyelvi népiességet– pl. szegedi *ö-zést* – itt nem kívánom kommentálni, elfogadom, hogy Móránál stílusos, hiteles, helyénvaló. A magyar nyelvtudomány-

ban az 50-es, 60-as években zajlott le széles körű eszmecsere a táji jellegzetességek irodalomban való szerepeltetéséről, ennek tanulságaira később kitérek.)

Kedves színfolt Móra írásaiban, elbeszéléseiben a nyelvészkedés, nyelvi ismeretek, emlékek továbbadása. Gyerekkori emlékek ötlenek föl benne, s ezek bele is kerülnek írásaiba. Mennyi kint okozott számára a tetrakontaoktaéder elkészítése, nem is boldogult vele, végül apja szabta ki, ragasztotta össze a negyvennyolc oldalú testet. A hatásra így emlékezik: „Tanárom a szívére ölelt és *genie*-nek nevezett. (Persze *e* nélkül, de *g*-vel.) Én ugyan *zs*-vel se tudtam volna, mi az, de így is nagyon tetszett a szó. Elhatároztam azonban, hogy jogos tulajdonosának, az apámnak nem adom át, mert megint megver, azt hiszi csúfolódom” (Móra 1959: 256).

Voltaképpen az utolsó szóban testet öltő pszicholingvisztikai mozzanat miatt említettem ezt a példát, amely megörökíti a szót nem értő, nem ismerő ember érzelmi állapotát. Ez apróság ugyan, de nem elhanyagolható adalék az idegen szavak használatának tárgyában.

Nem vállalkoztam Móra nyelvészkedésének teljes körű feltárására, csupán arra, hogy elbeszélésein keresztül néhány gondolatot bemutassak abból a nyelvi ismeretterjesztésből, amely világos, tiszta, szinte népmesei magyar nyelvben ölt testet, s amelynek nyelvművelő, nevelő szerepe, ha el is halványodott némileg a mai, megváltozott világban, de nem szűnt meg, hanem él és hat, beépült részben az irodalmi nyelvbe, részben pedig az olvasórétegek nyelvi kultúrájába.

A Nyelvőr további munkatársai

Mikszáthot, Gárdonyit, Mórát emeltem ki eddig, olyan nagy írókat, akik – részben – maguk is munkatársai voltak a Nyelvőrnek, illetve akikkel a folyóirat gyakran, súlyuknak megfelelően foglalkozott. Természetesen más írók is publikáltak a folyóiratban – közülük is – e korszakból – kiemelem még Oláh Gábort, a debreceni poétát, Ady lelkes hívét, aki Debrecen környéki népi szövegeket közölt (Nyr. 36. 489–90), és akinek Debrecen nyelvjárásából készült tanulmánya önállóan is megjelent, a Nyelvészeti Füzetekben.

Nyelvésznek készült és indult például Szabó Dezső is. A vogul szóképzésről írt dolgozata még egyetemista korában feltűnést keltett. A Csíkszentdomokosi nyelvjárást feldolgozó tanulmánya (Nyr. 32: 270–7; 324–31) pedig erőteljesen tartalmaz szociális, társadalmi elemeket is.

Angyal Endre említett áttekintésében örömmel regisztrálja, hogy a Nyelvőr „elismeréssel szemléli” a vidéki irodalmat is, hogy például Eötvös Károly, a dunántúli népi nyelv tolmácsolója szintén közel állt a folyóirathoz.

Valóban. A Nyelvőr ebben a korszakban, a század első évtizedeiben is vállalta az egyes régiók tájszavainak és nyelvi jellegzetességeinek összegyűjtését, „fölkincselését”, és ebben a folyamatban örömmel vettek részt az írók is. Ez a folyamatos és máig helyeselhető program szép eredményeket hozó törekvése maradt a Nyelvőrnek.

Lemérhetjük ezt például azon a tényen is, hogy a 30-as évektől kezdve a népi írók is rendszeresen helyet kaptak. Írói jegyzeteik, leveleik élénkítették, színesítették a folyóirat életét, és valóban az egész országból hírt adtak – az akkor zajló nyelvi változásokról. Különösen Veres Péter volt nagy levelező, apróságokban sem restellt tanácsot kérni, illetve adni. Gyakran tett észrevételeket levélformában Szabó Pál is, meg persze Móricz Zsigmond is. Nem túloz Angyal Endre, mikor így ír: „Ezekkel a hozzászólásokkal újjáéledt az Arany Jánostól megindított hagyomány . . . , amely a Nyelvőr gárdáját az élő magyar irodalom nagyjaival kapcsolta össze” (Nyr. 76: 174).

És természetesen a Nyelvőr szempontjából is rendkívül jelentős Illyés Gyula szerepe, Illyésé, aki a következő korszak kimagasló egyénisége – nemcsak a szépirodalom, de az írói nyelvművelés tekintetében is. Az ő jelentőségéről később fogok még szólni.

Szathmári Istvánnak A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika című nagyívű tanulmányából (Nyr. 97: 384–403; a továbbiakban Szathmári 1973) tudjuk, hogy – noha a stilisztika mint diszciplína nem tartozott a folyóirat által kiemelt területek közé – a szépirodalmi stílus – különféle módon és mélységben ugyan – de mindig is helyet kapott benne. Egyik legkedveltebb stílusréteg volt ez – korszakonként változó céllal és mélységben foglalkozott, bánt vele a folyóirat. Szarvas Gábor idejében – a szerkesztő hű portréját is megrajzolja a tanulmány – az „. . . anyaggyűjtés a jellemző. S ezen belül vagy a magyaros, helyes, követendő szavak, fordulatok bemutatása a cél . . . , vagy az új ortológia szemszögéből közöl egy-egy írótól nyelvi-stilisztikai adatokat. . . , illetve ilyen szempontból bírálja őket” (Szathmári 1973: 392). A stílusfejlesztés volt az egyik célja a népnyelvi és népköltészeti gyűjtések szorgalmazásának is. A Nyelvőr felhívására megmozdult az ország, írók, tanárok, diákok küldtek népdalokat, meséket, babonákat, közmondásokat, tájszó- és helynévgyűjtéseket – amint már a jelen fejezetben is láttunk erre szép példákat. Páratlanul gazdag népnyelvi anyag halmozódott föl, különösen a Nyelvőr első huszonnégy kötetében (vö. Szathmári i. m. 393). Ez részben még ma is kiaknázatlan nyelvi, néprajzi, történeti kincs.

És amellett, hogy őrzi a régi, népi életforma nyelvi emlékeit, az akkori élő nyelv, a beszélt nyelv jellegzetességeiből is sok mindent tükröz. Bár a hangsúly akkor még a szón volt, nem a mondaton, nem a szövegen. S ha a népnyelv, a paraszti

nyelv értékelését el is túlozták Szarvas Gáborék (vö. Németh G. 1960: 225–61; Szathmári 1973: 393; Fábrián 1984: 75), abban igazuk volt, hogy a hagyományokat őrző, mozdulatlanabb népi világ hitelesebb, ősbibb, eredetibb nyelvi formákat konzervált, mint a változó, mobil városi életforma.

A gyűjtés jellemezte tehát a Nyelvőr kezdeti szakaszát, mint az ifjút, aki az emberi életút kezdetén feltöltődik, összeszed mindent, ami jövőjét megalapozza.

Később a népnyelvi és szinonimagyűjtéseken kívül egyre nagyobb teret szentelt a folyóirat a kortárs szépirodalomnak. Mint láttuk, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móra és mások nyelve és stílusa szép dolgozatok forrása lett és ösztönzője az izmosodó stilisztikai kutatásoknak. Íróink, költőink közül sokan szerepelnek szerzőként is a lapban. Mikszáth, Gárdonyi, Móra, Szabó Dezső mellett Tömörkény, Herczeg Ferenc, Heltai Jenő, Laczkó Géza nevét sem hagyjuk említés nélkül ebből az időszakból. No és persze Kosztolányiét sem, hiszen ő is részben a Nyelvőrben jelenteti meg írásait a két világháború közti nehéz években. És mint Angyal Endre is írja korábban már említett összefoglalójában (Nyr. 76: 174) „a népi írók egész sora áll be a Nyelvőr dolgozótársai közé: Kamjén István, Rideg Sándor, Hunya István s a két jelentősebb: Szabó Pál, Veres Péter”.

Ekkorra már sok tekintetben változik a Nyelvőr szellemisége, a Simonyi- meg a Balassa-korszak, nem is annyira a témákban, mint az egyes arányokban módosítja a folyóirat jellegét. És az élő nyelvet sem csak a vidék, a falu képviseli már, mert a város, a pesti utca, a pesti színház, sőt a születő rádió nyelve is teret kap a folyóiratban. Szathmári István összefoglalója a Nyelvőr és benne a stilisztika első száz évéről megerősített a tekintetben, hogy nem járok vakvágányon, amikor az írói nyelv művelést – kapaszkodót keresve – részben e folyóirathoz, e folyóirat hagyományához és szellemiségéhez próbálom kötni, mint egy lehetséges kiindulópontozhoz, amelyhez vissza-visszatérek a későbbiekben is.

Az írói vallomásokot olvasva különben újra és újra azzal találkoztam, hogy íróink szeretik és szívesen olvassák a Nyelvőrt. Jegyzeteikkel, észrevételeikkel látják el, és várják, összegyűjtik, sokszor büszkélkednek vele.

Természetes ez, gondolhatjuk, hiszen az írónak munkaeszköze a nyelv, így hát logikus, hogy tudománya is érdekelje. Az érdeklődésen túl azonban valamilyen, ma már szinte szokatlan tiszteletet, komolyságot is kiérzek e vallomások soraiból, valamit abból a viszonyulásból, amit Szarvas Gábor így fogalmazott meg (erre is Szathmári összegzése hívta föl a figyelmet: Nyr. 97: 401): „A Magyar Nyelvőr jelmondata, habár nincs is homlokára nyomva, világos: »Együttesen munkálkodva tanítani s tanítva tanulni«” (Nyr. 1: 349).

Ilyen tanító-tanuló viszonyban volt a Nyelvőrrel az eddig még csak futólag emlegetett Móricz Zsigmond is. Móricz, akinek a neve sűrűn előfordul a folyóirat két

háború közti példányaiban. Gárdonyi óta talán ő a legtöbbet szereplő író, akinek stílusát elbeszélésein, regényein keresztül folyamatosan méltatja, elemzi, elismeri a Nyelvőr (73–83 közötti évfolyamaiban).

Móricz Zsigmond és a nyelvművelés

Mint a magyar irodalom jelesei, Móricz Zsigmond is elsősorban műveivel töltötte be azt a nyelvművelő szerepet, amely a példamutató, „szép írásműveken keresztül hat, mert ezek állandó olvasása erősíti a nyelvérzékét, segít a nyelvhasználat magasabb fokra emelésében” (Lőrincze 1980: 12–3).

Móricz regényeinek, elbeszéléseinek nyelve, és stílusa nagymértékben hozzájárult XX. századi irodalmi nyelvünk formálódásához. Azt a fajta népiséget és modernséget, amit Ady jelentett a költészetben, Móricz hozta meg a prózában. Nem csoda hát, ha kisugárzása, hatása különösen erős volt az induló népi írókra, de nemcsak rájuk, hanem mindenkire, aki őutána tollat fogott, és a magyar próza munkásainak jeles táborát gyarapította.

De nem írói nyelvéről kívánok most szólni, hiszen e helyütt nehéz volna még csak felsorolni is az e témakörben született eddigi munkákat. Csak a Nyelvőrben is több tucat cikk foglalkozik a nagy író nyelvével, stílusával.

Közvetlenül nyelvészeti, ezen belül is elsősorban nyelvművelői nézeteiről, gondolatairól kívánok képet alkotni. Meg arról, milyen volt az író kapcsolata a nyelvtudománnyal, amely kétségtelenül befolyásolta nyelvvel, nyelvfejlődéssel kapcsolatos megérzéseit, véleményét.

Tudjuk, hogy Móricz író társaihoz hasonlóan szívesen és érdeklődéssel fordult a nyelvhez – nemcsak a nyelv szépségei felé, hiszen írónál ez természetes –, hanem már fiatal újságíróként is véleményt mondott nyelvtudományi munkákról, hozzászólt vitás nyelvhelyességi kérdésekhez. Később pedig írt néhány nagyhatású cikket, mondhatni tanulmányt a korabeli magyar nyelv állapotáról.

A Nyelvőr olvasója és írója

Leánya, Móricz Virág meghatóan szép születésnap-i köszöntőt, emlékezőt jelentett meg a Nyelvőrben 1949-ben (Nyr. 73: 282–4), amelyben elmondja, hogy édesapja számára életének minden szakaszában különösen fontos volt a magyar nyelv, annak egy-egy, az írói munka szempontjából éppen leginkább izgató rétege mindig foglalkoztatta.

Legénykorának három nyarán szülőföldjének, Szatmár megyének dalait, meséit, szokásait gyűjtötte Móricz – a Kisfaludy Társaság megbízásából és a maga

gazdagodására. „Ekkor tanult meg papírral, ceruzával járni az emberek között. Vagy húsz füzetet töltött meg, sokszáz, sőt ezer történettel, jelenettel, tréfával. Mindent fonetikusán írt le. Már ezután mindig jegyzetfüzettel járta a világot. Eleinte boltban vett irkákat használt, később maga hajtogatta, néha össze is varrta a diósgyőri papírból metszett nyolcadrét lapokat. Az utcán, otthon, társaságban, szerkesztőségben, az élet minden pillanatában kész volt jegyezni. Vonaton, szekéren oly könnyedén fogta a papirost s a vastag ceruzáját, a rázás alig torzította el a kerékek, szép betűit. »Szavak, szavak, édesízű szók csendülnek az ajkakon!« énekelte, írta, tanította. Hitt a szók értékében, erejében, hatalmában” – emlékezik Móricz Virág (Nyr. 73: 282).

Azzal, hogy leírta, rögzítette és elraktározta magában Móricz a szavakat, kifejezéseket. Egész életén át gyűjtötte az élő nyelvet. Minden eszközt felhasználta, hogy kincsesbányáját bővítse. „Elsősorban és állandóan az élőbeszédet leste. Végig az országon, a szótalán pásztortól a fecsegő politikusig, mindenki gondolatát kihámozta a szavaiból. És gyönyörködött a természetes nyelvújítók, a gyermekek furcsa szavaiban is. Roppant tetszett neki egy szó, amit mi, kisgyermekek, itt a leányfalusi kertben találtunk ki, a hintán. »Madárni« – mondtuk, s repültünk fel az almafa lombjáiig” – idézi fel gyermekkori emlékét Móricz Virág (uo.).

Ugyanilyen szenvedélyesen tanulta Móricz a régi nyelvet is. Ismét csak a visszaemlékezésből idézek (283): „Folyékonyan olvasott minden magyar írást (latin, németet, franciát – egy kicsit görögöt, olaszt és angolt is). A betűk mögött kereste az élőbeszédet. A Halotti beszédre végtelen büszke volt. . . A Nyelveléktár kódexeiből tenyérnyi vastag könyvet köttetett bőrbe s egész életében folyton olvasgatta. . . Mikor az Erdély kötetét írta, maga is szerzett magának egy pár száz történelmi könyvet. Ezeket bekötötte barna vászonba és végigolvasta. A 17. század minden megszerezhető okiratát felszívta, feldolgozta magában. Megtanulta a régi levelekből a régi élőbeszédet. Könyveiben aláhúzogatta a szép fordulatokat, kifejezésmódokat” (i. h.).

Köztudomású, hogy a Rózsa Sándor-i években, élete utolsó esztendeiben Móricz hosszabb időt töltött Szegeden, hogy hitelesen „beleélje magát az ottani dialektusba”. Lánya beszámol arról is, hogy apja valóságos szótárt csináltatott egy szegedi egyetemi tanár barátjával. Ez a tanár, aki Móricz Virág szavaival szólva „átkorrigálta” a regényt, a Rózsa Sándort „szögedi szömmel”, Bálint Sándor volt.

Az élet, az élő nyelv mellett érdekelte Móriczot a nyelvtudomány is, amint ezt cikkeinek utalásaiból látni fogjuk.

A Nyelvőr rendszeres olvasmánya, munkatársa volt: „Oly szerencsés vagyok, hogy van egy teljes Nyelvőr-öm, és ha pihenni akarok, ezt olvasgatom a legtöbbit” – írta 1941-ben (Móricz: 1982: 597). Hogy ez nem amolyan ötletszerű kijelentés,

a beszédnek a maga hangtani színe, azonban a fonetika mai állása mellett, ezeket a gyöngye árnyalatokat nem lehet lerögzíteni s kifejezni, legfeljebb a fonográf örökíti meg azokat a meglehetősen kicsiny, de mégis állandó és jellemző hangszíneket, amelyek a szatmári ember beszédét más vidékek lakosai előtt rögtön felismerhetővé teszik” – írja a „nyelvész” Móricz Zsigmond (Nyr. 73: 289).

Az eredeti és ízes kifejezésmód „... a népnek igazi lelkét, szikrázó humorát, minden egyes mondatban valami eredeti egyéni vagy általános ízletességet tükrözi. Csupa kép, hasonlat, személyesítés s magasabb poétikai figurák rajzanak beszédjében” – állítja Móricz (290), s szépszámú, saját gyűjtésű példaanyaggal támasztja alá megfigyelését: „A »Szép a szeretője? Szép hát, de ha az orra nem a szeme közt vóna, szebb vóna« – azt jelenti, hogy nem örül a kérdezősködésnek, hát elüti a további beszédet” – magyarázza is meg a kommunikációs helyzetet a gyűjtő (uo.). – „Lelkem, Pesten úgy van, hogy: ülj le, fizess, állj fel, fizess. – Lelkem, Szekereséknek olyan okos leánya van, hogy vagy beszél, vagy hallgat. Roppant derék lány. Így beszélnek ők közönségesen. Az okos, szellemes, találó megjegyzések, a rejtett gúny, tréfa, humor csak úgy bugyog a szatmári emberből. A legutolsó kondás vagy kofa is gazdagon meg van áldva ezzel a lelki tehetséggel” – foglalja össze Móricz gyűjteményét (Nyr. 73: 291).

És ennek a bölcs, okos és szemléletes, képes nyelvnek igazi emléket műveiben állít, elég, ha csak Joó György figurás beszédére gondolunk. És ezért pártfogolta, támogatta, segítette a népi írókat is, mert az évszázados magyar népnyelv magas irodalomba való beemelését látta írásaikban. De hogy nem fetisizálta ő a népnyelv szerepét, azt alább tanulmányaiban fogjuk látni. Nem múltbarévedés és romantika volt ez nála, hanem korszerű elvi és gyakorlati viszonyulás korának valóságához: a népi kultúra és nyelv megismerése és beépítése a magas kultúrába. Ehhez neki magának is egész életán át tanulnia kellett a nyelvet, valahogy úgy, ahogy Kosztolányi kívánta az íróktól. Pedig ha valaki, Móricz erős nyelvi háttérrel, megbízható ítélőképességet és ízlést kapott írói indíttatásul.

Ez önmagában azonban neki sem lett volna elég. Folyton tanult, gyűjtött, épített – a kultúra, a tudomány kincseit igyekezett kiaknázni – halála percéig. Móricz Virág írja meg azt is, hogy utolsó idejében apja Leányfalun „duplaszéles díványon aludt, annak a falfelőli része teli volt könyvekkel. Történelem, monográfiák, etnográfia Rózsa Sándor korából és koráról, Ady Endre versei, a Károli-biblia, a Kelet népe – melyet az utolsó években szerkesztett – példányai, fiatal írók kéziratjai, a falukutatók dokumentum-könyvei, folyóiratok, napilapok, könyvek, könyvek garmadával. – Agyvérzés érte, már nem tudott szólni, egyik oldala megbénult. Tudta, hogy meghal. És erős kezével végigrakta a testét könyvekkel, szent szókkal, melyek életét beborították” (Nyr. 73: 284).

Hogy különösen érdekelték az írot a szótárak, nyelvtanok, szógyűjtések, azt cikkeiből tudjuk. Több hozzászólása, véleménynyilvánítása egy-egy akkor megjelenő tudományos vállalkozáshoz kapcsolódik. Dénes Szilárd Móricz Zsigmond és a Magyar Nyelvőr című cikkében (Nyr. 73: 284–92) tüzetesen feldolgozza azt az irodalmi és nyelvi harcot, amely a Szarvas – Simonyi (szerk.) Nyelvtörténeti szótár ügyében Szily Kálmán bírálata nyomán lángolt fel, és részben Móriczot is érintette.

Az Újság című napilap fiatal munkatársa Móricz Zs. aláírással ismerteti Ballagi művét Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár címmel (l. Móricz 1982: 18–20). „A 25. életévében lévő író ifjonti hévvel, öntudatos biztossággal szól hozzá ehhez a nagyjelentőségű, nyelvtudományi jártasságot kívánó, sok irányú kérdéshez” – jellemzi Dénes Szilárd (Nyr. 73: 284) a cikket, majd hozzáteszi: „Móricz Zsigmond mintegy 40 évvel ezelőtt velem, kisujszállási diáktársával közölte, hogy annak idején cikkének megírása előtt magától Ballagi Aladártól, a szótár legfőbb bírálójától kapta a NySz-ra vonatkozó adatokat. Ez magyarázza, hogy Ballagi könyvének minden állítását a legnagyobb bizalommal fogadja” (Dénes uo.), és adatai bizony felületesek, hiányosak, így következtetései is félrevezetőek. Meg is gyűlt a tájékozatlan fiatal újságíró baja cikkének megjelenése után. A szerkesztőség magyarázó cikkben tompította Móricz állásfoglalását. A vita légkörét meg a nyelvtudomány iránti érdeklődést – jól jellemzi ez a „tompító”, Grammatici certant címen megjelent nyilatkozat. Ebből idézek: „A nyelvtudósok veszekszenek. Csak tessék! Az a hivatásuk. Veszekedésük tárgya a legérdemesebb dolog a világon: a magyar nyelv. Casus belli ezúttal a Nyelvtörténeti Szótár. Csínálták nyelvész akadémikusok, kiadta az Akadémia. Keményen lebírálja [!] egy történész akadémikus. S a lesújtó bírálatokat kiadja – ugyancsak az Akadémia. Helyes! Az Akadémia a tudomány parlamentje, melyben nem paktálni és klikkezni kell, hanem kulturális közcélokért harcolni. Természetesen, a tudomány becsületes fegyvereivel. Ha ezek még oly éberek is, nem esik tőlük kár sem emberben, sem lóban. Annak a szótárnak sem árt, ha hibái és hiányai kitudódnak. Sőt használ. Annál jobb lesz a javított és bővített kiadás. A veszekedő tudósoktól egy-egy kis személyeskedés a harc hevében nem nagy bűn. Ők is emberek. Illetéktelen nem tudósnak kívülről belebődülni épp a személyeskedésbe: otrombaság. Ha pedig a mostani harci kavarodás voltaképpen csak a nyelvújítók kegyeletes megbecsülőinek fellázadása az elhatalmasodott ortológusok ellen: akkor már éppen tisztesség adassék mindkét küzdő félnek. Mert a magyar nyelv felséges kertjében a neológia termelt – az ortológia pedig – gyomlált. Ez utóbbi munka sem megvetendő. Bár igaz: gyomlálás közben megesik, hogy virág is szakad ki a dudvából” (Újság 1904. jan. 1.). A részletet Dénes Szilárd idézi (Nyr. 73: 286) és kiegészíti: a cikk

szerzőjét nem állapíthatjuk meg, mert a rovatot „nem egyazon toll írja”; Herczeg Ferenc, Mikszáth Kálmán, Kenedi Géza, Kozma Andor és mások. Közülük olykor ketten-hárman is „hegyeznek, köszörülnek vagy gömbölyítenek egyet-egyet”, így a fenti összefoglalás szerzője homályban maradt.

A vita a kellemetlenségekkel együtt Simonyi Zsigmond ismeretségét is meghozta Móricznak. Az író ugyanis – Kozma Andor kívánságára – felkereste Simonyi Zsigmondot, hogy „a másik oldal felfogásának ismeretével tiszta képet alkothasson a felmerült vitában”. Móriczot meglepte, hogy Simonyi, a Nyelvőr kemény harcosa szelídlelkű, halkszavú, puritán tudós, s e látogatásra Móricz évek múltán is meghatódott hangon emlékezett, adott kifejezést Simonyi iránt érzett nagyrabecsülésének.

Simonyi sem őrizte a fiatal íróval szembeni dühét. Sőt! Elsőként veszi észre írói nagyságát, s ahogy erről Dénes Szilárd szavai tanúskodnak: „1910 őszén egy alkalommal, Simonyinál való látogatásomkor, szóba került Móricz Zsigmond neve. Büszkén említettem, hogy ezzel a kiváló íróval ugyanegy iskolában tanultam, Kisujszálláson. Szavaim hallatára Simonyinak felcsillant tekintete, s megjegyezte: Akkor írhatna stílusáról a Nyelvőrbe. Móricznak akkor még mindössze hat-hét műve állott rendelkezésemre, közte azonban a Hét krajcár és a Sárarany, s így elegendő anyagom volt nyelvi sajátosságainak vizsgálatára, ebbeli értékeinek megállapítására” – idézi fel a Simonyival való beszélgetést Dénes Szilárd (Nyr. 73: 287), akinek szép Móricz-cikke meg is jelent a Nyelvőr 40. évfolyamában (254–9). Az elemzés és az elismerő kritika nagy meglepéssel, örömmel töltötte el Móriczot. „Most pedig fogadja nem köszönetemet, hanem bámulatomat és gratulációm a dolgozatáért. Kezdek bízni a tudományban. Ha így el lehet találni az igazat annak, aki valakiről ír: akkor nem bolondság az írás. Alig-alig van tekintélyes munkájában valami passzus, amivel nem értenék egyet” – írta Móricz a cikk megjelenését követően a szerzőnek (Nyr. 73: 287).

Dénes Szilárd cikkét követően többször is foglalkozik a Nyelvőr Móricz nyelvvel. A folyóirat új szakaszában, az újraindulás után és az ötvenes évek elején pedig valóságos Móricz-reneszánsz bontakozik ki a lapban. Elemzik írásait külön-külön (73: 41–4, 38–9, 296–9; 293–6); válogatott elbeszéléseit (75: 318–20), írói nyelvét (77: 179–82); közlik – mint láttuk – nyelvjárástanulmányát (73: 288–92), lánya emlékeit (73: 296–9), később Herczeg Gyula pedig Móricz képalkotásáról ír (82: 61–73).

Móricz és a Nyelvőr kapcsolatának még egy fontos mozzanatát őrizi a tudománytörténet. Ismeretes, hogy a Nyelvőr engedélyének megvonása után Balassa József megírta és kiadta a folyóirat addigi történetét (Balassa 1941). „Ennek alkalmából Móricz Zsigmond félhivonként megjelenő folyóiratának, a Kelet Nép-

ének 1941. évi zárószámába cikket írt A nyelv küzd az életért címen. . . Balassa József füzetéről megállapítja, hogy szerzője igen szerényen mondja el a Nyelvőr történetét. Sok gondolatot ébreszt a vékonyka könyv. Dióhéjban nagy fát érő mag tud kibújni. Ezt jelenti az, hogy *dióhéjban elfér*” – idézi Dénes Szilárd a cikkből (Nyr. 73: 288) hálával emlékezve a nagy íróra.

„A magyar nyelvet nem kell félteni”

Móricz és a Nyelvőr kapcsolatának áttekintése után lássuk közelebbről az író vélekedését, érzéseit, látásait a nyelvről, a nyelv fejlődéséről – részben már említett – nyelvi tárgyú cikkei alapján.

Gondolatainak egyik legszebb megnyilvánulása e címében is határozott újság-cikke 1941-ből, A nyelv küzd az életért. (Móricz 1984: 594–8). Szól ebben az író az ortológia és neológia harcáról (némileg összefügg ez a cikk keletkezéstörténetével, amelyről az imént tettem említést), a népnyelvről, a hivatalos nyelvnek a népnyelvre való hatásáról, a tájnyelvekről, a régi magyar nyelvről és a nyelvújítás szerepéről, szükségességéről. Lássuk mindezt közelebbről!

Nem rejti véka alá érzelmeit sem az író. Mindjárt a cikk elején szól félelmeiről, bírálattal illeti a nyelvi kérdésekbe sokszor kicsinyesen beleszóló tudósokat (Balassa Nyelvőr-történetének megjelenésekor íródott a cikk). Félelmeiről, gátlásairól így ír: „Ahogy olvasom ezt a könyvet, egyre jobban borzadok attól, hogy a tudósok a nyelvbe beleszóljának. Már még attól is félek, hogy a nyilvánvaló ferdeségeket ostorozzák. . . Az én érzésemben a nyelv önálló folyam, amely a maga belső törvényei szerint alakul s fejlődik. Hogy a folyamatot is szabályozni kell? De hogy kiszárították az Alföldet a nyílegyenes csatornákkal, amelyek a tavaszi vizeket napok alatt eltávolították az országból! . . . Hogy a vízépítészet tanult ebből, s ma víztárolókat épít, és szabályozza a víz egész tömegének szétosztását? Hogy a nyelvújítók számtalan szava benne él az ujjunkban és az idegeinkben? Nem is merek leírt szavaimra visszanézni, mert nem is tudom, mi benne a mesterséggel csinált” (Móricz 1984: 594). A kor tisztogató nyelvműveléséről, a „kiseprűző” szándékról kérdezi Móricz: „A mai tudomány érdeme az, hogy a tegnapi tudomány szennyét kitakarítja a nyelvből? De mit szól majd ehhez a holnapi tudomány?” (uo.) S nem minden ok nélkül állapítja meg, hogy a nyelvnek a tudomány nagyon sokszor ártott.

Vissza-visszatérő témaköre írásainak a népnyelv. Ebben a cikkében is csodálattal, de reálisan, nem túlértékelve ír – mondhatjuk szociolingvisztikai szempontokból is reálisan: „A népnyelv egyszerűen a tömeghasználat. Annak a tömegnek a szájában érik meg a nyelv, amely nem jut hozzá a gyors befolyásokhoz. Senki annyira nem vágyik új szavakat tanulni, új fordulatokat, cifraságokat felszedni,

mint a nép gyermeke, mihelyt új környezetbe kerül, amelyhez hasonulni akar. De ott, ahol egy nagy tömbben él, gyönyörűen kinövi a ferdeségeket, s az ősi nyugalomban úgy megéri a szó, mint a hordóban a bor” (i. m. 594–5).

De szereti a város nyelvét is, ismeri annak legfőbb mozgatóit: „A városi ember, a világgjáró, a határmenti, egészen más képességeket mutat meg: az átolvadás, a hasonulás, az ősből az újba való átmenet lehetőségeit” (i. h.). A modern kor ellentmondását is jól érzi az író: igaz, hogy „a magyarságnak minél szegényebb s elnyomorodottabb sötétségben él mély rétege, annál tisztább és szebb a nyelve. Hogy tudnak magyarul beszélni azok a nyolc és tizenhat gyerekes szegény munkások az Alföldön. Mít érnek vele? Legfeljebb a nyelvészek volnának készek előnynek tekinteni ezt náluk: ők azonban, ha ki akarnak jutni abból a szegénységből, először és legelőször el kell felejtetniök tiszta, ékes, jó magyar beszédjüket. Ha véletlenül valami kis iskolát szereznek, s ha bekerülnek egy irodába, az Isten őrizze meg őket, hogy a maguk nyelvén írjanak le egy sort, egy levelet, egy jelentést, vagy bármi hivatalos iratot. Ők ezt tudják és a legvadabb kétségbeeséssel igyekeznek megtanulni az olajjal fertőtlenített bitumen nyelvet, amelyen a hivatali élet oly zajtalanul és simán topog” (596–7).

Ez a nyelv is magyar nyelv, véli Móricz, „anyaga a népnyelvből vétetett – de a világ minden népének nyelvéből keveredett már össze. A szakkifejezések uralkodnak, s ezek éppen úgy viszonylanak a természetes népi józan ész szavaihoz, mint a készen vásárolható csavarok a faszöghöz, amit maga faragott a paraszt” (i. h.) – olvassuk Móricz véleményét a részben népi nyelven alapuló hivatali nyelvről. Új, érdekes színtöltja véleményem szerint ez a felfogás a hivatalos nyelv értelmezésének. Móricz szükségszerűnek tartja ezt a folyamatot, könnyebben elfogadja, mint író társai, a modern polgárosodott életforma velejárójának tartja –, majd kiforrja magát idővel ez is, az alja leülepedik, a java fennmarad.

A nyelvi fejlődést nem lehet visszafordítani, mint ahogy a nyelvújítás előtti állapotot sem lehet visszahozni, szögezi le, mintegy a gondolat folytatásaként. Móricz másképp vélekedik a nyelvújításról, mint akár Ady, akár Németh László: „A nyelvújítás ennek az újfajta nyelvi konglomerátumnak hivatalos és tudományos szolgálata. Természetes, hogy a nyelvújítás rossz. Nem is lehet jó, jó a konzerválás, nem az újítás. Az újítás azonban mindig vakmerő: inkább a célt látja, mint az eszközöket. . . Kazinczy természete olyan volt, hogy akármihez nyúlt volna is, forradalmi munkát végzett volna. Ez volt korának parancsa, mely alól nincs kibúvó, ha valakit ezzel illeltek meg a kor géniuszai. A nyelvet is forradalmasította. Oly tökéletesen átforgatta a magyar nyelvet, sőt magát a nyelv érzékét, ahogy Martinovics a politikai szellemet akarta” (596). Érdeemes a folytatásra is figyelünk: „Kazinczy a korszellemnek megfelelő indítást kezdett. A nyelv valóban nem volt

alkalmas annak az új civilizációnak a szolgálatára, ami itt volt a kapuban. Hosszú szavak, hosszadalmas, mondatszerkesztések. Latinizmus, holott hirtelen germanizmusra lett szükség, sőt gallizmusra. Valami újra az iparban, kereskedelemben; politikai érintkezésben: a külpolitika területén. Bethlen Gábor követei, ezek az egyszerű, erdélyi kisemberek a maguk nyelvén külpolitikát tudtak csinálni, de ebben a korban, a Habsburg-szolgálatban szükség volt egy kombinált, komplikált nyelvre, a magyar nyelv őszinte és mindent velejében megmutogató természete helyett egy mindent elburkoló, réseket és rókalyukakat hagyó, csappantyús és fiskálisoknak kellő nyelv lett. Ezt szolgálta Kazinczy nyelvújítása. És ezt az egész nyelvújítás, összes tudósaival és újítóival, csavargyárosaival és szerkezeti mérnökeivel” (596).

Jött azután az ellenhatás, „megunták az újított, rontott nyelvet”, az üvegcserepek kisöprése következett. Móricz az éppen lezajlott új ortológia nyelvét kapta – megint visszahatásképpen. Érdekes erről a hangulatról személyes megjegyzése: „Én még emlékszem az ortológia fokosára, buzogányára. Tanáraink, sőt a családtagjai is tudtak róla, és mindenki kárhoztatta a Szarvas Gábor durvaságát. Kár azt a sok szép és finom csecsebecsét oly barbár kézzel elrontani. *Tanár, elnök, bizottmány*, hát lehet ilyen szavak nélkül megélni?” (597).

Félszázados távolságból higgadtan, reálishan látja a kort: „Azt az újított nyelvet nem kell megvetni: a kultúra nyelve. Az az országút ez, amelyen a népek egymás után rohannak. A tiszta nyelv az elzárkózottság tökéletessé tétele, az új a barátkozás négy nyelve. Ennek is megvannak a törvényei, s nem igaz az, hogy ezek a törvényszerűségek valami szégyenletes és megvetendő dolgok. Majd ki fognak tisztulni, és akkor a nagyobb köz törvényei fognak rajta uralkodni” – hangzik a nyelvújítás utáni magyar nyelvállapot írói, művészi értékelése (uo.).

Móricz ezért – sok írotársával szemben – nem látja tragikusnak a magyar nyelv jövőjét. 1941-ben, ugyanebben a cikkében ezt írja: „Most megint egy új világalakulás rohamában vagyunk: soha még annyifajta nép nem dörzsölődött össze, mint napjainkban. Itt föltétlenül egy új Európa fog kialakulni. Egészen újjá változik minden. A gazdaság, a szellem, az anyag és mindennek hangja: a nyelv. Most megint új anyagot vesz át minden nép, a saját gondolkodásának megfelelően. . . A magyar nyelvet nem kell félteni. – A magyar nyelv ezer év óta mindenestre itt él, és uralkodik. . . az ezeréves szavak, ahogy a sötétségből, oklevelek latin masszájából elő-előbukkannak, oly fényesek és ragyogóak, mint a csillagok. Minél jobban visszamegyek, annál megdöbbentőbb a szavak égő fénye és a vonzatok tavaszi igazsága” (i. m. 598).

A nyelvvél törődnünk kell, a nyelvet folyton tanulni kell – vallja itt is, miként egyik korábbi cikkében, *A magyar nyelvérzék rothadása* címűben (1927). Az államnak, ha jövőjét meg akarja szilárdítani, „gondolni kell arra, hogy a nyelv ép,

egészséges és tiszta legyen. Közvetlen hasznot nem hoznak ezek a dolgok, tehát nem költenek pénzt rá: de onnan kell kiindulnia a nyelv újjászületésének, az iskolából. . . A tanítókat kell megtanítani, már az első órán arra, hogy az a nép, melyet nevelni kimennek, azok a gyermekek, akik kezük alá kerülnek, nagyobb kincset bírnak, mint ők” (Móricz 1982: 668). A tanító tanuljon meg magyarul a gyermektől, a tanár tanuljon meg írni a fejlődő ifjúságtól – ajánlja Móricz. (Akkor még talán előrevivő is lehetett volna javaslata.) És az írók? Róluk így vélekedik: „A művészetben két állandóan egymással szemközt álló szempont uralkodik: egyik az élet közvetlen belélegzése s visszaadása, a másik a stilizálás különböző törekvései. Mind a kettőnek van létjogosultsága: de az író is csak akkor író, ha átengedi magát az életnek: az író tanuljon meg írni a modelljeitől” (uo.). Ezeket a tanácsokat nem az „öreguraknak” mondja Móricz, „ők már nem értik meg a mai ember szavát: az ifjúságnak, a komoly, művelt és építő ifjúságnak üzenem meg: figyeljétek meg a tiszta magyar nyelvet, és mentsétek meg az ősanját, a szent és szűzi népnyelvet!” (Móricz 1982: 669).

A pedagógiának is érdemes figyelni Móricz gondolataira. Szemléletes példán érzékelteti a gyerek saját anyanyelve és az iskola elvárásai közti eltérést: „Mikor a falusi gyermek bemegy az iskolába, nagyszerűen tud magyarul, de nem tudja megtanulni a tananyagot. Ott vagyok egy tanyai iskolában, s azt mondom a tanítónak, feleltessen a krumpliról. Kérdi a tanító: Mondd meg nekem, Kovács Pista, milyen haszna van a krumplinak: A gyerek hallgat. A tanító ideges lesz, rászól: No, mire való a krumpli: Azt mondja a gyerek: Megeszi a disznó is, az ember is. A tanító: Tehát emberi és állati táplálásra szolgál. Ránézek a tanítóra, s lehull előttem a fátyol. A naiv ember közvetlen s emberi gondolatával szemben áll az iskola elvont, folyton absztraháló módszere. Honnan találja ki a gyermek ezt az összefoglaló kifejezést. . . Ki nem találhatja sehonnan: meg kell szóról szóra tanulnia, s oly nehéz megtanulnia, mint egy idegen nyelvet” – írja le Móricz (i. m. 667) azt a jelenséget, amit a modern szocio- és pszicholingvisztika a Bernstein-féle kidolgozott és korlátozott kódrendszerrel közelít meg. (A kérdés nyelvtudományi összefoglalóját a tanár Bíró Zoltán *Beszéd és környezet* (1986) című könyve mutatja be magyar, ráadásul kisebbségi körülményekbe ágyazottan.)

Ebben az írásban számol be Móricz arról is, hogy az Alföld kellős közepén is találkozni bizony olyan emberekkel, akik, noha ott születtek, nem beszélnek magyarosan. Egy ott élő katonával való beszélgetését így összegzi: „Ez az ember kétségbeejtő zagyva nyelven beszél; stílusában, minden mondatában küzd a magyar nyelvérzék az idegenszerűség vágyával. Latin, német s szláv nyelvtani törvények kerülnek be előadásmódjába, s az anyatejjel beszívott magyar nyelv szelleme minden szó kiejtésekor küzd és verekedik az újságokból és az életből beszűrődött

idegen nyelvek hatásával. »Az első perc mozgósításakor vonultam be« – mondja. Az élet, a gyakorlat adta neki azt a műszót, hogy »mozgósítás és bevonulás«. De mi adta azt a nyelvtani kapcsolatot, hogy »az első perc mozgósításakor« – töpreng Móricz – ... Nem is volt közös katona, honvéd volt” (i. m. 666). Minden faluban van néhány tudákos ember, aki az urak adomatárát idegen szavak helytelen alkalmazásával terjeszti, de itt úgy véli Móricz, mélyebb a baj: a nyelv szelleme forog kockán. Jól látja ennek okait is az író: „A nép kultúra utáni vágya, a magasabb szellemi életre való törekvés, a felsőbb lelki életre való öntudatlan rohanás gyökerestől kiforgatja az ősi beidegzettségéből: ruhájából, ízléséből s elsősorban a nyelvéből. Nem mindig rossz a szó, amit csinál, és mindig valami nemesebbet akar vele elérni, mint amit a maga szavaival meg tud mondani: mikor azt mondja, hogy »Csináltattam egy szép házat, de csináltak most hozzá egy kultúrkerítést«, akkor arra gondolt, hogy nem sövénykerítést, nem léckerítést, hanem beton- és vasrácskerítést csinál, amilyet az uraknál látott. Helyesli, mert szépnek találja, s tartósnak ismerte fel. Igaza van, ebben a kerítésben magasabb kultúra van, mint azokban a kerítésekben, amilyeneket ő eddig látott” (Móricz 1982: 666–7).

Íme a nyelvi változásokat, bármennyire is szereti Móricz a népnyelvet, társadalmi, szociális összefüggésükben szemléli, és meglátva a megfordíthatatlan, sőt szükséges fejlődést – jelen esetben a polgárosodás lassú térnyerését –, nem utasítja el az újat, hanem ahhoz is megértéssel viszonyul.

A nyelv nem önmagában érdekli tehát, hanem az emberi kultúra egészében. Látja, hogy a nép sem őrizheti már olyan zártan nyelvét, mint a korábbi időkben, mert a polgárosodás – minden előnyével és buktatójával együtt – átrendezi az életet. A fő kérdés – a nyelvi újításokban is – a társadalom változása, az akkor megindult nyelvi átrétegződés. A nyelv mögötti szociális, politikai, művelődéstörténeti folyamatokat Móricz látja legvilágosabban kortársai közül. És bízik a nyelv, a magyarság erejében, a „romlás” jeleit is észreveszi, de azzal együtt vallja: „A magyar nyelvet nem kell félteni. A magyar nyelv ezer év óta mindenesetre itt él és uralkodik. Honnan tudjam azt, hogy az Árpádok alatt hogy hangzott? És még inkább honnan tudjam meg azt, hogy az Árpádok előtt hogyan dörgött?... Minél jobban visszamegyek, annál megdöbbentőbb a szavak égő fénye és a vonatok tavaszi igazsága. De nem tudom azt, hogy hány nyelvből rakódott össze, míg ilyen fényes lett már ezer év előtt! Semmiféle tudományos Akadémia nem vigyázott rá, mégis csodálatosra érett. A magyar nyelv így fog tovább élni: a magyar ember erejének, életkedvének, életrevalóságának fegyvereként” (Móricz 1982: 598).

Vigyázni persze kell a nyelvre. Vigyázott rá Móricz is, azzal, hogy szenvedélyesen érdekelte, azzal, hogy egész életén át tanulta, figyelte, gyűjtötte a szavakat, a mondatokat. Azzal, hogy figyelt a nyelvvel foglalkozó tudományra, hogy megbe-

csülte a szakkönyveket, szótárakat, és nem lett hűtlen a nyelvörzés folyóiratához, a Magyar Nyelvörhöz. Nemcsak nyelve használója volt, de művelője, ápolója, továbbörökítője is. Alakja ezért példamutató számunkra. Ezért volt érdemes a szépi-rői művek helyett most tanulmányokat és cikkeket, velük kapcsolatos eseményeket felidézni.

Kosztolányi Dezső, a korszak legjelentősebb nyelvűvelő írója

Bár Kosztolányi Dezső helyét a magyar nyelvűvelés történetében az újabb nyelvűszeti szakirodalom – mint majd látni fogjuk – egyértelműen kijelöli, mégis, mivel Kosztolányi a Csokonai, Arany, Jókai, Ady nevével fémjelzett írói magatartás-forma méltó folytatója (maradjunk most a nyelvűszeti szempontok keretében), úgy gondolom, nem volna elegendő, ha őrá, a XX. századi írói nyelvűvelés vitathatatlanul legnagyobb egyéniségére csupán néhány mondatban utalnék. De mivel ismétlésekbe sem szeretnék bocsátkozni, azt az utat választottam, hogy összefogom a tekintélyes mennyiségű Kosztolányi-szakirodalom ide kapcsolódó jelentősebb írásait, levonom belőlük a számomra érvényes, élő tanulságokat, és kiemelek néhány, eddig kevésbé hangsúlyozott mozzanatot az író nyelvi tárgyú életművéből, mégpedig A Pesti Hírlap Nyelvörével kapcsolatban és a Schöpflinnel folytatott nyelvűvelői vitával összefüggően. Majd pedig mindezek alapján elhelyezem az írot értekezésem más pontjaihoz viszonyítva jelen gondolatkörömben, mégégszer hangsúlyozva, hogy az irodalomtörténet és a nyelvűtudomány-történet is alaposan feltárta már az író ide vonatkozó munkáit.

Kosztolányi Dezső nyelvűvelés-történeti helyét és szerepét egyértelműen bemutatja az 1985-ben Nyíregyházán, az író születésének 100. évfordulóján tartott közös irodalom- és nyelvűtudományi vándorgyűlés anyaga, abban is elsősorban Fábíán Pál előadása (Fábíán 1986: 258–63). A konferencia többi nyelvűszeti tárgyú előadása is jelentősen hozzájárult mai Kosztolányi-képünkhöz, témánk szempontjából különösen még Kemény Gáboré, amely Kosztolányi nézetei a nyelvűesztétikumáról címmel szintén a Magyar Nyelv 72. (1986) évfolyamában olvasható (280–8). (L. még ugyanitt Horváth Mária, Bencze Lóránt, Gáspári László írását.)

A korábbi nyelvűszeti értékelések közül Ferenczy Géza: Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze (Nyr. 80(1956): 401–9) és Deme László: Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvűtisztító (MNY. 42(1946): 34–42), illetve Kosztolányi és a magyar nyelv (Nyr. 84 (1960): 136–48) című dolgozatát emelem ki már most előljáróban.

Ferenczy Géza az író halálának 20. évében jelentette meg értékelő emlékezését. Számos megállapítása ma is érvényes (Fábián (i. m.) is több helyen utal megjegyzéseire, észrevételeire), csakúgy, mint cikkének alapszemlélete, hozzáállása, amit így összegez: „... Arany János óta nem volt szépírónk, aki oly mélyrehatóan és sokoldalúan foglalkozott volna művészetének eszközével, anyagával, mint ő” (i. m. 402–3). S ezt az Erős várunk, a nyelv című kötet elemzésével, illetve az életmű adatainak felsorakoztatásával alá is támasztja Ferenczy. Kosztolányit illetően tisztázza az olyan, részben máig élően pejoratív, megbélyegző jelentésárnnyalattal is terhelt fogalmakat, mint a nyelvi sovinizmus (i. m. 403), a nyelvtisztítás (i. h. 405) vagy a purizmus (uo.). Rámutat arra, hogy Kosztolányi helyesen értékeli Kazinczyék nyelvújítását, hogy jól látja annak lényegét.

Minden hivatkozásnál jobban megfogalmazza célját és elvi álláspontját maga Kosztolányi Schöpflin Aladár aggályaira válaszolva: „Mi nyelvünk épségét és szépségét védelmezzük. Védelmezzük a nyelvhelyességet is, akár Szarvas Gáborék, de eszünk ágában sincs hadat üzenni a nyelvújítás sok-sok pompás szavának, melyet azóta az élet szentesített, a hibás szók ellen pedig nem is lehet síkra szállnunk, mert azok éppen Szarvas Gáborék működése folytán úgyszólván teljesen kipusztultak. Gyarapítani szeretnők szókincsünket, nem apasztani. Ha kell, nem riadunk vissza egy új szó alkotásától sem, mely megfelel nyelvünk szellemének, s remény van elterjedésére. Szívesebben fölelevenítünk egy szót a régi nyelvből, szívesebben élünk tájszóval is, semmint hogy unos untalan idegennel tarkázzuk mondatainkat. Ennélfogva inkább nyelvújítók vagyunk, »neológus«-ok, mint merev nyelvjavítók, »ortológus«-ok” (Kosztolányi 1940: 175–6). Ezeket a sorokat idézi Fábián Pál is, arra bizonyosággal, hogy „amit viszont Kosztolányi nem vett át az ortológiától, amit nem folytatott, az éppen az ortológia volt” (Fábián 1986: 261). Az e sorokban testet öltő és ma is vállalható szemlélet, nyelvi magatartás volt Kosztolányi nyelvújító és nyelvtisztító mozgalmának az alapja, ez vezérelte az idegen szavak „kiseprűzésében” is, abban a harcban, amelyet elsőként saját magán próbált ki, és amelynek eredményeképpen rezzenékenyen finom nyelve nem szegényedett el.

Kosztolányi, a költő és a szépíró, akinek „küzdőfele”, társszerzője”, „munkatársa”, sőt „játszótársa” a nyelv (Kemény 1986: 283), nem a másság ellen, semmiképp se más népek nyelve, szavai ellen hadakozott, hanem sajátjáért, elsősorban azért, hogy „a rest és tunya nyelvalkotó ösztönt munkára ösztönözze”. Nyelvféltése a patriotizmus egyik legtermészetesebb és legemberibb megnyilvánulása. Nem más ez, mint az Adynál is tapasztalt, értékőrzéssel történő értékteremtés, a jövő új nyelvének érdekében.

Ezt szolgálta egész nyelvészkedő, nyelvművelő tevékenysége, cikkeinek, szösszeneteinek, dolgozatainak sokasága, amelyben rendet részben ő maga, részben író társa, tisztelője, a következő évtizedek legjelentősebb nyelvűvelő írója, Illyés Gyula teremtett. Illyés, Kosztolányi nyelvi tárgyú írásainak sajtó alá rendezője – nemcsak az Erős várunk, a nyelv, hanem az Ábécé című kötet is (mindkettő a Nyugat kiadványaként, 1940-ben jelent meg) az ő keze munkáját dicséri –, ezzel szintén egész életére elkötelezte magát az anyanyelv gondozásának, mint erről írásai és a nyelvűvelés későbbi évtizedeiben betöltött szerepe, helye tanúskodik. A világosság volt mindenekelőtt az, ami Illyésre a legnagyobb hatást gyakorolta Kosztolányi cikkeinek olvasása közben. „»Purista« elsősorban a gondolatokban volt s csak azután, következésképpen a szavakban” – írja Illyés az Erős várunk, a nyelv bevezetőjében (Kosztolányi 1940: 7). A világosságra törekvés vágyát és igényét emeli ki Lőrincze Lajos is Illyés Gyuláról szólva legutóbbi könyvében (Lőrincze 1993: 211), és idézi az Erős várunk, a nyelv alábbi Illyés-sorait: „Nyelvi kérdésekről egy alkalommal beszéltem vele [ti. Illyés Kosztolányival]. – Te kitől tanultál magyarul? – kérdezte, hirtelen fordulattal félbeszakítva saját fejtegetését. – Én, azt hiszem, Jules Renard-tól, – feleltem mosolyogva. Rögtön megértette: a világosságról beszéltünk, a szabatos egyszerűségről, minden valamire való művész és nép legfőbb becsvágyáról. A magyar nyelvet ő elsősorban ezért szerette, ezért »tisztította«. Ebben különbözött a nyelvészektől” (Kosztolányi 1940: 7. Illyés Gyula előszava).

A két kiragadott idézet kétségtelen bizonyíték arra, hogy Illyés egyik tanítómestere maga Kosztolányi volt, nemcsak a szépíró, hanem az újságíró, a nyelvűvelő, a nyelvért harcoló, tetteket, cselekedeteket is vállaló ember.

Ezeket a tetteket, cselekedeteket összefoglalja Fábíán Pál immár többször említett dolgozatában (MNy. 72[1986]: 258–63), a korabeli nyelvűvelés mozzanataiba, légkörébe helyezve Kosztolányi munkásságát. Az ő gondolatmenetét követve csupán dióhéjban összegezve mutatom itt be a nyelvűvelő Kosztolányi legfontosabb cselekedeteit, munkáit.

Nyelvűvelésünk évszázadainak avatott ismerője (l. Fábíán 1984) a korabeli hivatalos nyelvűveléshez viszonyítja, abba helyezi bele az író tevékenységét. Rámutat arra, hogy az író gyermek- és ifjúkorában (a szabadkai gimnázium, Négyesy László órái, folyóirataink és az akadémiai nyelvűvelés helyzete stb.) ahhoz a korhoz tartozott, amelyről később maga írja, hogy „a napi sajtó hasábjait szentelt a nyelvi kérdéseknek, és aranyakat tűzött ki egy új magyar szóra” (i. m. 258). A háttér, az indítás magyarázza tehát, hogy az író „azok mellé állt, akik az első világháború után új nyelvűvelő mozgalom indítását látták szükségesnek” (uo.). Erre az időre esik az Akadémián a nyelvűvelés újjászervezése, a Nyelvűvelő

Szakosztály megalakulása és a Magyarosan című nyelvművelő lap megindítása (mindezekről részletesen I. Fábián 1984: 86–97; illetve i. m. 258–9).

Kosztolányi bekapcsolódott ebbe a mozgalomba, de nem az akadémiai szervezetbe, hanem, mintegy külön utakon, saját fórumain dolgozott, küzdött ugyanazért a célért. Nem a Magyarosan hasábjain, hanem főképp a Pesti Hírlapban publikálta nyelvi cikkeit. Ennek a részleges különállásnak az okát én a Fábián által említettek közül (vö. MNy. 1986: 259) inkább az utóbbiban látom, abban, hogy minden rokonszenve ellenére meg akarta őrizni teljes cselekvési szabadságát, és ragaszkodott saját nyelvművelői elképzeléseihez.

Önálló művészi elképzelésébe jól beleillettek az egyes nyelvművelői állomások. 1931-ben a Túlvilági séták című cikksorozata a Pesti Hírlapban, amelyben a feltámadt Szarvas Gáborral járják a pesti utcákat, és nem csupán megállnak egy-egy szóra, hanem kávéházban (akkor még volt!) beszélgetnek a magyar nyelv ügyéről (Kosztolányi 1940: 96–125). A beszélgetésekben az író saját elveit fejt ki, például ekképpen: „Eszem ágában sincs pénzbírsággal sujtani azt a sihedert, aki a nyelv gyalogjárójára köp, vagy szemetel. Mindez magánügy. De igenis hivatalos nyelvi védelem alá helyeznék minden hirdetést, minden fölírást, minden értesítést, mely falakon, boltok kirakatában vagy fönn az égbolton – hirverő lángbetűk alakjában – ezrek és ezrek figyelmét kelti föl s gombatelepe lehet nyelvi járványoknak” (Erős várunk, a nyelv 114). Ha valaki például az általa elképzelt „nyelvtisztasági hivatal”-ba beküldené például a „Kéretik a dohányzást mellőzni” feliratot, „a nyelvész, aki tudja, hogy a dohányzást mi sohase »mellőzzük«, mosolyogva húzná át »mellőzné« az egészet s ezt írná fölébe:»Ne dohányozzunk«” (i. m. 115). De hogy olyat is idézzek, amit mára már meghaladott az idő: „Vagy egy cukrászda a cégtáblája szövegét kérelmezné. A nyelvész előre megállapított irányelvek alapján *cukrászbolt*-ot vagy *cukrosbolt*-ot iktatna a cukrászda helyébe s az *óvoda* helyébe *kisdedóvót* vagy *dedó*-t. . . Minthogy pedig a cégtáblákon is csak helyes szöveget látna mindenki, néhány évtized múlva mosolyoghatnánk azon, hogy a cukrosbolt valaha cukrászda volt s a dedó óvoda” (uo.). Mai mosolygásunk oka inkább az, hogy a nyelv mennyire másként alakul sokszor, mint ahogy várni, gondolni lehetne: a *cukrászda* megmaradt (*cuki*-vá rövidült), a *cukros*-nak új jelentései alakultak ki 'cukorbeteg' értelemben, megjelentek a *cukrosbácsik*; a *dedó* pedig megmaradt ugyan, de pejoratív, bizalmas árnyalattal, elsősorban nem *óvodá*-t, jelent, hanem (ez a jelentésárnyalat nincs is szótározva) valamiféle lekezelő jelleggel szokták mondani nagyobb gyerekek a kicsinyekre: nem vagyunk a *dedó*-ban, *dedós* stb.

De ezen apróságoknál fontosabb az az elszántság, ami már itt megmutatkozik. A teendőket illetően ezt ajánlja Szarvas Gábor az íróknak: „Álljatok ti a mozgalom élére. Figyelmeztessetek a veszedelemre. Hívjátok össze az újságok szerkesz-

tőit, munkatársait, a tudósokat, a színigazgatókat, a színészeket, vitassátok meg, döntsétek el együttesen, milyen szempontokat tartotok magatokra nézve kötelezőnek? ... Meg kell értetni mindenkivel, hogy tanulni nem szégyen. Az írónak pedig kutyakötelessége megtanulni anyanyelvét. A franciák is tanulják, holtuk napjáig. Kölyökkorban, az iskolában kezdik forgatni a *Larousse*-t s ez a kis köpcös kötet még a legvadabb költői lángelme előtt is ott hever, mikor versét javítgatja” (Erős várunk, a nyelv 117). Ma is megszívlelendők ezek a sorok, még akkor is, ha néhány szótárat már tudunk gyermekeink kezébe adni (Értelmező kéziszótár, Képes diákszótár, Ablak–zsiráf – hogy csak a hazaiakat mondjam). Ma is fölmerülnek, szinte ugyanúgy a kérdések a túlerőltetett, sokszor majmoló nyelvtanítási próbálkozásokat, kínládásokat látva (ovi angol és társai): „Hogy a nyugati nyelvekre is kell gondolni, mert meg kell állniok helyüket a gyerekeknek az európai porondon s versenyképes ifjakat kell faragni belőlük? Hogy ezt parancsolja a gyakorlatiasság? Nem vitatkozom. Kevés időm van. Csak annyit mondok, hogy aki anyanyelvét nem ismeri tüzetesen, az egy nyelvet se bírhat, az holta napjáig szellemi vakarcs, lelki nyomorék marad, ízetlen, tartalmatlan és kedélytelen s ha mégannyi nyelven is gagyog, minden nyelven csak légüres általánosságot mond. Hasznosabb volna – ez is kétségtelen –, ha gyermekeiteket mingyárt németeknek vagy angoloknak nevelnék. Akkor azonban ne végezzetek fél munkát. Döntsétek el, hogy mik akartok lenni” (i. m. 124).

Úgy gondolom, ma már nem kell külön magyarázni, hogy Kosztolányi ilyenkor nem más népek nyelve ellen beszél, hanem az anyanyelv holtig tartó tanulására buzdít. Ez, úgy gondolom, természetes, és példa előttünk ma is. Úgy is mondhatjuk, Kosztolányi írásaival maga is folytonos nyelvi nevelést végez, nyelvi ismeretterjesztést is egyúttal. Ezt igazolja az a ma is olvasmányos és kézbevaló kis könyv, amelyet A Pesti Hírlap Nyelvőre címen ismerünk, és a korabeli nyelvművelés egyik legjobb kézikönyveként tartunk számon. 1932-ben jelent meg Kosztolányi szerkesztésében, a lap előfizetői ajándékba kapták meg. Bevezetőt és használati utasítást maga Kosztolányi írt hozzá, ebben olvasható például sokat idézett szinonimasora a *fantasztikus* magyar megfelelőire. A szóra a Magyar Hírlap pályázatot is hirdetett, a *fellejjáró* és az *elképesztő* erre született. (A *fantasztikus* jó megfelelőire I. Erős várunk, a nyelv 49–50 Nyelv és lélek, Kosztolányi 1971: 63).

A kis kötet két részre oszlik: az elsőben jeles nyelvészek, a kor vezető nyelvészei közölnek olvasmányos szócikkeket: Négyesy László a magyar nyelv sajátosságairól, Zsirai Miklós nyelvrokonainkról, Tolnai Vilmos a nyelvújításról, Nagy J. Béla a kiejtésről, Gombocz Zoltán a szókincsben tükröződő lelki jelenségekről, Horger Antal néhány szó eredetéről és a magyar nyelvjárásokról, Zolnai Gyula a nyelvben kifejeződő nemzeti öntudatról; Lotz János pedig összegyűjtötte, mit

mondanak nyelvünkről a külföldiek 960–1931-ig. Mindegyik tanulmány remek példája annak, hogy tudományról olvasmányosan is lehet írni. Különösen kiemelném Gombocz Zoltánt, aki több helyütt megfogalmazott ellenvéleménye ellenére szép példáját nyújtja a nyelvi ismeretterjesztésnek. Itt jegyzem meg, Kosztolányi nagy tisztelője volt Gombocznak, a korszak legnagyobb nyelvészének, a nyelvlelektani iskola magyarországi megteremtőjének. Interjút készített vele, amelyet az Írók, festők, tudósok című kötetben olvashatunk (Kosztolányi 1958: 251–6). Miután bemutatja a nagy tudóst, például Kazinczy szerepéről kérdezi: „Ön bizonyára nem ellensége a nyelvújításnak? Ó. Dehogy – hangzik a felelet. Az egész világon nem volt oly nagyszerű, esztétikai nyelvújítás, mint nálunk. Kazinczy a mai értelemben is modern, ihletes nyelvész, ki azt vallotta, amit a legújabb nyelvészek, hogy a lelki tartalom előbbre való a szavak alakjánál. Például elvetette ezt a szót: »babér«. Azóta megszoktuk, de ő hétköznapiak, konyhainak érezte. A »borostyán«-t használta helyette. . . Jó füle volt, helyes érzéke a hangok okozta hatások megítéléséhez. . . Az új nyelvtudomány már Herbart óta tisztában van azal, hogy a nyelv jórésze öntudatlanunkban rejlik, az emberek ösztönösen, majdnem tudatlanul beszélnek, szinte nem is hallják azt, amit mondanak, mert a kifejezés erőfeszítése köti le őket” – mondja Gombocz, aki a Wilhelm Wundt-féle „néplélek” fogalmat „társas lélek”-re módosította, amellyel aztán nagyhatású iskolát teremtett Magyarországon. Gondoljunk például a pedagógus Karácsony Sándor Magyar Nyelvtan társas-lelektani alapon című munkájára (Karácsony 1938), amely továbbviszi és kiterjeszti Gombocz fogalomrendszerét. (A modern nyelvtudományban és pedagógiában Fabricius-Kovács Ferenc fejlesztette tovább ezt a „társaslelki”, kommunikációs szemléletű gondolkodásmódot. Vö. F.-Kovács Ferenc: Kommunikáció és anyanyelvi nevelés. OPI, 1980.)

Kosztolányi másutt is emlegeti Gombocz Zoltánt, saját nyelv művelői küzdelmeivel kapcsolatban is hivatkozik rá: „Ő – legnagyobb alkotó nyelvészünk – nem vesz részt mozgalmunkban. De egyáltalán nem helyteleníti. Örömdetesnek tartja, hogy az írók – amint mondja – „az egyedül illetékesek” véglegeznek néhány kérdést, a szépség s jóhangzás nevében. Nézete szerint a nyelv bűvár, akár a természet-tudós, minden jelenséget tudomásul vesz, úgy, ahogy van. Semmit se tart se szépségnek, se rúttnak, se helyesnek, se helytelennek, mert nincs rá föltétlen mértéke. . . De az irodalmi nyelvnek már van öntudata és emlékezete is. Éppen arra valók az írók, hogy a nyelvnek ezt az emlékezetét edzzék, távlatát kiterjesszék a multra és a jövőre” írja Kosztolányi (Erős várunk, a nyelv 186), s az utolsó mondat is hozzá tartozik Gombocz Zoltán nyelv műveléssel kapcsolatos nézeteihez (vö. Fábíán 1984: 95–6). De idézem a folytatást is, mert ez is rávilágít írók és nyelvészek viszonyára: „Ezt vallja a nyelv művelő bizottság is. A szabályokat az általános nyelv szokásból

s a remekírók műveiből vonja le. Hozzájuk igazodik a nyelvtan. Ha egy költői lángésznek, mint Victor *Hugo*-nak, sikerül a nyelvtanra rácsapnia a forradalmi, frígsüveget, akkor a nyelvtan megváltozik. A tudós észleli a szabályt, a lángész szabállyá teszi a kivételt, törvénné a rendbontást. Mindenkit megnyugtathatok, hogy valahányszor vita támad ebben a bizottságban írók és tudósok között, a tudósok képviselik a szabadelvűbb álláspontot. Tünelény anyagokkal való folytonos bíbelődés, a lélektani árnyalatok állandó latolgatása fölöttébb megbocsátóvá, megértőkké teszi őket. . . Nincs semmi okunk félteni a nyelvművelő bizottságtól az írói szabadságot. Ők legalább oly buzgón védelmezik a költészet merészségét és szélségeit, mint mi” (Kosztolányi 1940: 185–6).

Elismerő véleménye van tehát Kosztolányinak a nyelvművelő bizottság tagjáról, szabadelvűségüket külön is kiemeli, noha némi különállás mindkét oldalról megfigyelhető. Fábíán Pál megjegyzi, hogy a Magyarosan nem emlékezett meg Kosztolányi haláláról, pedig például a Magyar Nyelvben Deme László méltatta az író nyelvművelő munkásságát (Fábíán 1986: 259).

Kissé messzire kanyarodtunk A Pesti Hírlap Nyelvőrétől. Visszatérve ehhez, el kell mondani még, hogy az ismeretterjesztő cikkeken kívül két kis szótárt is tartalmaz: Balassa Józsefét, A helyes magyarság szótárát és Tolnai Vilmos gyűjteményét, A tiszta magyarság szótárát. Ezzel, mintegy közvetlen, gyakorlati segítséget is kívánt nyújtani olvasóknak, íróknak.

Hogy ezt az „illetékesek” valóban komolyan is vették, bizonyítja például Örkény István visszaemlékezése: amikor (1954-ben) Déry Tiborral ujjgyakorlatként „négykezes regény” írásához fogtak, maguk elé tették a kerti asztalra a cigaretta, a gyufa, az írógép mellé Kosztolányi könyvét, A Pesti Hírlap Nyelvőrét, „amelyet – emlékezik a szerző – vitás esetekben mindketten csalhatatlannak tekintettünk” (Örkény 1979: 12).

Vitákkal a nyelv szolgálatában

Kosztolányit szakmai hozzáértése, olvasottsága, műveltsége és ügyszeretete tette alkalmassá arra, hogy egyedülálló szervező és vitatkozó szerepet merjen és tudjon vállalni. Vitáiból kiemelhetjük a Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók című cikksorozatot, amelyben Supka Gézának felel, aki Négyesy László egyik cikkének mondatait tépdési ízekre a *Literatúrában*. Kosztolányi nem kíméli ellenfelét: „Nyelvészeti tudása sokszor bizonytalan. Inkább csak nyelvészeti balsejtelmek és rémlátásai vannak” – írja róla (Erős várunk, a nyelv 146). Supka azon kijelentésére, hogy „Mi boldog pestiek meg vagyunk a magunk nyelvvel elégedve” Kosztolányi így válaszol: „Budapestről mi is tudjuk, mivel tartozik neki nyelvünk, mely

itt acélosodott meg tudományos vitákban s azt is tudjuk, hogy élces, okos népétől számos olyan fordulatot kapott, melyet dehogyis adnánk oda a kanászok borízú rikkantásaiért. Budapestet velünk szemben igazán szükségtelen megvédelmezni. Budapest nekünk több mint szülővárosunk: a lélek és munka jogán vagyunk fiai. Mozgalmunk nem Budapest ellen indult és nem a vidék ellen, hanem Budapestért és a vidékért, a magyar nyelvért, mely egybeforraszt mindnyájunkat. Ezt a közösséget szolgáljuk. Mindenkit egy táborba szeretnénk gyűjteni. Ellenfeleinket is. Csak azért harcolunk, hogy meggyőzzük őket s aztán – közvetve vagy közvetlenül – munkatársainkká szegődjenek” – fejezi be a cikksorozatot elvi álláspontjának hangsúlyozásával (Erős várunk, a nyelv 154–5).

Ugyanilyen határozottan nyugtatta meg Kosztolányi Schöpflin Aladárt is a Bábel tornya és a Nyelvművelés című írásokban (Erős várunk, a nyelv 175–204), amelyek a Pesti Hírlapban, illetve a Nyugatban jelentek meg 1933-ban. Ezekben Kosztolányi újra megfogalmazza legfontosabb elveit, Szarvas Gáborhoz való viszonyát – Schöpflin ugyanis Szarvas irtóhadjáratainak folytatóit látja Kosztolányiék mozgalmában –, már idézett „neológus” álláspontját is e helyütt olvashatjuk (Kosztolányi 1940: 175–6). Elismeri, hogy Arany János és Gyulai Pál visszautasították az ortológusok vaskalaposságát, de fölhívja vitapartnere figyelmét arra is, hogy Arany is, Gyulai is lelkes hívei voltak a nyelvhelyességnek és nyelvtisztaságnak. Gyulai például így ír: „A mi nyelvünkben kirivóbb az idegen szó... s ez okból nekünk többet kell gondolni a nyelv tisztaságával... Nekünk szépirodalmi íróknak kell leginkább fennen lobogtatni a nyelvtisztaság zászlóját” (i. m. 179).

Schöpflin Nyelvművelés című cikkében (Nyugat, 1933. márc. 1.) amiatt aggodódik, hogy a Kosztolányiék-féle nyelvtisztítás nyelvi elszigetelődéshez vezet. Vagyis az ő véleménye szerint a Kosztolányi-féle purizmus „nyelvi sovinizmus” és „veszedelmes szellemi irányvonalba kapcsolódik bele” (Schöpflin i. m. 481). Erre válaszolja Kosztolányi, hogy „A nyelv az egyetlen ősi, őszinte, érdektelen »soviniszta«. Nem is lehet más. Lényege az, hogy »soviniszta« legyen, vagyis: kizárólagosságra törő, önmagával szemben elfogult és önimádó. »Nyelvi sovinizmus« tehát annyira van, hogy szinte már nincs is. Beszélni róla szóismétlés – ha úgy tetszik: *pleonazmus*, vagy *tautológia* – akár vizes vízről vagy tüzes tűzről beszélni. Ez nem holmi kívülről jövő, agyafúrtan kieszelt, fölsongított irányzat, hanem minden nyelv legbensőbb belseje, úgy, mint az almáé az, hogy alma és nem tök. A természet ösztöne ez. Ártatlan, senkinek se vétő, szűzi »sovinizmus«, fullánktalan szeretet, édes-boldog elvakultság, akár a gyermeké, aki az édesanyját legszebbnek, legjobbknak látja s ezért eszeágában sincs, hogy kiirtsa a »többi édesanyákat«. Hogy ez a mélyen emberi tulajdonság valakinek tetszik-e vagy sem, ízlés és véralkat dolga. De hogy van, kétségtelen. Meg kell érteni. Főkép a költőnél, az

írónál. Mert ugyan mi az ördög legyen az ő bálványa, milyen rongy »eszme«, vagy milyen hitvány szólam, ha nem ez az eleven és rejtélyes valóság?” (Erős várunk a nyelv, 180–1).

Schöpflin Kosztolányi válaszára újabb cikket ír a Nyugatban, és bevallja, hogy vitára akarta ingerelni Kosztolányi Dezsőt és Hegedűs Lorántot, „akik élén állnak egy mozgalomnak, amely tagadhatatlanul népszerűsége jutott, mert... majd minden emberben rejtőzik egy titkos nyelvész... (i. m. 481). Kosztolányi két válaszcikkét remeknek tartja, „gyönyörűséggel” olvasta, csak éppen nem győzte meg. Ő is fontosnak tartja a nyelvhelyességet: „A nyelv helyes használata a műveltség kérdése. Aki pongyola nyelven ír vagy tisztátalanul beszél vagy ír, annak a műveltsége fogyatékos. Zavaros nyelvhasználat zavaros gondolkodást árul el... a nyelvi helyesség követelésében nincs közöttünk vita, ebben teljesen egyetértünk... az az író, aki tisztátalan vagy gondatlan nyelven ír, nem lehet jó író. Vagy a stílus-készség hiányzik belőle, vagy a lelkiismeretesség, két elsőrendűen fontos eleme az írói művészetnek... De jól írni nem nyelvészeti kérdés, hanem stíluskérdés és gondolkodás kérdése. S hogy az emberek jól tudjanak írni és beszélni, ezt nem mozgalmakkal és szótárakkal lehet elérni, hanem stílusérzékük fejlesztésével, és a helyes gondolkodásra való szoktatásukkal, ismét csak a műveltség fejlesztésével” – írja Schöpflin (i. m. 481–2). Bár fontos, amit mond, mégis egészen igaz, s vélekedéséből éppen az Ignotusnál tapasztalt nyelvészeti látásmód hiányzik. Műveltség és nyelv összefüggése ugyanis nem ilyen egyszerű. A magasabb fokú műveltség nem jelent automatikusan jobb és szebb beszédet, jobb és szebb stílust.

A továbbiakban az írói stílus szabadságát védelmezi, a grammatika gúzsba kötésétől félti: a kettőnek „a legteljesebb harmóniában kell lenni egymással. A grammatika a régi francia mondás szerint parancsol a királyoknak is, de nem gyakorolhat abszolút diktatúrát az írói művészet felett. Az írónak, aki nemcsak a meztelen gondolatot akarja kifejezni, hanem annak összes melléközöngéit, a hozzáfűződő asszociációkat, hangulati elemeket, hangsúlyváltozásokat is, szóval a gondolatnak nemcsak a tartalmát, hanem az életét is, bizonyos alkalmakkor kényszerűség, hogy túltegye magát a grammatika vastörvényén és a stílus törvényéhez alkalmazkodjék. Merészség nélkül nincs művészet és a merészséget köti gúzsba a grammatikai szempont túlhangsúlyozása. A nyelvnek nem csak szabályosnak kell lenni, hanem szépnek is, a szép pedig szeret szabályellenes lenni” – vélekedik Schöpflin említett Nyugat-cikkében (482–3) a grammatika és az írói szabadság kérdéséről, újabb példáját nyújtva a szabatosan és szellemesen megfogalmazott írói állásfoglalásnak. Nyelvhelyesség és stílus kérdésében valóban nem áll távol a két vitapartner – Kosztolányi és Schöpflin – álláspontja, legalábbis így távolról, hatvan év távolából nézve nem.

Igazi vita, ahogy Schöpflin is állítja, a purizmus kérdésében volt köztük. E tekintetben nem engedett álláspontjából egyik fél sem. „A fölösleges idegen szavak halmozása műveletlenség, de az idegen szavak elleni általános irtóháború a gondolkodás szabatosága ellen irányul. Bizonyos idegen szavak bizonyos pontosan körülhatárolt képzettartalmat jelentenek; amint más, bármi jó magyarsággal csinált szóval helyettesítjük őket, ez a képzettartalom már bizonytalanná válik” – érvel Schöpflin (i. m. 483), s gondolatmenetében kétségtelenül igaza van, példát pedig a filozófiából hoz, Kant *Ding an sich* fogalmát és az erre ajánlott *magánvaló*-t.

Mit mond erre Kosztolányi? Nem kisebb igazság az ő állítása sem: „Egy szó mind addig, amíg nem használják, amíg el nem koptatják, üresnek látszik. Csak akkor telik meg tartalommal, ha szakadatlanul forgatják. . . Érzékcsalódások, káprázatok játszanak velünk, valahányszor egy szót hallunk. Hozzá csakugyan az eszmék és rögeszmék ezrei tapadnak. Ha azonban megtartjuk az idegen szavakat és folytonosan velük élünk, akkor ez a fogalmi hasadás sohasem ér véget. Ennek pedig a mi nyelvünk fizeti meg az árát. . . A nyelvtisztítás célja épen az, hogy a rest és tunya nyelvalkotó ösztönt munkára ösztönözze. El kell dobnia mankóit s a maga lábán kell járnia. Az, hogy az »altruizmus« nem azonosítható teljesen az »önzetlenséggel«, nyilvánvaló. Végre egyik szó sem egyenlő a másikkal. Még rokon értelmű szavaink sem. Hiába mondják, hogy »eb vagy kutya«, az eb merőben más, mint a kutya, a hangzása, a külső idoma, a zenei mértéke miatt” (Kosztolányi: Erős várunk, a nyelv 194–5).

Nem mondhatunk le az újító teremtésről, foglal állást Kosztolányi, és a Kazinczy-féle nyelvújítás 10 000 szavával érvel, valamint Schöpflin írásával, amelyben hemzsegek a nyelvújítási szavak. Megnyugtatja vitapartnerét, hogy ő és a korabeli nyelvtudomány éppen Kazinczy tapasztalatán „csinján, szőrmentiben épít”. Az elvek nem a költőre vonatkoznak, „a szavak e vajákosainak mindent szabad, csak csodát műveljenek”, hanem a folyóbeszédre és az írott köznyelvre. De azt is a Schöpflin-cikkre adott válaszában fogalmazza meg Kosztolányi, hogy „a nyelvművelést sem a legalacsonyabb fokon kell megkezdeni, hanem a legmagasabb fokon, az irodalomban. Ehhez azonban mindenekelőtt arra volna szükség, hogy igazi irodalmi öntudat alakuljon ki itthon és megértsük egymást. . . Ezért harcolok. Ezért veszekszem legbecsültebb barátjaimmal is. Ezért vállalom a gúnyt, mellyel nem engem kicsinyítenek, hanem nyelvünket és vállalom a tanítás hálátlan szerepét, kellő tanultság nélkül. . . elsüvölt fejem fölött Vojtina sorpárja: »Mint hangjavesztett opera-dalár. . . Lettem éneklőből. . . énektanár« – fogalmazza meg Kosztolányi nyelvészeti ars poeticáját (1940: 204).

A két író vitájában nyilván sokféle érzés, indulat ott van mint mögöttes tartalom (1933-at írtak akkor), ezek közül csupán egy a nyelvi magatartásban tükröződő ellentét. Egyikük nem ugyanazt érti a szón, mint másikuk. Schöpflin írja: „Ő Kosztolányi másképp értelmezi a »sovinizmus« szót, mint én. Amit ő mond, az az anyanyelv szeretete, a hozzá való ragaszkodás valódi vérré válása. . . Az én értelmezésem szerint s tudtommal ez felel meg az egyetemes közhasználatnak, a sovinizmus fogalmában nemcsak a saját nemzete vagy annak valamely tulajdona iránti szeretet van benne, hanem az idegen elleni gyanu vagy gyűlölet is. A sovinizma *mások rovására* szereti a magát” (Schöpflin i. m. 484–5).

A nézőpont, az alaphelyzet más-más tehát, ennek különbsége magyarázza, hogy noha több ponton azonosan gondolják, véleményük mégsem találkozik, hanem – a személyeskedést sem nélkülöző vitában – inkább távolodik. A kétféle magatartás, írói attitűd azóta is külön-külön vágányon halad irodalmi és közéletünkben, ezért is gondoltam, hogy Kosztolányi és Schöpflin vitájának föllevenítése mára sem tanulság nélküli, hiszen az eszmecsere korántsem csak nyelvi kérdések körül forgott. És mindkét nézet, főképp a mögötte levő írói életmű jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a XX. század elején szinte egy második nyelvújítással fölértő stílusforradalom zajlott le, ment végbe nálunk az irodalomban (vö. Fábrián 1986: 263), amelybe ez a polgári vonulat éppúgy beletartozott, mint a népi írók nyelvi hozadéka (vö. Heltainé 1986, 199).

Kosztolányi-áttekintésem természetesen nem a teljes szakirodalomra épült, hiszen felsorolni is sok volna mindazt a cikket, monográfiát, emlékezőt, amely a régebbi és az újabb időkben az íróról megjelent. Az irodalmi anyagból kiemelem Réz Pál összeállítását, a *Nyelv és lélek* című kötetet (Szépirodalmi, 1971), Kosztolányi nyelvi tárgyú írásainak modern kiadását, valamint Kiss Ferenc monográfiáját, *Az érett Kosztolányit* (Kiss 1979), amely jelentős teret szentel Kosztolányi nyelvészeti nézeteinek. Rónay László ugyancsak méltatja Kosztolányi nyelvi írásait (Rónay 1977: 232–4), és rámutat arra is, hogy a nyelv iránti aggodalom bírta rá Kosztolányit a *Nyelvművelő Szakosztályban* (ő Társaságot mond) való részvételre, „s ha elképzeléseibe belejátszik is arisztokratizmusa, tagadhatatlan, hogy a nyelv védelmével és a hagyományok őrzésével a humanista tiltakozás egyik lehetséges formájának adta bátor példáját” – mondja az irodalomtudós (i. m. 234).

A *nyelvművelő Kosztolányiról* Illés Endre, a pályatárs rajzol személyes képet a *Krétarajzok* című kötetben (Illés 1970: 260–70). Ebből idézek: „... foglya Kosztolányi a nyelvnek, a magyar nyelvnek is. Bódultja, kiszolgáltatottja. Nyelvészeti tanulmányaiban nem költő és nem elbeszélő, de a műfajt teljesen vállaló szellem. Munkát és megismerést elfogadó alázat”. Másutt, az *Árnyékrajzok*-ban pedig ugyancsak Illés így összegezi Kosztolányi *nyelvművelő* jelentőségét: „Szinte meg-

számlálhatatlanul sok cikket, tanulmányt, vitázó széljegyzetet írt nyelvünkről, védekezve és előretörve, mindig új és új érveket csillogtatva, de sohasem kérkedve, mindig szerényen, nyíltan, félreérthetetlenül, minden alkalommal ugyanazt hangoztatva: nyelvünk megszólaltatásában a lényeg: *a belső nyelvújítás*. Azaz soha ne szürkítsünk, ne egyszerűsítsünk, hanem éljünk azzal a gazdagsággal, évszázadok tündöklő nyelvi örökségével, ami mind a mienk” – buzdít a szerző (Illés 1972: 167).

Jóllehet, az irodalomtörténet-írás még sok tekintetben adós a teljes és hű Kosztolányi-képpel, ez nem változtat azon a tényen, hogy a nyelvtudományban ma már egyértelmű Kosztolányi nyelv-művelés-történeti helye, szerepe, mint ahogy azt kiindulásképpen bemutattam. Nyelvi tárgyú írásai ma is kitűnő olvasmányok, sok tekintetben ma újra időszerűek. Leginkább talán azért, mert arról tanúskodnak, hogy írójuk sok ponton meg tudta találni az összhangot a művészi szabadság és a grammatikai kötöttség között, és ennek ő maga mint szépíró példáját is adja.

A Pesti Hírlap Nyelvőre, az Erős várunk, a nyelv, az Ábécé (ez utóbbi két kötet Nyelv és lélek címen is) alapolvasmánya kell hogy legyen mindenkinek, aki a nyelvről akar írni. Ahogy Ferenczy Géza megírta már 1956-ban: „Kosztolányi műveinek tanulmányozása nélkül ma már senki se foghat tollat, ha valamirevaló és korszerű igényesség sarkallja nyelvi kifejezésének jobbításában, szebbítésében” (Nyr. 80: 409).

Nyelvművelés a Nyugatban. Körkép.

Mint az irodalmi és tudományos háttér jellemzésekor följrajzoltam, a korszak két fő irodalmi vonulata: a Nyugat írói köre és a népi, népből jött írók csoportja.

Ignotust és Kosztolányit a Nyugat körül kialakult és megszilárdult irodalmi, nyelvi magatartásforma egy-egy képviselőjeként mutattam be.

A Nyugat, az 1908 és 1941 között megjelenő folyóirat több korszakot átívelve írók, költők, művészek sokaságát gyűjtötte egybe, ha nem is homogén csoportba, de irodalomról, művészetről egymáshoz közeli elveket valló közös táborba. Szerzői között Ady Endre, Babits Mihály, Füst Milán, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Szomory Dezső, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Árpád, majd Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Gyergyai Albert, Kuncz Aladár, Márai Sándor, Németh László, Cs. Szabó László nevét találjuk – másokkal együtt természetesen. Ignotus és Osvát után Babits, Móricz meg Gellért Oszkár szerkeszti a lapot, amely 1941–1944-ig Magyar Csillag néven jelenik meg. S noha a 30-as évekre szerepe gyengül, az akkori fiatal írók közül is sok, Képes Géza, Weöres Sándor, Halász-Gábor, Kolozsvári Grandpierre Emil is e lapnak köszönheti indulását.

A folyóirat céljaihoz híven – ha nem is súlyának megfelelően – folyamatosan részt vesz a korszak nyelvi, nyelvészeti eseményeiben, úgy is mondhatjuk, hogy a XX. századi szépirodalmi nyelvi norma formálódásában.

Láttuk már, hogy a század első évtizedeiben is helyet adott a Nyugat nyelvi tárgyú cikkeknek, vitáknak. Ignotus itt jelentette meg írásai nagyrészét, Ady cikkeit is olvashatták a lap előfizetői; Kosztolányi és Schöpflin Aladár nyelv műveléssel kapcsolatos fejtegetéseinek is a Nyugat volt az egyik fóruma. De éppen Kosztolányi példáján láttuk, hogy más újság, nevezetesen a Pesti Hírlap – is szívesen fogadott nyelvi tárgyú írásokat, sorozatokat. Azzal, hogy helyt adtak nyelv művelő írásoknak, az újságírók is részt vettek tehát a kor nyelv művelő mozgalmaiban (vö. Fábíán: 1984: 88–9).

Halász Gyula

Kosztolányi mellett küzülük legismertebb Halász Gyula szerepe és munkássága. Cikkeinek, nyelvi tárgyú írásainak és rádióelőadásainak gyűjteménye az Édes Anyanyelvünk című kötet a Nyugat Kiadó gondozásában jelent meg (Halász 1938) és egy vérbeli gyakorlati nyelv művelő, nyelvészszakember munkája (l. Szűts (szerk.) 1991). Bevezetőjében üdvözli az újjászervezett nyelv művelést: „Az Akadémia a legjobbkor indította meg új népszerű folyóiratát, a »Magyarosan«-t. Méltán számíthat minden jó magyar érdeklődésére és támogatására. Az egész magyar sajtó lelkes megértéssel fogadta a »Magyarosan«-t. Segítő társat lát benne” (i. m. 15). Egyetért Négyesy Lászlónak, a nyelv művelő bizottság elnökének beköszöntő szavaival: „a nyelv művelés elsősorban az írók ügye, nem a tudósoké”, mert „a nyelvet az írók csinálják”, és a „nyelvrontás is az írókat sújtja legérzékenyebben. A nyelvrontás bűnében olykor talán tettetársak az írók és újságírók – terjesztői a bajnak – elvégre ők esnek bele, mert ők forgatják a tollat. Bizonyos azonban, hogy ugyanők az első áldozatai is a lábra kapó nyelvi hibáknak és a nyelv szépségét, erejét elsorvasztó nyelv szegényítésnek” – így látja a jó tollú nyelvész újságíró a diagnózist (uo).

Tanácsaival, a rádió irodalmi osztályának munkatársaként tartott előadás-sorozatával (melynek méltó utóda és örököse Lőrincze Lajos lett) a terápiához kívánt hozzájárulni. Jelentőségét kötetének megjelenésekor Illyés Gyula méltatta a Nyugatban 1938-ban.

A Nyugat-repertórium (Galambos 1959) nyelvészeti tárgykörű írásait átnézve Halász Gyulát is ott találjuk a rendszeresen publikáló szerzők között. 1912-től jelentek itt meg nyelvi tárgyú cikkei; pongyolaságokról, hangsúlyozási kérdésekről, szükségtelen töltelék szavakról.

De természetesen íróink közül sokan mások is részt vettek nyelvészeti cikkekkel, könyvismertetésekkel a Nyugatban, mint ahogy nyelvészek nevét – Balassa Józsefét, Simonyi Zsigmondét, Deme Lászlóét – is többször olvashatjuk a szerzők között. A legtöbb nyelvi tárgyú írást, könyvismertetést Illyés Gyula közölte, majd Halász Gyula és Laczkó Géza következik. De Elek Artúr, Kardos Albert, Tóth Árpád éppúgy írt nyelvi témáról, mint később Keresztury Dezső vagy Veres Péter.

Legtöbbször a Könyvről könyvre rovatban kap helyet a nyelvtudomány, de jó-néhány terjedelmesebb, önálló cikk is megjelent a folyóiratban. Ilyen például Cs. Szabó László „Ne bánts a magyar nyelvet” (1938); Kardos Alberté a *keresztén, keresztény*-szóhasználatról (vö. Nagy János: Kardos Albert nyelv művelő, stilisztikai munkássága. Nyr. 86: 257–61). Keresztury Dezső a mellékmondat védelméről írt 1943-ban, Veres Péter pedig itt jelenteti meg Szótárszerkesztők figyelmébe című cikkét 1943-ban. Méltatják a lapban Tolnai Vilmos, Balassa József könyvét, Bár-czi szöfejtő szótárát (Bóka László és Deme László), az első olasz–magyar szótárt (Elek Artúr), Halász Gyula kötetét (Illyés), Gonda Lili francia nyelvtanát (Hevesi András), Balassa, Zsirai könyveit szintén (Illyés), Kertész Manó szokásmondásait (Lehel István), Erdélyi József Eb ura fakó című kötetéről, naiv szöfejtéseiről pe-dig Kádár Erzsébet ír. Szó esik még szótár és trágárság viszonyáról, az amerikai magyar nyelvről, egyes szavak sorsáról, a nyelv születéséről, nevekről stb. Meg-emlékeznek a Nyelvőr 50 évéről (Laczkó Géza); Tóth Árpád nekrológot közöl Simonyi Zsigmondról, Bóka László pedig Kertész Manóról.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ha nem is számolt be a Nyugat a nyelvtudomány minden fontos eseményéről, eredményéről (ez nem is volt feladata), s ha vitával, sokszor ellenszenvvel kísérte és fogadta is a korabeli nyelv művelést (l. Schöpflin írásait az 1933-i évfolyamban), elszórtan mégis sok fontos szakkönyv eredménye bekerült többnyire a híres Könyvről könyvre rovatba, és számos higgadt, tudomá-nyos vélemény is helyet kapott.

Az említett cikkek áttekintése alapján feltételezhetjük, hogy a Nyugatban, ha megfogalmazódott is az ellenvélemény a 30-as években izmosodó nyelv művelés-sel kapcsolatban (vö. Fábíán 1984: 88–9), a folyóirat egészében nem volt ellensé-ges a gyakorlati nyelv műveléssel szemben sem, és gyakran helyet adott a nyelv- művelés szükségességét valló nézeteknek, közleményeknek is.

Cs. Szabó László

Kosztolányinak a szerző szerint Schöpflin cikkére adott válaszában (1933 I. 503–14) kívül itt jelent meg például Cs. Szabó Lászlónak a már említett „Ne bánts a magyar nyelvet” című mini esszéje (1938 I. 470–2), amely voltaképpen nyelv-

műveléspárti „felszólalás” a magyar nyelv érdekében. Írói, művészi hangvétellel indul: az édesanya, a hazai folyó és az anyanyelv emlegetésével (mindhárom szó a latinban nőnemű); azzal, hogy ez a hármas honvágy a legerősebb az emberban, ha hosszabb ideig külföldön él. A cikk ezután az akkori nyelvállapotról, a sokat emlegetett nyelvromlásról elmélkedik. S ha nem is vészharangot kongat, de komolyan mérlegeli a nyelv művelők aggodalmait. Erről így ír: „Nyelvösztönünk csak a halálveszélyre éber, a lassu romlás iránt közömbös. Holott a teljes feledés, a nyomtalan pusztulás néha jobb, mint a romlott fennmaradás. . . A megromlott ősi nyelv mételyez, szellemi restség, egykedvűség, szolgalelkűség, butulás ragad róla. . .” (i. m. 471). Jobb a „tisza” nyelvet akár később tanulni, mint a rosszat jónak tartani, mondja, és Eötvös József példájára hivatkozik, aki fiatalkorában könnyebben írt németül, mint magyarul, férfikori magyar prózája mégis kimagasló nyelvi emlékünk. De mi a nyelvromlás? – teszi fel a kérdést. Nem mindig az új, feleli, hiszen nem léphetsz kétszer-háromszor egy anyanyelvbe sem. Szavak tűnnek, szavak támadnak, az élő nyelv keveset törődik a szótárszerkesztő akadémikusokkal” – mondja költőien a mindig érvényes tételt. Igaza van, amikor így folytatja, amikor körülírja önmaga és az olvasók számára is a nyelv művelés valódi feladatait: „. . . az igazi nyelvvédelem nem is az új szavaktól irtózik. . . A nyelvőr, akárcsak az orvos, a nyelv szívzörejei miatt aggódik. Mert a nyelv összes szerve egyszerre romlik. Romlik a szókincse, szerkezete, hangsúlya, szép és érthetetlen szabálytalansága” (uo.) – véli Cs. Szabó, valahogy úgy, ahogy az általa is idézett Arany János vallotta: a nyelvben a nemesb részek fontosabbak, a szókötési formák, a metomák, melyeken a fa éltető nedve kereng. „A szókincseben megtámadott nyelv rendszerint már nemesebb szerveiben is beteg – folytatja a szerző gondolatát. A szavakon felül baj van az igekötővel, a tárgyi ragozással, a raggal, a névutóval, a névmutatóval, a határozott és határozatlan névelővel, az egyesszám-többesszámmal, a szókötéssel, a szórenddel, az állító, tagadó és feltételes móddal. Még a kötőszócskával is” (Cs. Szabó i. m. 471).

Hogy mennyire más a magyar és a német nyelv szókötése, szerkezete, azt egy játékos kísérlettel mutatja be, hogy figyelmeztessen: a nyelvi sajátosságok feladása vagy megkopása már más nyelvet eredményez. Németre fordított egy szállóigét, majd néhány gyanútlan emberrel visszafordította. A legjobbnak ez a változat tartatott: „Az a nemzet, amely nem rendelkezik gyáriparral, olyan, mint az óriás, akinek hiányzik a félkarja”. Jó a mondat, de hol van ez az eredetitől: „Ipar nélkül a nemzet félkarú óriás” (Kossuth) – teszi föl a kérdést a cikkíró, miközben nyelvészkedik – játékosan-komolyan, vagyis művészi módon.

Babits Mihály a nyelv és a stílus helyességéről

Szándékosan nem említettem eddig a Nyugatban megjelent stilisztikai tárgyú, stílussal kapcsolatos írásokat. A tágabban értelmezett írói nyelvművelésbe ezeket is belesorolom, és ha nem is a téma teljességében, de erről is kívánok szólni, mégpedig Babits Mihálynak a Nyugatban megjelent, stíluskérdésekkel kapcsolatos cikkei alapján.

Babits nyelvi tárgyú írásairól dolgozatomban eddig még nem esett szó, noha a korszak egyik kiemelkedő költőjének ezen a téren is volt fontos mondanivalója számunkra. A gazdag Babits-szakirodalomban időtálló feldolgozásokat találunk a költő nyelvére, stílusára vonatkozóan is, ezek közül is kiemelkedik Soltész Katalin monográfiája (1965) Babits költői nyelvéről.

Mielőtt az említett, Nyugatban megjelent stilisztikai cikkekkel részletekbe mennőn foglalkoznék, jelezni kívánom, hogy Babits ezt megelőzően is több dolgozatában bizonyította nyelvi érdeklődését. Pók Lajos (1970) összegyűjtötte Babits nyelv iránti érdeklődésének jeleit, eredményeit: A költő már bölcsészhallgató korában foglalkozott behatóan a magyar nyelvvel. Néhány népnyelvi és népköltészeti vizsgálat után, I. éves bölcsészként írt „Colloquiumi dolgozatot nagyságos Simonyi tanár úr Mondattan c. collegiumára”, 1901-ben, Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal címen, melyben a Hunfalvy-szabály új, teljesebb, kielégítőbb formulázását kísérelte meg. A dolgozat az Esszék, tanulmányok (Babits 1978: 5–12 című kötetben Belia György jegyzeteivel olvasható, posztumusz közzélése pedig Mikesy Sándor nevéhez fűződik (Magyar Nyelv 1949: 29–37). Ebből tudjuk, hogy Simonyi kitűnő osztályzatot adott a munkára, és közzétételre biztatta a szerzőt, „de előbb tessék mindent elolvasni, ami a t. ragozásra vonatkozik” megjegyzéssel látta el. Babits ugyanis az alábbi záradékkal fejezte be dolgozatát: „Forrásom a magyar Nyelvőr megfelelő füzetek voltak, meg Simonyi tanár úr előadásai. Semmi egyéb” (Babits 1978: 12).

Még jobban érdekelték az ifjú tanárjelöltet a stilisztika kérdései, különösen az esszé műfaja. Erről Négyesy László híres „stílusgyakorlatain” cserélhetett eszmét Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Mohácsi Jenő és mások társaságában – hétről hétre, próbálgatva már irodalmi, írói képességeit, és megismerve a korabeli nyelvtudomány, nyelvművelés sarkpontjait is. Tudjuk, később Négyesy professzor volt az, aki indítványozta a nyelvművelés kérdéseinek napirendre tűzését az Akadémián, szorgalmazta a nyelvművelő folyóirat létrehozását, és ő lett az 1931-ben megalakult Nyelvművelő Szakosztály elnöke (vö. Fábrián 1984: 87).

Nyelv iránti érdeklődését Babits Mihály természetesen kezdő tanárságának éveiben is megőrizte. Erről tanúskodik 1910-ben a fogarasi gimnázium értesítő-

jébe írt Stiliztika és retorika a gimnáziumban című, tartalmában is jelentős, mintaszerű esszéstílusban megalkotott, diákoknak szánt dolgozata, amelyet szerzője később Irodalmi nevelés címen tanulmánykötetében is megjelentetett (Babits 1938: 3–17). Stiliztikáról és retorikáról van szó a tanulmányban, arról a tantárgyról, amely gondolkodni és beszélni tanít. „A retorika, amely gondolkodni s a stilisztika, amely beszélni tanít, voltaképp egy tudomány; külön nem lehetnek. Elválhatatlanok, mint a test és lélek; a gondolat a lélek, a kifejezés a test. Mikor olvasmányod eszme-sorrendjét átgondolod, pontokra szeded, mikor a *Toldi* szerkezetéről, részéről beszélsz: retorikát tanulsz. Mikor Kölcsey vagy Eötvös szép körmondátát elemzed: stilisztikával foglalkozol. Minden magyar dolgozat retorikai és stilisztikai feladat elé állít egyszerre. Minden tárgy, minden óra együtt hozza meg áldozatát” (i. m. 4). Majd az egyes nyelvek közti különbségekkel, a más-más gondolkodási formákkal folytatja, azzal, hogy a nyelvkincs hogyan, mi mindenben őrizi a gondolatkinccset. „Mivel a rokonértelmű szavak sohasem egyértelműek, akinek több szava van egy dologra, több gondolata is van róla. Mikor a rokonértelmű szavakat gyűjtöd, képzeidet sokasítod, szellemedet, lelked világát népesíted. Így van a szólamokkal is. A szólam átöröklött, megcsontosodott gondolatkapcsolás, azaz – ahogy tetszik – szókapcsolás. Kőépítőszekrényedben vannak kockák is: kockákból is kirakhatsz oszlopokat, falakat: de mekkora könnyebbség, hogy oszlopaid is vannak! Lelked építőszekrényében kockák a szavak, oszlopok a szólamok. Mennél több oszlopod van, annál gazdagabb vagy, annál könnyebb lesz mondataidat megépítened. Sőt gondolkodnod könnyebb lesz, hajlékonyabb és gazdagabb lesz elméd. Ez a gazdagságod folyton gyarapodik s a számtanórán éppúgy, mint a történelmi órán szólamokat tanulsz, melyek képessé tesznek számtani vagy történelmi dolgokról gondolkodni” – mutatja be 10–18 éves diákoknak a magyar–latin szakos tanár az élet és a tantárgyak komplexitását (i. m. 5–6). Megcsillannak itt már a költő és esszéíró tehetségére valló jegyek: a világosságra, szemléletességre, tömörségre törekvés: „A stílus elárulja a gondolat egészségét vagy betegségét. A stílus testhezálló ruhája a gondolatnak s a test semmi fogyatkozását sem takarhatja el. Minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra látni. Görbe hüvelyben nincs egyenes kard. A stílushibák gyűjteménye: nyomorék gondolatok kórháza. A főmondattalan mondat olyan, mint a láb nélküli ember. Egy felemás mondatszerkezet olyan, mint egy kifícamodott tag” – olvassuk a sorokat mint jobbnál jobb szólások gyűjteményét (uo.). De nem csak kijelentéseket tesz Babits, hanem gyakorlati útmutatóval is szolgál olvasóinak: „A stílus él, mint maga a gondolat: Vágd meg és vérzik” – utal Emerson mondására, természetesen az angol eredetit is megadja lábjegyzetben: „Cut these words and they would bleed; they are vascular and alive” (i. m. 7). Majd így folytatja a tanácsokat: „A mesterségesen, erőltetve csi-

nált mondatban mindig meglátszanak az erek és a csontok. A stilisztika szegény, mint Mikes. Ne akarjunk többet mondani, mint amennyit gondoltunk, mert mondatunk beteg lesz. Minden gondolatunkat külön mondatban fejezzük ki: az összenőtt ikrek ritkán egészségesek. De ne mondj semmit kétszer: a pleonazmus gondolat-hiányt árul el; ami haszontalan, az káros. Némely mondat olyan, mint a túlságos kövérségben szenvedő ember: alig bírja önnön felesleges zsírját. Az ép gondolat egyenesen megy célja felé s nem tántorog, mint a részeg ember. Ha stílust tanulunk, gondolkodásunkat fegyelmezzük: a stílus gondolkodásunk fegyelmezett-ségének fokát árulja el” (Babits i. m. 7). Elárulja gondolkodásunk elevenségét is, folytatja a szerző, a lélek, a költő lelkének elevenségét: „Egy kiváló költőt vagy írórt olvasva, lelked a költő lelkével együtt fut, lát és dolgozik. Ujjongva fut hegyeken, mezőkön és változatos messze tájakat lát. De csak akkor, ha követni tudod a költőt, elképezed metaforáit, megérted célzásait: máskülönben olyan vagy, mint a vak ember a legszebb vidékeken. Stilisztikailag műveletlen embernek a legszebb könyvek mintha idegen nyelven volnának írva” – szól a tanár tanítványaihoz (i. m. 8). Ezután a retorika óráát és tantárgyat helyezi el Babits az élet és a tudományok egészébe: „Érezned kell, hogy majdan neked is az lesz a gondod, a megtörtént dolgok, a létezők és a megtörténtendők: *történet, tudomány, politika*” (10).

A nevelés, a hazafias nevelés; a nemzetben való gondolkodás máig szép és igaz példáját kapjuk a kezünkbe Babits dolgozatának második felét olvasva. Még ebből néhány sort idézek: „Mert a nemzet, amelynek nem volna történelme, olyan lenne, mint a gyermek, aki ma nem tudja, mi történt vele tegnap. Létének nagyobb részét: múltját vesztené az ily nemzet, nem volna egy nemzet többé s minden emberöltővel kihalna, mint az egynapos pillangó. Az emberi öntudat alapja az emlékezet; a nemzeti öntudat a történelmi emlékezet. Testemben egy parány sincs abból az anyagból, amiből hét évvel előbb voltam: de ugyanaz vagyok, mert emlékezem. Épígy: ma senki sem él azokból, akik 200 éve éltek e hazában: de ugyanaz a nép vagyunk, mert emlékezünk. A jelent csak a multból lehet megérteni: a jövőt csak a mult alapjára felépíteni. A multat mint alapot meg kell ismerned, és megismerned a történelemórán, a latinórán s másutt. De a retorika-órán magát a mult megőrzésének a módját ismered meg s a történetíró műhelyébe tekintesz bele” – olvassuk a diákoknak szóló elemzésben (i. m. 11). A retorika-tanítás: politikára való nevelés – folytatja Babits gondolatmenetét –, mert a politika: egy emberi társaság jövőjének előkészítése. Ezért minden szónok politikus, és a szónoklás tudománya a rábeszélés tudománya: „... a nagy szónokokat olvasva, olyasmit tanulsz, ami az intelligens ember életére okvetlenül szükséges: megtanulod a politikai alapfogalmakat, amelyek nélkül hírlapodat sem fogod megérthetni; Kossuth és Deák beszédeiből megtanulod nemzeted közjogának alapjait, melyeken ma is minden kérdés

forog... De tovább megyek: a legnagyobb szónokok a legnagyobb emberek voltak s olvasva beszédeiket, megismered hazád legnagyobb embereit. Így domborodik ki szavaikból előtted hazád jelenének három nagy teremtője: Széchenyi, Kossuth, Deák. Nem ismerheted meg őket: gyermek vagy még ahhoz; de sejteni kezded alakjaik félelmes nagyságát s óriás árnyékuk beesik tanulószobádba” – szól ifjú olvasóihoz a stilsztika és retorika tanára (uo.).

Ez a tanulmány, ez a magasabb fokú beszéd- és értelemgyakorlat akkor még folyt az egész középiskolában, ez volt a művelődés, az edződés az életre, maga az élet. Hogy milyen szükséges volt, azt ma újra látjuk, látják az oktatás- és nevelésügy szakemberei, anyanyelvi nevelésünk megújítói. Remélhetjük, hogy hosszú szünet után a stilsztika és a retorika visszakerül minden iskolatípusban az őt megillető helyre, és továbbra is teljesíti legnagyobb és legnemesebb feladatát: gondolkodni és beszélni tanít, úgy, ahogy Babits is értelmezte, nemcsak a felső-, hanem az alap- és középfokú oktatási intézményekben. (Az utóbbi évek megújuló kezdeményezései közül l. erre nézve Vigh Árpád (1981) és Gáspári László (1992) munkáit, valamint Adamik Tamásnak A retorika történetének tanulságai a mai iskola számára című előadását (Adamik 1993).

Babits Fogaras után egy esztendeig Újpesten tanárkodik, (Rákospalotán lakik), majd innen az „ifjúság nem megfelelő nevelése miatt” (hazafiatlansággal, erkölcstelenséggel rágalmazzák a költőt Rákosi Jenő irányításával) Pestre, a tisztviselőtelepi gimnáziumba helyezik. (A történeti hűség kedvéért említem: az utókor igyekezett Babitsnak Újpesten méltóképpen emléket állítani: a városrész külterületén, Káposztásmegyeren, Rákospalota határában a 80-as években épült új gimnázium a költő nevét viseli, és igyekszik szellemiségét is továbbadni.)

Ekkoriban Babits – már beérkezett költőként és a Nyugat munkatársaként – a fordítás, a műfordítás területe felé fordul. A fordítást is mint az anyanyelv gazdagodásának a forrását fogja fel, ahogy erről a Dante-fordításokról készített műhelytanulmánya és erről szóló vallomása is tanúskodik. A műfordítást a gondolatok, eszmék, nemzetek közötti közeledésének tartja, olyan útnak, „amelyre a csupán magából dolgozó irodalom sohasem vezetne rá. A műfordítás új csatornába kényszeríti egy nép gondolkodását, mely addig csak nyelvének megszokott folyosóin tudott haladni, mást alig sejtethetett. Kazinczy nagyon szépen érezte már ezt és azok a *magyarosak*, akik ellene voltak (s voltaképp még most is vannak) a Kazinczy diadalmas eszméinek, gondolkodásunk gazdagodásának akadályai... [Itt Gárdonyi Dante-fordításának előszavára utal.] Mindezekért egy-egy kitűnő műfordítás – ami különben tán még ritkább dolog, mint egy eredeti remekmű – korszakalkotó dátum egy nyelv történetében. Régi bibliafordításaink, Boccaccio és a *Gestak* régi átültetései, Kazinczy klasszikus-fordításai, Arany Aristophanese, *Szentiván-*

éji álma, Bérczy Károly *Anyeginje* új fordulatokat, új lehetőségeket, új zenéket, sőt új tartalmakat adtak a magyar nyelvnek” fogalmazza meg igazát 1912-ben írt tanulmányában a költő (Babits 1938: 112–3). Ezután végigveszi az ismert Dantefordításokat, és máig érvényes nyelvi, stilisztikai, ritmikai tételeket fogalmaz meg. Ezeket sorra venni túlzottan is meghaladná kitűzött céljaimat, bár természetesen nagyon érdekes volna. A költő kísérlete sikeres volt, nemhiába írta szándékáról: „Megpróbálom a legszebb könyvet adni nemzetemnek, amit adni tudok. Hogy mint a középkori másoló, odaírhassem az elejére: olvassák szívesen, mert igen szép” (i. m. 123).

Az első világháború alatt Babits támadások keresztútjében él, de rendszeresen szerepel a Nyugat matinéjában – Adyval, Móriczcal, Ignotusszal. Megnő közéleti tevékenysége, rövid ideig tartó egyetemi tanári állása után viszont még tanári nyugdíját is elveszíti. Költészete és prózája közben kiteljesedik, fokozatosan megnő irodalomszervező szerepe is, előbb a Nyugat társ-, majd 1933-tól főszerkesztője lesz, rövid ideig Móriczcal, majd önállóan jegyzi a folyóiratot, 1941-ben bekövetkezett haláláig.

Babits stíluskritikai rovata

Ekkoriban, 1933-tól írja szenvedélyes hangú stíluskritikáit a Nyugat Könyvről könyvre elnevezésű rovatában. Az itt helyet kapó nyelvi tárgyú cikkeit az Írás és olvasás (1938) című kötet is tartalmazza, a rovat teljes anyaga pedig a Magyar Helikon kiadásában Könyvről könyvre címen 1973-ban jelent meg.

Lássuk ezeket közelebbről! „Minden igazi író, aki önnön alkotásának folyamatát figyeli, rájön előbb-utóbb, hogy az írói mű kitűnősége vagy elhibázott volta legvégső fokon stíluskérdés” – vallja 1933-ban (Babits 1938: 343). „Ha a kellő szó a kellő helyen nem áll rendelkezésemre: művem papirosízű, rajzom élettelen. Ez is az irodalom misztikumához tartozik. A szavak bölcsebbek a gondolatoknál. Ne higgyetek a rögzös és ügyetlen stílusú remekművek érvének és babonájának” – inti olvasóit (uo.) a Minden a szón múlik című cikkében. „Jól tudom, hogy egy szó mindent elronthat. De egy másik szó sokat helyreüthet” szögezi le (i. m. 344) még nagyobb nyomatékkal.

„A magyar író vagy a stilromantika orgiáit űzi, vagy pongyola és zsrnálisztikus” – állapítja meg A messzeség és az itthoni fű című következő kritikájában. Szemléletes a folytatás is: „Vajjon szabad-e stílusra alkalmazni, amit Jókai az asszonyról írt: hogy annál jobb, mennél kevesebbet lehet mondani róla? A műfordítás kétségtelenül úgy jó, ha nem venni rajta észre, hogy műfordítás. A stílusról talán nem mondanám ily kategorikusan: úgy jó, ha észre sem venni, hogy stílus. . .

De bizonyos, hogy nemcsak magam örülök ma oly könyvnek, amelynek stílusa nem veteti észre minduntalan, hogy stílus. Se pózzal, se pongyolasággal” – írja a kortársirodalomra célozva Babits, az „irodalmi vezér”.

A következő darabnak már a címe is ítélet: A magyar stílus gatyában jár. Meg is magyarázza az olvasóknak, mire is gondol: „A mi nyelvünk még nem gurul oly jól kijárt kerekeken, nem gondolkozik az író helyett. Hiányzanak a kész, jó szölamok, a stílus apró gépalkatrészei, melyeket oly gondtalanul alkalmazhat az angol, a francia író. . . A stiliszta, aki vállalja ezt a nehézséget, valóban »sziklát farag és ércet kalapál«; nem csoda, ha atléta- vagy ötvöspózbba vágja magát. De nem egyszerűbb-e a nyelv kitaposatlanságát nehézség helyett könnyűségnek tekinteni? Ahol nincs út, ott minden szabad. . . ?” – teszi fel az útkereső kérdést a költő (i. m. 346). És csatlakozik a fokozottabb nyelv- és stílusvédelmet igénylők-höz, utal a nyelvművelő mozgalmakra: „Panaszkodunk, hogy a magyar kritika nem őrzi a stílust. Más irodalmak nyelvét szigorú akadémikus hagyományok bátyázzák körül, csak a magyar szabad préda. Kosztolányi néhány év óta tiszteletreméltó küzdelmet folytat nyelvünk tisztaságáért” (uo.). Ez azonban kevés Babits szerint: „Hasonló harcot kellene indítani a magyar irodalmi nyelv szépségéért is. Nem az idegen szavak csúfítják el legjobban a nyelvet, hanem a csúnyán használt magyar szavak, a kuszált mondatok, logikai hibák, grammatikai hanyagságok, és a rettetes képzavarok. . . Ezek ellen a magyar nyelvet semmi sem védi” – állapítja meg a ma is teljesen vállalható igazságot Babits (1938: 346). Az olvasó kedvéért még jobban megvilágítja – csakúgy, mint fogarasi diákjainak a stilisztikáról és retorikáról mondottakat: „Francia írókat például örökre kompromittálna egy-egy olyan mondat, olyan vétség a stílus logikája vagy szépsége ellen, amelyet nálunk a legjobb nevek viselői is, szinte minden lapjukon, tökéletes gondatlansággal megengednek maguknak, sőt irodalmiatlan kicsinyességnek éreznék törődni vele. S ez nem annyit jelent, hogy a francia okvetlen az akadémikus tekintély bilincse alatt nyög. Szó sincs róla; bármily elevenen él is az akadémikus hagyomány például Franciaországban, a modern francia (vagy angol) írók nagyrésze lázadó és szabad, stílusban éppúgy, mint másban. Lázadó, csakhogy tudatosan az; lázadása valóban lázadás, korlátok áttörése, a művészi szabadság aktusa. Lázadó, mert van mi ellen lázadni; kemény anyagban dolgozik. Lázadása nem könnyebbség, hanyagság, véletlen: hanem merészség és művészet” (Babits i. m. 346).

Ezeket a gondolatokat folytatja a Miért nincs stílkritika Magyarországon címen, ugyancsak a Nyugatban megjelentetett írás (Babits 1938: 346–7) is. „A magyar stílus valóban a Csáky szalmája – mondja a szerző. Itt el sem tudok képzelni stílushibát, amely vitát keltene, amelyet valaki megemlíteni is érdemesnek tartana. Megvetésreméltó szörszálhasogatásnak tűnnék föl, valamely író stílusáról, általa-

nos (többnyire magasztaló) megjegyzéseken és frázisokon kívül még csak szót is ejteni” (i. m. 346). Volt pedig, mint láttuk, komoly stílusvita Horváth János és Ignotus között, illetve Kosztolányi és Schöpflin között. Ez utóbbi 1933-ban zajlott, igaz, hogy elsősorban nem a stílusról folyt, de ilyen jellegű tanulságai is voltak. Babits itt az írók érzékenységére utal: „Miért éppen X-et vagy Y-t érje itt rovás? Nem látszanék ez személyi támadásnak?” kérdezi (uo.). Igaza volt abban, hogy „A magyar irodalmi stílust csak egy szigorúbb közvélemény nyomása emelheti föl. De ez a szigorúbb közvélemény nem alakulhat ki, amíg a magyar író bármely mondata elleni megjegyzést egész írói lénye elleni megjegyzésnek érez” (i. m. 347). Személyes tapasztalatát is megírja: „Mikor a *Nyugat*-ban nemrég szigorúbb stílkritikát ígértem, sokan szemrehányást is tettek nekem, mintha valami irodalmi illetlenséget követtem volna el. Az *Árkádia*-rovat kiszervezhető néhány végleges stílushibát. De az igazi veszedelem azokban van, amiket nem is lehet, s nem is érdekes kiszervezni, annyira általánosak” (uo.).

Persze, véli Babits, itt komoly elvi kérdés is fölmerül: Mi az, amit hibának lehet minősíteni? Hiba lehet-e az, ami általános divat és szokás? – teszi fel a mindenkor aktuális kérdéseket *Nyelvszépség és relativitás* című, 1935-ös cikkében. A nyelvészeti stilisztika és a nyelvművelés számára is mindig aktuális kérdésekre keresi a választ: „... a stílusban méginkább áll az, ami a grammatikában: hogy az igazi törvényhozó az *úzus*. S nálunk még igazán kialakult úzus és hagyomány sincs” – írja a 30-as évek közepén (i. m. 347). A nyelv pedig folyton változik, „ami fordulat tegnap még hökkentett, ma már megszokott és nélkülözhetetlen; ami ma még hiba, holnap törvény lehet” – olvassuk a költő sorait (uo.). De a nyelvszépség azért sok tekintetben megfogható – mondja.

Az ismételtetésekéből adódó szegénység – például a *hogy* kétszer-háromszor egy mondaton belül – mindig nyomasztó, és az ilyen stílus nem lehet szép. „S talán éppen ezért kellene hogy szigorúbb közítélet sujtsa az ily hibát: kényszeríteni íróinkat, hogy megtalálják, begyakorolják, szokványossá tegyék a nyelvet gazdagító, ma még talán ritkább szavakat és fordulatokat; melyek a csúnya ismétléseket mind könnyebben nélkülözhetővé teszik s utódainknak egy dúsabb és szebb magyar stílus örökségét biztosítják” – javasolja Babits, a gyakorló szerkesztő 1935-ben (i. m. 348).

Konkrétabban, aprólékosabban veszi szemügyre a jelen írói nyelvallapot az e tárgyban utolsó cikk, a *Nyelvfejlődés »in pejus«*. „Nem értem a nyelvnek sem forradalmárait, sem konzervatívjait: A lényeges kérdés nem az: fejlődjék-e a nyelv vagy sem? – úgyis fejlődik. A kérdés az: rosszabbá vagy jobbá fejlődik-e?” (Babits 1938: 348). Babits, mint az írás címe mutatja, kimondatlanul is a nyelvféltők táborába áll, azokéba, akik úgy látják, rosszabbá fejlődik koruk irodalmi nyelve.

Összegyűjt néhány példát, amely az *in pejus*-t igazolja, legfájdalmasabb számára a félmúlt kivészése: „Ez a szegényedés az irodalom bűne. Mikor én olvasni kezdtem – írja – gyermekkoromon és ifjúságomon át, a félmúlt még teljesen eleven volt az irodalomban, s Jókai nyelve, mely tele félmultakkal, a legmodernebbül és legelőbbben hatott. A félmultat mi írók öltük meg; az én generációm még segített ebben a gyilkosságban. Az irodalmi nyelv azonosulni akart a beszélt nyelvvel: a naturalizmus kora volt ez. A félmúlt kivészte azonban megnehezítette és megcsunyította a magyar stílust. Gondoljunk csak a *voltra*, amely a mai magyar elbeszélő nyelv átka és fő terhe, s amely félmúlt semmivel sem pótolható. A *volt* ismétlése époly csúf, mint a *hogyé*. Mai novelláink hemzsegnék a voltoktól, egy-egy mondatban néha három-négy is van, s ügyetlenné, lomhává teszi a legszebb leírásokat” – aggódik Babits (i. m. 348–9). S noha dohogásában igazat adunk neki, azt sóhajtjuk: bárcsak ma is ez lenne a legfeltűnőbb stílushibája irodalmi nyelvünknek!

A jelentésváltozások nem mindig gazdagítják a nyelvet – mondja Babits alább. „Ambrus Zoltán, egyike az előttünk járó nemzedék kevésszámú gondos stilisztáinak, egyszer szenvedélyesen fakadt ki előttem az *ám* szó minden használata miatt, amely újabb íróink mondatainak élén „egyszerűen annyit jelent, mint: *de*” – meséli emlékét Babits (i. m. 349). S ez már az ő véleménye is: „Persze a *de* maga is elég bajt ad a stilisztának. Minduntalan szükség van rá, ismételtetni csúnya, s helyettesíteni nem mindig könnyű, annál inkább, mert a rokonértelmű szavak mind hosszabbak és súlyosabbak. Hozzájárul ehhez, hogy a *hanem*, melyet még Jókai oly csodálatos zamatot tudott használni, különös módon elkezdett kijönni a divatból. Aki először használta az *ámot* a *de* értelmében, azonnal iskolát csinált: mindenki megörült az újításnak. Az *ám* szépségét azonban megölte ez az újítás: így csúnya és modoros, régi jó magyar zamatát pedig, melyet elődeink írásaiban még annyira élvezünk, lassan-lassan egészen elveszti” – így látja Babits a *de* és az *ám* kötőszó korabeli életét, mozgását. Kötőszavainkkal – ha másként is alakult jelentésváltozásuk, mint Babits korában látszott –, manapság is sok baj van, ma is összegyűjthetné nem helyénvaló, nem szabatos használatra valló példáit a költő (vö. a Nyelvművelő kézikönyv ide vonatkozó szócikkeit).

Érdekes egy másik nyelvhelyességi elmélkedése is: a *tűnik* szó divatos jelentésváltozását kérdésesnek véli: „Ez eredetileg költői lelemény volt, s nem szegényíteni, hanem gazdagítani látszott a nyelvet. *Tűnik* a *föltűnik* helyett («csodálatosnak tűnik», »gyönyörűnek tűnik») villanóbb, képiesebb, impresszionisztikusabb hatású ... Valóban az irodalmi impresszionizmus terméke, s a Nyugat első korszakában született, olyan költők tollán, mint Tóth Árpád, akik a tűnő, villogó, hangulatot idéző kifejezést keresték. Náluk helyén is van mint költői kép, mely ujdonságával, tömörségével s merészségével hat. De mi lesz a költői képből, ha

prózai szólammá válik, aprópénzzé kopik, elveszti költőiségét, de megtart valami szenvelő és irodalmi színárnyalatot, viszont kiszorítja a régi, természetes kifejezést, mely a komoly, prózai stílusban szép és helyénvaló volt? Mindkét kifejezés egyformán veszt evvel a cserével, s a prózai nyelvbe, egyelőre legalább (míg el nem mosódik) egy kellemetlen, idegen íz kerül” (Babits 1938: 349–50) – olvasuk a költő finom elemzését. A prózai nyelvben, majd a köznyelvben folytatódott a szó jelentésváltozása, és mára a *tűnik* használata jóval gyakoribb lett a *feltűnik* helyett, annak jelentésében. Ellenkezőjére fordult tehát a szó értelme (vö. NyKk. I. 1123–4), és noha ilyen jelentésváltozásra is akad példa nyelvünkben (*ural*, *tárol*) sokan mégis idegenkednek tőle, szokatlannak tartják. Nyelvfejlődés »in pejus«?

Németh László gondolatai a nyelvről és a stílusról

A korszak egyik legjelentősebb és máig egyik legnagyobb hatású írója és gondolati összegzője, Németh László, értekezésemben a két háború közti írói nyelvművelés fontos képviselőjeként jelenik meg.

Németh László a nyelvművelő? Nem meglepő ez a képzettársítás?

Meglepő, de – mint majd látni fogjuk – nagyon is indokolt. Hiszen az az írónk, aki a maradandóság kritériumát éppen abban látja, hogy – saját szavaival szólva: „népe nyelvét miként tudta használni, s milyen vívmányokat csiholt ki belőle” – megérdemli a nyelvművész mellett a nyelvművelő nevet.

Németh László – sok írónkkal ellentétben – nem végzett magyar szakot, nem volt nyelvész képzettségű (bár fél évet járt a bölcsészkarra), mégis életének minden szakaszában szenvedélyesen izgatták a nyelv, a nyelvek és a stílus kérdései. Gondolatait és tapasztalatait – attól függően, hogy éppen mi volt a feladata és mire volt lehetősége – részben beépítette szépírói műveibe, részben cikkek, tanulmányok formájába öntötte.

Ez utóbbiakat gyűjtöttem össze és rendszerezem időrend és témakörök szerint, hogy bemutassam a mai nyelvtudomány – főként a stilisztika és a nyelvművelés – számára fontos értékeiket.

A főbb gondolatkörök a következők: magyar nyelv (nyelvfejlődés, nyelvmegegyezés, nyelvápolás); az egyes nyelvek (nyelvtanulás, idegen nyelv–anyanyelv, nyelvsajátítás); a stílus és a fordítás kérdései (helyesség, szépség, hűség).

Lássuk őket közelebbről, követve a legjobb rendezővel, a kronológiát.

Magyarság és anyanyelv a 30-as években

„Gyermekkorom óta szenvedélyes kalandora vagyok a nyelveknek” – írja Németh László 1932-ben *Új nyelvtanokra* című cikkében (Németh 1989: 245–7). A cím arra utal, hogy az angol, német, norvég, orosz – és persze a latin meg a görög nyelvek után csehül, románul, szerbül és lengyelül tanul, mert úgy látja, hogy „a nemzet nem föld, hanem egy történelmi rendeltetés, s a történelem nagy igényei összeharagcsinálnak kicsiny haragosokat. Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket, közös csillag felé tereli a farkasszemet néző tekintetet. . . A történelem súlypontja itt van most. Korunk két forradalmát: a minőség lázongását a színtelen civilizáció ellen s az igazság lázadását a kapitalista garázdaság ellen itt kell összeegyeztetni. Mi magyarok, szétszórt, népekbe ékelt nép, ennek az új Európának vagyunk természetes erjesztői. Itt a hivatásunk, itt a revíziónk. Ezért tanulok én is új nyelveket; nagyobb hazám nyelvjárásait” (Németh 1989b: 245–6) – fogalmazódik meg a cél és a feladat, a nyelvi küldetéstudat Németh László-i értelmezése, a *Mi végett vagyunk itt?* kérdésre adott válasz.

Helyét és szerepét keresi akkoriban minden író, minden gondolkodó. „A magyar író görcsösen keresi népe létjogát – írja Németh is, 1928-ban. – Fölfedezi erői nagy tartályát, a föld népét, s fölfedezi életerejé bizonyítékát, a magyar irodalmat. A magyar nép Európa egyik legszívósabb népe, mindent kibír, és sorsa, alkata, nyelve egy csodálatos, sejlő, de ki nem alakult kultúra humuszába rétegezte” (1989: 41).

Helyünk és szerepünk fontos, küldetésszerű – folytatódik a gondolatmenet: „A kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniuk” (i. m. 43).

Nyelvápóllás, nyelvtisztítás, nyelvébresztés

Feleljünk meg ennek a feladatnak. Önmagunkat adjuk a világnak, azt, ami belőlünk érdekes. Őrizzük magyarságunkat, kultúránkat, nyelvünket, mert úgy lehetünk emberibbek és ettől függ fennmaradásunk – csendül ki szavaiból. Természetesen csupán néhány gondolatot ragadtam ki az író filozófiájából, nézetrendszerének ezen időszakából (1. Grezsa Ferenc könyveinek idevágó fejezeteit: Grezsa 1985 és 1990).

A nyelv gondozását, ápolását éppen a fenti okok miatt nagyon fontosnak, aktuálisnak tartja Németh László. A még ő általa összeállított, de csak 1989-ben meg-

jelent Sorskérdések című tanulmánykötete tartalmazza (126–53) A magyar rádió feladatai című javaslatot, amely 1934-ben íródott, az irodalmi osztály vezetésére szóló, rövid ideig tartó megbízása idején.

A rádió egyik fontos feladatának nevezi meg a nyelvápolást (ez a szóban forgó fejezet címe is; i. m. 129–31). „A rádió ma a magyar szó legbővebben buzgó forrása, ezerszer annyian meríthetnek belőle, mint mondjuk a Nemzeti Színházból, amelyet Széchenyi és Vörösmarty a magyar beszéd kútfejének szántak. A rádió egymaga is ellensúlyozhatja a sajtót, az irodalmat. Míg az Akadémia nyelvi döntései összetekert bullák maradnak, a rádió nyelvszokást teremthet és nyelvszokást irthat. Nem mindegy tehát, hogy a szó, melyet szétfolyat: kanálislé vagy artézi forrás” (130).

Most pedig, amikor nyelvünkkel sok baj van, különösen fontos az ápolás – folytatódik a gondolatmenet. Nem az idegen szavak miatt van a baj, azok csak a tüneti jelek. Nyelvünk ellenállóerejének a megtörése, megroppanása a komoly veszély: „Idegen szó, idegen szokás azért hatolhat belé olyan könnyen, mert a szó- és szokásteremtő génusza hanyatlóban; ha egy erőszakolt nyelvtisztogatás ki is irtaná belőle az idegenszerűségeket, szólamképző ereje, mely századokon át találó kifejezéseket hajtott, nem hajt többé, a szavak lombkoronája alatt elapadt a nedv, a magyar nyelv fonnyadóban” – látja Németh László (i. m. 130). De ezen nem kesereg, hanem a lehetőséget keresi e folyamat megállítására: „Ha a rádió semmi mást sem tesz, minthogy ezt a nedvkeringést megélénkíti, nyelvünk tisztaságára vigyáz, a nyelv szólamteremtő leleményét serkentgeti, már többet tett, mint amit bármely kulturális intézményünk a magyarságért tehet: visszahódította a magyar nyelvet a magyarságnak, a magyarságot a magyar nyelvnek” – írja Németh 1934-ben (i. m. 130).

A rádióknak, mivel a felolvasott szövegért ők felel, természetes, hogy sokféle szempont alapján kell a szövegeket cenzúráznia – folytatódik a gondolatmenet. „E szempontok között legyen az első a nyelvtisztaságé... Mi nem szégyellhetjük a kiigazítást, hiszen tudjuk, hogy ma a legjobb írók is újratanulják nyelvünket” – olvassuk a tanácsok között (uo.).

A megvalósítás mikéntjére is ad ötleteket, javaslatokat. Például: „Helyes, ha időnként, mint az szokás is, külön előadások figyelmeztetik a hallgatóságot a feltűnőbb nyelvbtlásokra s beszédléhaságokra. De ezeket az előadásokat minél mulatságosabbá kell tennünk (i. h.). Vagy: „A rádió újságja nyisson teret nyelvi kérdéseknek. Kiigazított írók, ha úgy érzik, hogy lehet, védjék meg ott a szövegeket, a hallgatók írjanak be oda, ha nyelvhibán érték valamelyik felolvasót. Akár a sajtóból, könyvirodalomból is közölhetnek csodabogarakat: így széles körben lesz

éber a nyelvi érdeklődés, s az előadó már a változatos vitaanyagból állíthatja össze előadását” – ajánlja az író (i. m. 130).

Mindezek fontosak; szívós, aprólékos munkát igényelnek. De nem elégségesek. „Bevallom, hogy én ennél a purista nyesegetésnél többre becsülöm a példát – olvashatjuk a „pozitív nyelvművelés” álláspontját. A hiba megbocsátható, ha gazdagságba elegyedik, míg a nyelvi szegénység a hibátlanságtól csak kirívóbb. Az előadók között meg kell becsülni azokat, akik változatosan és leleményesen beszélnek magyarul. Nyelvfrissítésre felhasználható a régi magyar nyelv és a népnyelv is” – javasolja Németh László (i. m. 131). De értő módon kell hozzájuk nyúlni: „Ha régi nyelvméleket újítunk fel, vagy a népet beszéltetjük, ne a furcsaságokat hangsúlyozzuk, hanem a gazdagságot” (uo.). Aki régi nyelvi és irodalmi anyagok megszólaltatására vállalkozik, „inkább tompítsa el a tréfának ható nyelvfordulatokat, hozza közelebb hozzánk azt a nyelvet, hogy a kissé elszürkült foglalatból jobban kiragyogjanak örök gyöngyei. Ugyanígy a tájnyelvvél is – szól a megszívlelendő tanács (131). Még a gyermekekre is külön gondol az író-szerkesztő: „Ha népmesét olvastatunk fel a gyermekeknek, s ezt gyakran megtehetjük, a tájnyelv fordulatait úgy fogadtassuk el velük, hogy ne érezzék szokatlanságát” (uo.). Törődik a kiejtés, a hanglejtés kérdéseivel is, erre nézve is jó ötletekkel szolgál: „Helyes volna nyelvészektől megkérdezni, hol a legépebb a magyar hangsúlyozás, s időnként onnan közvetíteni műkedvelő játékokat, vers- és mese-mondást, a terjedő éneklő hangsúlyozásra ellenszerűl. Fűszertelen nyelvünkbe itt a mikrofon előtt kell beledobni a fűszert; a szép beszéd fényűzésére, mely a nagy kultúra jele, semmi sem biztathat úgy, mint a magát kívántató, ízes, illatos élőbeszéd” (Nyelvápolás. I. m. 131).

Németh László ötleteiből, tanácsaiból sok minden, talán tőle függetlenül is megvalósult a rádióban az írást követő évtizedekben. Sok hasznos, jó műsor szolgálta és szolgálja a hallgatókat. (Édes anyanyelvünk, Magyarán szólva, Beszélni nehéz!) Azóta nagyot változott az élet is, a technika is. Ma éppen a felolvasásokból, az előkészített, előkészíthető hangzó anyagból kerül legkevesebb az adásba, a hírek, stúdióbeszélgetések időbeli túlsúlya miatt. De „a magát kívántató, ízes, illatos élőbeszédből” bizony ma is jó volna többet hallani, „a szép beszéd fényűzésére” biztatni a mai rádióhallgatókat, mert még ma is a rádió a magyar szó (egyik) legbővebben buzgó forrása. Sőt! Ezt a szót, ezt az élőnyelvet jobban láthatóvá is lehetne tenni a képernyőn – a televízióval, a videotechnikával.

Németh László a gyakorlati nyelvművelő oldaláról mutatkozott be ebben a tanulmányban. Sorra veszi természetesen a rádió más, fontos funkcióit is: hagyományörző szerepét; a magyarságot összehozó, a kisebbséget is erősítő küldetését; nemzeti tudatra nevelő szerepét; a tájékozódás fontosságát; a kulturális hírszolgá-

lati funkcióját; a szépirodalom helyét és feladatait; sőt: a rádió közösség- és társaságszervező lehetőségeivel is számol, és erősítené a „menedzserszellemet”, pl. családi lappá tervezve a Rádióéletet, és olcsó diákfolyóiratot is el tudna képzelni.

Hogy mindebből mi és hogyan valósulhatott volna meg, nem tudhatjuk. A kötet jegyzeteiből (a szakértő, Grezsa Ferenc állította össze) tudjuk, hogy a személyi körülmények változása miatt Németh László javaslatát nem fogadták el, és az író megvált állásától.

De nem vált meg természetesen a nyelv ügyétől. A magyar nyelv helyzete, jövőjének sorsa továbbra is foglalkoztatja. Az újságokban, folyóiratokban zajló, másutt már említett vitákat figyeli, ismeri, ő maga is hozzászól egyes kérdésekhez.

Már a harmincas évek elején kész a Nyelvébresztés és nyelvtisztítás című írása, de csak a Kisebbségben 4. kötetében jelenik meg (1942: 372–330). (Magáról a tanulmánykötetről az újabb szakirodalomból l. Grezsa 1990b és Monostori 1992.)

A cikkben a címbeli két fogalomról fejti ki álláspontját az író. Elismeréssel szól Kosztolányi mozgalmáról, csak a nyelvtisztítás túlzásaival nem ért egyet: „Tíz-tizenöt éve adta ki a jelszót legtudatosabb és legízlésesebb stilsztánk, Kosztolányi Dezső, hogy a magyar nyelv veszélyben van. Elárasztják a könnyelműen beengedett idegen és nemzetközi szavak, s a nyelven át gondolkodásunkat is kiforgatják a fordított szólásmódok. Az intésnek kivételes sikere volt. Ma már nemcsak a művelt közönség válogathat négy-öt nyelvvédő könyvben, de az iskolák jegyzőkönyveiben is be kell számolni róla, hogy a különböző szaktanárok milyen haditervet dolgoztak ki az idegen szavak és kifejezések irtására” (Németh 1989: 708; az iskolai nyelvművelés túlzásaira vö. Fábíán 1980: 44).

De nemcsak Németh László, a tanár mondja el az itt jellemzett nyelvművelésről a gondolatait, hanem Németh László, az író is: „A mozgalom az írókat is kötelezi. Ha nem akarják, hogy felvilágosult olvasóik legyenek szigorú tanáraik, nekik is nyelvvédőként kell a maguk kertjében gyomlálniok. . . Kis, szótárféle füzet került a kezünkbe, amely elsősorban bennünket, írókat félemlített meg: lám, mennyit vétettünk anyanyelvünk ellen. A baloldalon ott volt a helytelen szólás, a jobbon a helyes, s mi mondatokra emlékeztünk – amelyekben a balon állunk. Egy-két napra szinte lehetetlenné vált e könyvecske elolvasása után minden fogalmazás; a szavak gyanakodva néztek föl ránk a papírról, hogy nem germanizmus-e, ha ők annak a másíknak kezét adnak. Különös írógörcs állt az ember fejébe – szavakat rakott egymás mellé, de nem merte a gondolat árnyalatait kockáztatni. Még ma is elég a tudat, hogy a purizmusról írok, e purista szédülés kiváltására” (i. m. 708–9).

A korban kétségtelenül sok tekintetben purizmussá egyszerűsödött nyelvtisztítás joggal váltotta ki az írók ellenszenvét. Ez önmagában valóban csak a munka első fele. „Aki a nyelvet tisztítja: gyomlál; gyomlálni pedig azért szokás, hogy a

nemes növény szabadabban hajtszon. A nyelv föl nem használt hajlamai számára kell a levegő. Volt nyelvújításunk, volt ellennyelvújításunk s van nyelvtisztításunk. A nyelvtisztítást azonban, ha nem akarjuk, hogy merev purizmusba fulladjon, egy »nyelvébresztés«-nek kell kiegészítenie” (i. h. 709–10). Németh László az író, a gondolkodó a nyelvébresztést ekképp képzelte el: „Visszamerülni régi magyar írásokba, megfigyelni a népnyelvet, s nem annyira »gyűjteni«, mint inkább várni, amíg belénk is belénk lő ez a nyelvteremtő jókedv, s szép magyaros szólásokkal kezdünk virágozni. Ha a burjánzás megindult; akkor igen, jöhet az olló; bár vitatható, hogy fontos-e a rengeteg megnyesése. A nyelv luxusa maga tisztítja magát, s egy nyelv szeszére rákapott írórt vagy népet aligha ront meg néhány csepp idegenség” (uo.).

Csakhogy ennek a folyamatnak belső akadályai vannak, véli az író, nem az emberek lustaságában, hanem „nyugati műveltségünk és nyelvünk természete közt van a felőrlő ellentmondás” (i. h.)!

Németh itt a kor nagy kérdésére, a Nyugat vagy Kelet dilemmájára keresi a nyelv természetében a választ, az útmutatást. Ez az útkeresés volt a harmincas évek tudományát, közéletét, irodalmát foglalkoztató egyik legelevenebb vitatéma.

Nyugati műveltségünk, európaiságunk és nyelvünk (ezen keresztül megőrzött habitusunk) keletisége között éreztek élő, valós ellentmondást a kor nagy gondolkodói, akik, mint utaltam rá, a „hogyan tovább” kérdésre kívántak választ adni, arra a kérdésre, amelyet ekkoriban, a harmincas, negyvenes években nem lehetett megkerülni. (L. pl. Szekfű 1939, Bibó 1986, Karácsony 1933 és 1939; Babits 1939).

Németh László a nyelv természetében keresi a magyarázatot, a választ. Kifejti, hogy a magyar szintetikus nyelv (vagyis azon nyelvek közé tartozik, amelyekben a szavak közötti kapcsolatot a mondatban maguknak a szavaknak a ragozott alakjai jelzik, szemben az analitikus nyelvekkel, amelyekben nem a szavak ragozott alakjai töltik be ezt a szerepet, hanem segédszavak, a szórend változtatása stb.), mint az ókori latin és görög, vagy mint ma a finn és részben a szláv nyelvek. „A gondolatot egyben igyekszik ábrázolni, kevés, jól egymásba öltött szavakkal. . . Nem szeretjük a nyomatékalan törmelékszavakat, s a gondolat apró ízeiért nem szívesen bocsátkozunk mellékmondatokba. A magyar takarékos szóban s a szavak közt is különösképpen az igében. Nyelvünk ereje: a névragozás húsznál több esetével s a cselekvés mozzanatát kifejező igealakok. Mindenikkel mondatok spórolhatók. Amíg a magyar nyelvnek a hasonló alakú latin volt a nevelője: műveltség és nyelv egymást táplálták. Régi stílusunk latinos igéidőí, accusativus cum infinitívói: bájos tudákosságok – a nyelvet azonban nem forgatják ki. Egész más, amióta a latinról Nyugat emlőjére akasztottuk magunk: elemző nyelveket olvasunk és magyarul

írunk. Műveltségnek és anyanyelvnek itt szembe kell kerülnie, s ha szembekerül, a nyelv jár rosszabbul” (i. m. 710). Első Télemakhosz-fordításunk példáját mutatja be az író a XVII. sz. derekáról, s a következőket állapítja meg: „A XVII. század derekán a francia nyelv fordítóinknak újság volt még. A régi magyar mondat és az új elemző nyelv küzdelme jól megfigyelhető náluk. Az irodalomtörténészek azt mondják erre a fordításra, hogy esetlen: az egyszerűt is körülményesen mondja. De ott, ahol a féneloni mondatok leírnak, tehát felsorolnak s nem okoskodnak, tehát elemeznek, a mi grófunk igen helyesen, ízesen fordít. Minden ügyetlensége abból ered, hogy nincs szíve minden francia mellékmondatra egy magyart szánni. A magyar mondat náluk még idegenkedik az elaprózástól, s mint partícípiumokat és határozókat veszi hátára a megspórolt alárendeléseket. Négyet-ötöt, úgyhogy a végén összeroskad. Később pallérozódunk persze, megtanuljuk a nyugati, hajlékonyabb fűzést: éppen csak a szintetikus nyelv mondata őrlődik föl közben – a nyelv lohad és idegenül. . . A nyugatias mondattan nem használja ki név- és ige-ragozásunk összetevő hajlamait, a kart karba öltő szó: mozaikkocka lesz nálunk is, amelyet csak egymás mellé kell rakni. A nyelvvédő mozgalom ezen segítsen, ha tud. Nem gyomlálással, hanem egész művelődésünk megújulásával. A nyelvet ugyanis nem lehet csak a nyelvében védeni – a nyelv védelme a szellemben van” – fogalmazza meg a következtetést az író. Művelődésünk, benne nyelvi műveltségünk, nyelvművelésünk megújítása természetesen akkor is meghaladta a tudomány kereteit. De az utat vagy inkább a célt jól látta az író, a kulturális, lelki, szellemi megújításra akkor (is) nagy szükség volt, s ebben az értelmiségé, a szofokráciáé, az íróké volt a példaadó szerep és a felelősség. (Ezek a kérdések természetesen túlmutatnak a nyelvészet lehetőségén és hatáskörén, de nem kerülhetők meg.)

Mi lehet a megoldás? – teszi fel Németh a kérdést. „Az utolsó kétszáz év magyar hibája az volt, hogy erről megfeledkezett. Csak Nyugaton, a legfrissebb Európában hajszolta Európát, ahelyett, hogy ezt az öregebb, részben magasabb, részben elhasználatlanabb latin és szláv Európát hallgatta volna, mint régibb századaiban. Ha megteszi? végre nyelve is »fölbred« s megtisztul. Ha továbbmegy az eddigi úton: költői is eljutnak oda, ahova tőmondatos drámaírói már eljutottak” (711).

Az itt bemutatott írás (genezisére vö. Németh 1989: 822) jól sűríti szerzőjének a nyelvről vallott nézeteit és azt is bemutatja, hogy a nyelv Németh Lászlót sem elsősorban önmagában izgatta, hanem mint a magyarság, a nép, az ország megtestesítője, a kultúra, a műveltség hordozója.

Bekapcsolódott Németh László az idegen szavakkal kapcsolatos vitákba is. Kiirtandók s kiirthatók-e (Vita az idegen szavak használatáról) címmel jelentette meg véleményét a Híd 1940. okt. 25-i számában, válaszul Chapó Ferencnek, „a Rákóczi

Ferenc honvédközépiskolai nevelőintézet VIII. évfolyamot végzett növendékének, aki (egy tanáraitól frissen meggyőzött diák) Németh László szemére hányja az „abnormis” szó használatát. Ez az írás olvasható *Idegen szavak* címen a *Kisebbségben* 4. kötetében (330–4) és a mai kiadású *Sorskérdésekben* (1989: 711–5).

A kor túlzásait, okoskodó közhangulatát jól jellemzi mindjárt a bevezetés: „Az író valamikor a nemzet tanítójának képzelte magát. Ma inkább a nemzet tanítványának lehetne nevezni. Kisebb-nagyobb csalhatatlanságok járnak-kelnek a világban, s az író nem léphet be úgy egy tanári szobába, nem nyiratkozhat meg úgy egy borbélynál, hogy rövid és világos leckét ne kapjon kérdésekben, amelyeket maga vetett föl az elsők között, s egy évtizeden át minden oldaláról megszenvedett és megfontolt. Ezek közül a csalhatatlanságok közül még azok a legszelídőbbek, akik írni akarják őt megtanítani” (1989: 711).

Velük örömmel vitatkozik, és tájékoztatja őket az írói munkáról, úgy, mint most is ifjú kritikusát. Kedvenc képével a fogalmazást a halászathoz hasonlítja (erről később bővebben szólok), és fölteszi a kérdést: „Hogy kerül bele az idegen szó a fogalmazó hálójába?” A választ is megadja: „Belekerülhet hanyagságból. Az író emberek közt él, s fölveszi azoknak a nyelvi rossz szokásait. Kemény Zsigmond például mindent »constatíroz«. Nyilván így beszéltek körülötte, s ez a lompos lángész, aki mindenkinél magyarabb magyar tudott lenni, amikor magát tárta föl, minden magyartalanságot magán hord a ráragadt rossz szokásokban. Egyikünk sem mentheti föl magát hasonló lomposságok alól. A legkevésbé, aki élete nagy részét Pesten töltötte, s attól, amit mondania kellett, keveset gondolkozott azon, hogy hogyan mondja” (i. m. 712–3).

Az élet, a nyelvi környezet hat az íróra is, ezt természetesnek tartja Németh. „Mégis állítani merem – írja –, hogy az idegen szavak nagy része máshogyan kerül az író szövegébe. Nem lomposságból, hanem hűségből. A gondolat egyik csapja, íze, csillanása veszne el, ha mást mondanék helyette” (713).

De hogy került saját írásába az »abnormis«, amiért kioktatásban részesült; a levél írója szerint „minden idézőjel nélkül azt kellett volna írnia, hogy természetellenes. Felidézi a szituációt, amelyből az »abnormis« fakadt: 7 éves lánya ebédelés közben verset kezd mondani. „Senki sem tudja, hogy mikor tanulta, a könyv, amelyből tanulhatta, hetek óta nincs a házban, s ő csak mondja, húzza elő az emlékezetéből, két-háromszáz sort, szinte egy lélegzetre. Ez »abnormis«: érezzük. Azaz osztozunk a többi polgárszülő megrökönyödésében, aki ilyenkor abnormist kiált, s mint egy jövőző elmebetegre vagy öngyilkosra bámul gyermekére. Az író sem mondhat rendellenest, mert abban nyoma sincs ennek a kispolgári szűkítő elámulásnak, természetellenest meg éppen nem, mert az egészen mást jelent. Az

abnormis az ő gondolatában nem egy szó, hanem látott arcok és hallott hangszínek, amelyeket ezzel a szóval húzhat ki legjobban az emlékezetéből” (1989: 713).

Kosztolányi azt ajánlotta, használjuk bátran a magyar szót, a használat során majd megtöltődik tartalommal. Németh László szkeptikusabban látja ezt: „Egy-egy idegen szóba sokszor annyi történeti, emberi, társadalmi emlék evődik be, hogy azt a helyette csinált magyar szóba utólag bele nem szivattyúzhatjuk” – írja (i. h.), s példáért sem megy messzire: „Még a purista szót is alig tudom elkerülni a nyelvtisztogatókról szólva. Mert ebbe a szóba, ahogy én hallom, a nyelvi igazhitűség s a kicsit korlátolt tisztogató szenvedély (nemcsak a *pur-izmus*, de a *puri-tan-izmus*) fogalmai is belecsengenek. Ezt magyarul ugyanebben az arányban még jelzők segítségével sem tudnám kiadagolni. Ha nyelvtisztogatót mondok: kevés. Ha nyelvi igazhitűséget űző szenvedélyes nyelvtisztogatót, az nemcsak sok, de tiszteletlen is” – írja Németh László (uo.).

Azt is észreveszi, hogy egy-egy idegen szónak „író szájában éppúgy mint a nép szájában, milyen sokszor van tréfás árnyalata”. Meg hogy jelentésbeli különbségek is kialakulnak a párhuzamosan élő magyar és az (ilyenkor már elmagyarosodott) idegen szó között: „A *takarékoskodás* erény, a »spórolás« azonban (melyet Móricz Zsigmondnak két felkiáltójellel hány föl a vitapartner) veritékszagú kispolgári dolog; érdemnek megmosolyogni való, gyöngeségnek megbocsátható. A *bocsánat* sosem adhatja vissza azt a kistisztviselői »gavallériát«, amelyet egy *pardon*. A *kollégában* is ott van az egymást kollégázó kolléga urak mulatságos nagyképűsége. A *krakéler* szó fölösleges lesz egykor, de csak ha ez az emberfaj egészen kivész, vagy egész más mezben járkal már köröttünk” (i. m. 713). A nép is szívesen nevez meg furcsa dolgokat furcsa, idegen szavakkal. A tréfás szó persze elveszítheti később tréfás, csúfolódó mázát, amilyen például a *kalyibá*-nak volt valaha, a költő pedig már mint komoly, szép szót foglalhatja a versébe. „De ha a nép így gazdagítja a nyelvet, mért tiltsuk el azt a maga világában az írónak? Csak mert a népi átvételek a homályból jönnek, az író pedig akárki ellenőrizheti?” – fakad fel a jogos panasz (uo.) a népellenesnek igazán nem mondható íróból.

Szükség van Németh László szerint a nyelvvédő harcokra. „Azok ellen a csúnya nemzetközi szavak ellen a legjogosultabb, amelyeket a népszerűsített tudomány, városi élvezet, a technika szór az »intelligens« ember félművelt nyelvébe. De itt se feledjünk el két dolgot. Az egyik, hogy az idegent fölvaltató magyar szónak valóban szónak kell lennie. A *mozi* vagy a *rikkancs* a köznyelvben is győzött, mert leleményes szó, festi is, amit megnevez. Mert a szó nemcsak jel, név, hanem a dolog képe is, hieroglif. S én inkább tűnök el a nyelvben a történet méhében kelt idegen szavakat, mint magunk agyalta vértelen szóhumunculusokat” (i. m. 714).

Jól látja azt is, s ez második megjegyzése, hogy „a csúnya, álművelt, nemzetközi szavakat is roppant nehéz csupán a nyelvben leküzdeni. A dolgot kell gyógyítani, s akkor meggyógyul a nyelv is... a közös tudomány, a közös ipar mindig ejt majd nyelvünkbe szavakat, amelyek akár más nyelven, akár magyarul mondják őket, mindig nemzetköziek lesznek. Mai városi műveltségünkben az a hiba, hogy máshonnan nem is igen van felfrissülése. De vigyük vissza az embert a földhöz, a tájakhoz, a változatokhoz, a nyelv is más forrásokból kezd színi. Akkor is jórészt idegen szavakat (mert hiszen a kelet-európai népek egymás szókincséből élnek..., de a magyar földben magyarrá illatosodottan” (i. m. 715).

Érdemes még a cikk befejező gondolatát idézni, mert a benne foglaltak ma is érvényesek: „Széchenyi István mondta: »Ha van saját szavunk, ne tőrjünk az idegent, ha pedig nincs, s nyelvünk bányáiból nem teremthető, vagy pedig honi szavunk csak egy irányzattal (nuance) is mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító s az anyanyelvvél majdan összeforrandó szó iránt éppen annyi hospitalitást, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövevényt«. Azt hiszem, ebben mindnyájan megegyezhetünk. Vitás legfőlebb az »irányzat«: mekkora nuance az, amely idegen szót már igazol. A régi világ ezt könnyelműen az írók érzékenységre bízta, mi, boldogok, megkapjuk rá a rendeletet” – tér vissza a befejező megjegyzéssel (i. m. 715) Németh László ahhoz a helyzethez, amelyben „minden komolyabb főigazgató vagy szakfelügyelő csinált egy magyarítót, nyelvjavító könyvet, amelynek a szorgalmas forgatása után akárki bírása lehet Móricz Zsigmondnak” (i. m. 711–2).

A kialakult fonák helyzet bizony joggal sértette az írók önérzetét.

Németh László, ha például Kosztolányihoz hasonlítjuk álláspontját, toleránssabb az idegen szavakat illetően. Az egész nyelvre nézve nem látja olyan nagy veszélynek, illetőleg nem ezt látja a legfőbb bajnak. A szívós, gyakorlati nyesegető munkát ő is támogatja és elismeri szükségességét, de nem tartja teljes mértékben kiirtandóknak és kiirthatóknak még a friss átvételeket sem.

Különösen figyelemre méltóak észrevételei a stilisztikai összefüggésekről, árnyalatokról; és jól látja az idegenszó-majmolás okait. „A dolgot kell gyógyítani, s akkor meggyógyul a nyelv is” – mondja az Idegen szavak című vitacikkében, 1940-ben. (A sok tekintetben ma is aktuális, de még bonyolultabbá váló kérdéskörrel l. az utóbbi évekből: Fábíán 1968; Grétsy 1973; Benkő–Lőrincze 1977; NyKk. I, 925–31).

Romlott vagy épült a magyar nyelv? – teszi fel a kérdést Németh harmadik, nyelvfejlődéssel foglalkozó cikkében (Híd, 1940; Kisebbségben, 4: 335–342; illetve Németh 1989: 716–22). A feleletet Bornemisza Péter Elektrája és a Móricz Zsigmond-féle, 1940-ben megjelent átírás alapján keresi.

A kérdésre Németh László válasza az, hogy igen, romlott. A XVI–XVII. század íróinak nyelve „épebb és magyarabb” volt, mint a nyelvújításon átesett utódaiké. Erre mutat be szépirodalmi, tudományos szöveg- és levélrészleteket, hogy bizonyítsa, milyen gazdagon ömlött már ez a nyelv a középkorból is, amint ezt például az Énekek éneké-nek fordítása is mutatja.

Az elemzések végén ő maga fogalmazza meg az újabb kérdéseket: „Az, hogy a régi magyar nyelv sokkal szebb volt, mint a köztudat hiszi, lehet-e bizonyítéka annak, hogy a mostani romlottabb nála s nem más csupán? Hány nagy feladatot oldott meg az utolsó száz évben a magyar nyelv, s mind nyomot hagyott benne, mint egy nagy költő agyában s nyelvében megírt versei. Nem csap-e be bennünket a régiség színe, a messziről jött dolgok feltűnőbb zamata, amikor különbnek hisszük, ami különösebb, s elromlottnak, ami csak szokott? Minden nyelvben vannak készségek, hajlamok, amelyeket, aki ír, beszél rajt, kifejt vagy elhanyagol. A kérdés ez: okosabb, találékonyabb ura volt-e a régi magyarság a maga nyelvének? A beszéd fényűzésében jobban kihasználta-e a természetét?” (i. m. 721–2).

Németh László úgy látja, hogy igen. „Nem írtam volna meg ezt a cikket, ha azt nem hinném, hogy a magyar nyelv elfelejtette magát. Egész csomó izma úgy elgémberedett, hogy nem is tudunk róla, csak amikor a régi magyar nyelvben mozgásban látjuk. Amit pedig megtanult, többé-kevésbé kártékony tudás. Ez az én tétel, melyhez a tekintélyszó s a figyelemfelköltő szemelvények után egyszer hadd mondok el a nyelvtani megokolást is” – írja 1940-ben (i. m. 722).

Ő is, akárcsak Ady a régiséget és a régiséget őrző népnyelvet jelöli meg a magyar nyelv „súlypontjának”. Nagy író lehetsz ennek a testedbe ivódott tudása nélkül, magyarul azonban annyira tudsz, amennyire helyzeted és tanulmányod e súlyponthoz közel vagy távol rakott” (i. m. 717).

A régi nyelvi anyagból legalább egy Olvasókönyvet kellene készíteni, ajánlja Németh László, amely nemcsak azt mutatná meg, hogy milyen szép tud lenni ez a nyelv, hanem azt is, hogy „hányféle korok, tájak és feladatok szerint”.

Ilyen olvasókönyvvé vált Móricz Zsigmond Magvető című válogatása irodalmunk évszázadaiból, amely azért jött létre, hogy „gyönyörködtessen, tanítson és nemzeti öntudatot építsen” (Móricz 1942).

Később a filológia is sokat törlesztett régi adósságából. Szebbnél szebb szövegkiadások, fakszimilék jelentek meg az elmúlt 1-2 évtizedben: kódexek, bibliafordítások, leveleskönyvek, szépírói művek, köztük Bornemisza Magyar Elektrája is.

S még egy megjegyzést Németh László álláspontjához: A XVII. század nyelve és a korábbi századoké valóban szép, eleven, korok, tájak szerint sok-

féle volt. De azért amit azóta megtanult a nyelv, az is sokféle – és ha csak a szépirodalomra gondolunk – sokat épült, gyarapodott, gazdagodott is. Hiszen a nyelvújítás nélkül nem lett volna Vörösmartynk, Arany Jánosunk, Jókaink, Petőfink, Adynk, József Attilánk, Móriczunk – hogy csak a legnagyobbakat mondjuk (vö. Bárczi 1963: 321–16).

Az általam részletesen bemutatott három fenti tanulmány összefoglalóan Magyar nyelv címen is megjelent és így vált ismertté a 40-es években (Németh 1942: 372–41).

Rajtuk kívül ez idő tájt kezdte papírra vetni Németh László azokat az általános nyelvészeti és pedagógiai szempontból is tanulságos megfigyeléseit, elméneit, amelyek a nyelvelsajátítással, a gyermekek beszéd- és idegennyelvtanulásával kapcsolatosak.

Az élet adta természetes lehetőséget a „minőség forradalmának” sugallatában kísérletezéssé, alkotómunkává alakította át az író. „Családomból olyan búrát akartam csinálni, amelyen gondolataim torzulás nélkül, szennyezetlenül fénylenek át” vallja erről a törekvéséről A kísérletező ember című kötetben (1973: 9).

A „vállalkozás” persze sok szenvedéssel is járt, de sok tekintetben sikeres volt, „a kísérletező apa önfeledt óráit” nyújtotta az írónak – a szülői érzés természetes formáin túl. Ennek a gyümölcse lett a Lányaim című kötet – A mondat születése és a Gyermekünk diáktársaként című fejezetekkel. Az óraadók királysága pedig a későbbi, vásárhelyi tanár évekről szól. Az itt töltött három és fél év „a kísérletező kedv legnagyobb tombolása volt az életemben” – írja erről Németh (1973: 13).

A nyelv születése

Ennek a „félíg tudósi, félíg szülői szenvedélynek” a talán legszebb írásai a Lányaim címet viselik, s a gyermeknyelv kibimbózásának olyan darbjait tartalmazák, mint a Kata beszélni kezd meg A mondat születése (Ez utóbbi részben folytatása az előzőnek –, de már az író másik kislányáról, Csilláról szól. Kata ugyanis másfél éves korában meghalt.) A két személyes hangú írás – akárcsak Illyés Gyuláé, a Mariska hazát választ – jó kiegészítője a gyermeknyelv-kutatásokkal foglalkozó tudományos szakirodalomnak. (A téma összefoglalására l. Réger 1990: 7–82; irodalmára pedig 160–6.)

Bennük – azon kívül, hogy kedves olvasmányok –, számos kitűnő megfigyelést tesz Németh László a témáról, a csecsemő- és a „kisdednyelvről”. Ha pontról pontra nem is elemzem őket végig, néhányat azért kiemelek közülük.

„Hol válik el a sírás, nyafogás, kiáltozás a csecsemőnyelvtől: a gügyögéstől? – teszi fel az író az egyik legfontosabb „tudományos” kérdést. Végigveszi a sírási

szituációkat, és arra a következtetésre jut, hogy „a csecsemőbeszédet épp ez a tiszta l’art pour l’art természete választja el a sírástól s a felnőttek célszerű beszédjétől. A csecsemő akkor beszél, amikor nincs mondanivalója; élete nagy alvó-, evő- és ürítősükségletei s a velük járó kínok és küzdelmek közt egy kis időre zavartalan reng a létezésben. Hogy beszélni lehet: nyilván a felnőttektől látja, a beszéd tehát eredete szerint ragályos betegség. Addig látja, hogy az anyja gügyög neki, amíg ő is elkezd a gégicskéjén kijövő hanggal kísérletezni. Arra nem is gondol, hogy az az anyjával nem egyenrangú beszéd. . . Amit mi mondunk, azt a csecsemő még sírja. Mondani azt mondja, amit mihelyettünk a költőink mondanak. Beláthatatlan út, amíg ez a gügyögés és sírás és a kiabálás közlenivalóját átveszi” – írja Németh (1973: 261) a háromhónapos csecsemő gügyögéseiről a *Nyelv* című kis szösszenetében.

Majd pedig ezt követi tovább a *Kata* beszélni kezd és *A mondat* születése című írásokban (Németh 1973: 262–6; 296–74). *Kata* későn tanult meg, „későn” és „lassan” tanult beszélni, mert akarátának kinyilvánítása, „a megragadás, az odakapás, a visítás, földrevetés, lökdösés, útelállás sokkal eredményesebb beszéd, mint a szavak lassú varázslata” (i. m. 264), 3–4 törzsszava ezért tízszer annyit ért, mint más kisgyermeké. Például a „pá” „eredetileg azt a játékot jelentette, amelyet a távolodóval kell játszani – Pápa – mondja az, s ha kegyes kedvében van, *Kata* is visszaint rá. De ha elvesznek tőle valamit, akkor is azt mondja, hogy *pá*, egyszer és hosszan most már. A *pá* éppen azt jelenti, hogy az elvétel csendben, játékszerűen ment végbe. Így köszöni meg ő is, ha valamit, amiben nem volt biztos, szépszerével szerez meg. Viszont ha ő hozza oda nekünk, akkor is fölhívja figyelmünket egy pával a művelet jellegére. A *pá* így távozástól birtokcseréig nagyon sok mindent jelent” (i. m. 265). Ugyanebből a kényelemből lett testvéreinek a neve „Gigi »Ágnes» után *dzsidzsi*. Gigi ugyanis a legrosszabb; ő követi el a legérdekesebb dolgokat. *Kata* is benne ismerte föl a lelki rokont. A másik kettőről csak annyit lát, hogy hozzánk, felnőttekhez képest ők is *dzsidzsi*-szerűek (uo.).

További példákkal, szavak tanulásával mutatja be a cikk, „milyen rendkívüli feladat egy gagyogásban önkényeskedő szájat a mi önkényes szavainkra ráidomítani” (i. m. 267).

A mondat születésének az író hatodik kislánya, *Csilla* az alánya. Az ő nyelvet különösen megtermékenyítette az éhség. Tizenkilenc hónapos korában (az ostrom alatt) öt szava volt az evés általános megjelölésére. „Az ősi hám-hám” után a bármiféle evést jelentő „ebéd” és „vacsora”, később az „ebédeljünk”, sőt „enni”. Ezeket kiabálta ő felváltva, hol az egyik, hol a másik kulccsal próbálgatva a felnőttek szívét. Általános evést jelentő követelés volt a „zsiros kenyér”: is, míg a „krumplicska”, „borsócska”, „babocska” többnyire csak akkor harsant fel, amikor

az étel ott párolgott már a szomszéd család előtt. Az éhség vontá be Csilla szótárába a tányér és a kés nevét, sőt, ha jól meggondoljuk, a személyneveket is... az „émama” nem az ő édesanyja volt, hanem Illyés Márikáé, az hívta így az anyját; ő (Csilla) csak átvette a jelszót, mellyel a mézes kenyereknek ezt a bűvös birtoklóját időnként egy-egy nyújtó mozdulatra lehetett bírni. S minthogy a gyermekeknél a személynevek még félig intézménynevek is (Gigi minden rossz gyerek, Sándor bácsi minden bajszos ember), „émama” is a kamrák asszonya lett, a mienknél jobb táplálékok őre, akihez mi vendégül vetődünk” – mutatja be az író a sors tükröződését a beszédben (Németh 1973: 271).

De csak a felület, a „szavak színszóródása” eltérő gyermekeink szókincsében, a mélyben dolgozó grammatikai erők sokkal állandóbbak. „Az első rag például, amellyel a kis Kata s Csilla a nyelvtanba betapogatóztak: ugyanaz. Kis Kata szájában, igaz, kissé tévőbben, amőba-szerűen nőtt ki; ő általában bizonytalanabban, több torzítással mondta a szavakat, de ugyanaz a birtokos „é” volt, mellyel Csilla vitatta el – „Csijáé, „Csijáé” – minden kenyér és lófasírozott tulajdonjogát (i. m. 272). A kislány második ragja a tárgy t-je volt: „a felnőttektől hallott »hozzatok Csillának kenyeret« nemcsak a holmit kínálták, de a ragot is, s Csilla megértette a mágiát, hogy így megtésítve a főnevek sokkal követelőbbek” (uo.).

A következő rag a *-ba*, *-be* volt; nemcsak elmenést követelt vele a kislány (pincébe), hanem szabadságot is: „Egy tizenhét hónapos nő önérzetét már sérti, hogy más tartsa szája elé a csontot, s első szabadságdeklamációja így fog hangzani: „Kezébe, kezébe!” (i. h.).

Jött az igék világa ezután. „Az igék lelke sokkal furfangosabban bujkál a ragok közt; a fül utánuk kap, s majd így mondja őket: „nyiss”, majd „nyitok” vagy „nyitod”... Jel és értelem először mégis épp a parancsoló mód „jé”-jében forr össze. Az ebédeljünk mintájára megjön a „menjünk!”. Konyhába, menjünk, ebédeljünk” (i.m. 272). A ragok mind „iránysürgető” ragok (Ágyából, kis Csiját, ágyából), „az akarat nyomja ki maga előtt” őket – általánosít az író-apa. „Nyelvünk imperatívuszban és konjunktívuszban fogan. Első szavaink, e szómondatok nagy része parancsoló volt. „Mama”, azaz „mama, vegyél föl”. „Biz”, azaz adjectok már vizet! Csilla, akinek a gyomrában olyan nagy parancs dolgozik, ebben még radikálisabb, mint kis Kata, akinek első szómondatai között olyan elámulást jelentő dolgok is voltak, mint „gomb” vagy „hao”. De ha egy-egy szóhoz hozzá is jut a méla szemlélődés, a ragokat a kívánság nyomja ki. A parancsoló *ba-be* korábbi, mint a kijelentő *ban-ben*, a *hoz-hez*, mint az *on-ön*... Miért csinálunk egy csomó előljáró után a hová kérdésre akuzatívuszt? Nem azért-e, mert a nyelvteremtés ősi fokán irány és tárgy mint zsákmányolás és akarat nyelvi kategóriái összeesnek?” (273).

A parancsok és ragok közben megszületett a mondat – mondja az elemzés. Hogy lesz a szómondatból valódi mondatrészes mondat? „Ha ragjaink vannak, egyszerűen. Csak annak az ekszplózióknak kell többször ismétlődnie, amely a szót az agykéregből a száj felé nyomja. S nemcsak többször – hiszen akkor a „mama-mama” is mondat volna, hanem többféleképpen, kétségbeesésében mindig más fegyver után kapva” (i. h.). S az is érdekes, amit az író a hangsúlyról mond, a gyermeki meg a felnőtt nyelv különbségéről: „Hogy a gyermek mondata ilyen több ekszplóziós motor, azt a hangsúlyán látni. Minden szót külön lök ki, és külön hangsúlyoz. A régi magyar nyelv, s főként a vers, melynek ez a minden szót külön robbantó, külön nyomatékkal ellátó hangsúly volt a veleje s ritmusa: közelebb áll a gyermeki beszédhez, mint a nyugatiak s a mi modern nyelvünk mindenen áthúzódó enjambement-ja. De hát a beszélő gyermek még nem tud fecsegni, s tán ebben volna legjobb, ha mi is kisdedek lehetnénk. Drágábban, nagyobb kinnal kapnánk a szót” – szólal meg a „nyelvművelő” is az íróból (i. m. 274).

Anyanyelv – idegen nyelvek

Ahogy a tudós-apa gyermekei növekednek, az anyanyelv elsajátítása után az anyanyelvben való megerősödés, megerősítés, meg az idegen nyelvek tanulásával kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe az életben is, és az erről született tanulmányokban is.

Sokféle tapasztalatát, megfigyelését a nyelvtanulás kezdeteiről és eredményességéről a *Gyermekeink diáktársaként* című fejezet foglalja össze (1973: 275–310).

A német nyelvbe a Grimm-meséken át vezetett az út, a franciához a Roland-ének volt a kalauz, az oroszhoz Tolsztoj-kötet. Azután került sor a latinra – a gyermekek személyisége, képessége szerint kinek-kinek a saját tempójában.

A részleteknél érdekesebbek számunkra a tanulságok. Immár nemcsak saját magán, hanem lányain, később vásárhelyi tanítványain mérhette le Németh László pl. a beszéd és az olvasásértés feltételei közti különbséget. Nyelvtanulás című tanulmányában (1973: 276–96) így fogalmaz: „S idegen nyelven olvasni egészen más képesség dolga, mint beszélni. Az olvasáshoz nagy szókapacitás kell. Sok szót kell az agyban széttolni, külön egyéniségként számon tartani. . . Tán ennél is fontosabb, hogy a sok szó mégis kevés legyen: az ismert szótövet ragozás és képzés álsruháiban is felismerjem. A beszédhez más kell. Ott fel kell idézni, be kell hajlítani a mondatba a szót. Beszélni az tud jól, aki azt akarja mondani, amit mondani tud. Tehát vagy igen egyszerű dolgokat gondol, vagy a bonyolultat is van szíve

egyszerűre torzítani. Ezért beszélnek sokkal könnyebben a nők, mint a férfiak, a pincérek, mint a költők” (i. m. 279).

A nyelvtudáshoz „felejtésképesség” is kell – mondja az író. „Az, hogy egy nyelvet tudhatunk, értékesebb nyelvtudás lehet, mint az, hogy óriási mozgósítás árán állandóan tudunk. Ha engem a nyelvtudásom felől faggatnak – vallja – óvatosan azt szoktam mondani: tizenöt nyelven olvastam már el szótárral legalább egy könyvet. Ugyanezek a nyelveken két hét alatt, a világ bármely nyelvén két hónap alatt olvashatnék” (i. m. 284).

A latintanulás más módszereket kíván – állapítja meg Németh László. Nem lehet leckénként, a többihez hasonlóan „a fejbe hegedülni”. Hiába szedtem be a latin szókinccset, mely kisebb, mint bármely élő nyelv, szinte az utolsó szóig, mégsem olvasom folyékonyan. A latin mondat működik másképpen. A francia mondat olyan, mint az emberi emésztés; végtermékeire bontja a gondolatot; a megértésnek ezt a híg pépet kell csak fölszívnia. A latin mondat „azt, amit elbont, össze is rakja; mindig szerkesztőtársul hív meg: a lebontott ablativuszokat és gerundiumokat az olvasónak újra fel kell építenie, hogy megérthesse. . . A latin szöveg előtt az ösztön is csak akkor ér valamit, ha értelem a neve” (i. m. 286).

Hogy nemcsak kedvtelés volt az író számára lányai tanítása, azt az efféle megjegyzéseiből is látjuk: „Agyam malmában úgy jár most a nyelvtanulás ügye, mint hajdan az országmegváltásé” (i. m. 288). Négy tétel érik meg benne, ezt teszi le a nyelvtanítással foglalkozók asztalára: „1. Ha tanítványainkat nem német, angol vagy francia nyelvre, hanem *a* nyelvre akarjuk rákapatni, akkor ma sem szabad máson, mint a latinon kezdeni. A latin máig is leginkább a Nyelv; az ő nyelvtana szolgáltatja a rubrikákat, melyeket a többinél csak ki kell állítani. . . 2. A nyelvtanokból kipárolható egy nyelvtan – a nyelv kategóriái: ez a mi igazi hamuba sült pogácsánk a nyelvek országába. 3. Az ember egy idegen nyelven mindig azt mondja, amit tud, s nem amit akar. De tudnia kell azt is, hogy mit tud. Ha sokféle nyelvre egy tankönyvet használunk, s ezen nagyjából ugyanazon feladatok, sőt mondatok vonulnak át, magyarról latinra, franciára, angolra, németre; ez a tud-nyelv erősödik meg. . . 4. Az európai nyelveknek, ha jól meggondoljuk, alig van két-három nyelvre való szókinccsük; csak át kell tudni vinni egyikét a másikéba. Az, hogy minden nyelvet más tanár tanít, s minden nyelv szólását előlről kezdjük írni: sehol sem bosszulja úgy meg magát, mint a diákok három-négy nyelvben elgyötört szókapacitásában” – összegzi Németh László a nyelvtanulással kapcsolatban kialakuló gondolatait (i. m. 289).

Észrevételeire mai útkereső nyelvoktatásunknak érdemes volna jobban figyelnie. (Megjegyzem, hogy az író nevét viselő nyolcosztályos gimnáziumban éppen a szellemiségben közelítenek a nyelvtanuláshoz.)

Számos részletmegjegyzésére érdemes volna figyelnie a mai pedagógiának, a nyelvoktatási út- és módszerkereső tanfolyamoknak, az átalakulóban lévő iskolai nyelvoktatásnak. Például arra, hogy a komoly nyelvtanulás kezdetét átlag gyerekeknek 12–13 éves korra teszi Németh László (kiemelkedően jó képességűeknél 10 körülre). „Náluk nem is kezdeném előbb a nyelvtanos nyelvtanulást. Abban ugyanis nem hiszek, hogy az éretlenül sanyargatott latin előhívja, kifejleszti a képességet” – olvassuk a végkövetkeztetésben (i. m. 296). „A tanítás – vallja a pedagógus író – nem fejleszti a képességet, legföljebb jól-rosszul táplálja. A képesség jön titokzatosan, mint az embriológia sejtrügyei, s a tanár sokat tett, ha észrevette, és nem hagyta tönkremenni. Ha kinő, még le lehet vágni, mint tagjainkat; ha nem nő ki, semmiféle plasztika sem növesztheti ki” – fogalmazza meg (uo.) nevelési hitvallását a tanár-író-szülő, aki a tanulmány írójaként a tanári optimizmust nem feladva „nem abban bízik, hogy hozzáadhat valamit a természethez, csak abban, hogy alázatosan lesve ki, kevesebbet pusztít el belőle” (Németh 1973: 296).

A magyar nyelv stilisztikája

Még egy fontos területe van Németh László nyelvi írásainak, amelyről eddig szándékosan nem szóltam, ez pedig a stilisztika (részben a műfordítás kérdéskörével együtt). Azért hagytam ezt áttekintésem végére, mert noha az író kezdettől fogva szinte minden tanulmányában érinti a stílussal, a fogalmazással, a jó írással és alkotással kapcsolatos kérdéseket, összegezve életének későbbi szakaszában, az ötvenes és hatvanas években fogalmazza meg őket.

Abban a korszakában, amikor az élet hozta megélhetési kényszerből új kísérleti területre, a fordítás „gályapadjára” szorul, amit munka közben szintén „laboratóriummal” alakít át. Tízezer oldalt fordított – főleg oroszról –, s e munkája közben „melléktermékként” születtek meg a nyelvtudomány számára szintén nagyon fontos újabb tanulmányai, cikkei. Bár ezek időben túllépnek az értekezés korszakhatárán, de oly szervesen ide kapcsolódnak, hogy, úgy vélem, értékelésüket nem volna szerencsés kihagyni az áttekintésből.

A műfordítás kérdéseivel az 50-es években nálunk is, határainkon túl is sokat foglalkoztak – elsősorban a szovjet irodalom átültetése kapcsán. Az Írószövetség műfordító szakosztálya is fölkererte Németh Lászlót a fordítói realizmus kérdéskörének összefoglalására. A kulcskérdés e témában a formalizmus és a realizmus elvének az ütköztetése volt, amely akkor nemcsak a műfordítást, hanem az egész magyar irodalomtudományt is mélyen áthatotta, ahogy erről az alapvető irodalomtudományi feldolgozások is tanúskodnak. (A rendkívül sokoldalú témakörrel vö. pl. Béládi szerk. 1981; Bóka 1956; Király 1976; 512–9; Klaniczay 1964; Ső-

tér 1967; – a témakör átfogására, és további irodalmára l. Fehér Erzsébet dolgozatát, amely az ELTE Stíluskutató munkacsoportjában született; Fehér 1984).

Németh László tanulmánykötetében, *A kísérletező emberben A prózafordításról* címen (Németh 1973: 521–50) olvashatjuk az író véleményét a formalizmus és realizmus vitája által fölvetett kérdésekről, a vers- és prózafordítás közti alapvető különbségekről. Az írásokat 1952-ben az Írószövetség fölkérésére gyűjtötte össze a szerző – főként az orosz nyelv „iskolájában” töltött tapasztalatai alapján (l. erről később: Kortárs 1960. 10. sz; Élet és Irodalom 1959. 38).

A szó szerinti avagy a teljesen szabad fordítási elvek akkori küzdelméhez Arany János példáját állítja a versfordítók elé, amikor így fogalmaz: „Van egy igen nagy műfordítónk, Arany János, akinek az olvasása jobban megvilágosít bennünket, hogy a realista fordítás mit kell érteni, mint bármiféle cikk. Arany Jánosnak nemcsak félelmetes hangulat-, közérzet-, szó- és gondolattartalékai voltak, amelyeket aggodalmassága és a kor megfélemlítő szűkössége miatt eredeti művekbe nem mert belevetni, a fordításban azonban Shakespeare-nek, Tassónak, Arisztophanésznek rendelkezésére bocsátott – hanem jóval szabadabb fordítói nézetei is” (Németh 1973: 525).

Az író a formalista (itt szó szerinti) és a marxista (ideológiához igazító) elvek vitájában a realista fordítás mellett foglal állást (akkor az volt a kulcsszó), és ezt így definiálja: „Realista az a fordítás, amely a szerző gondolatára figyel, azt akarja győzelemre vinni, a gondolathoz idézi fel a nyelvi asszociációkat, amelyek a szerző nyelvi asszociációinak megfelelőek. A realista fordító tehát nem riad vissza a változtatástól sem, ha azzal az eredeti gondolatot a maga nyelvében hívebben adhatja vissza. A realista fordító első kötelessége: hogy kitűnő orosz szöveget adjon, s az orosz nyelv tartalékaiból és lehetőségeiből csalja elő azokat a képeket, amelyekben az eredeti gondolat életet kap. Látszólagos hűtlenségével is az író szolgálja, hiszen az orosz nyelv mélyeitől elszakadt formai ragaszkodás első eredménye: egy sem orosz, sem idegen fordítói zsargon, amelyben meggyőző mű nem is jöhet létre” – írja az író, aki mintegy tízezer oldalt ültetett át magyarra (1973: 522).

1955-ben jelent meg a *Csillagban*, az Írószövetség folyóiratában Németh László tanulmánya, *A fordító jelentése* (Németh 1973 (551–55)), amelyben a VI. Henrik fordításával kapcsolatban fejti ki a már idézett Arany János-i eszményt és mintát, valamint a realista fordításról vallott, az imént már jellemzett nézetét: S azzal, hogy a *Csillagban* látott napvilágot ez a tanulmány, a kor irodalmi életében, a műfordítással kapcsolatos viták idején határozott és irányt mutató állásfoglalás volt.

Számunkra azért is érdekes még ez a tanulmány, mert benne is érinti Németh László a saját stilisztikai, stílussal kapcsolatos elméletét, amelyet azután még plasztikusabban fejt ki egy a nyelvtudomány-történet szempontjából „becses” formában, a Jánosik Zsuzsához írt levélben 1971-ben. Jánosik Zsuzsa, a „címzett”, A tömörítés eszközei Németh László prózájában címmel készített szép dolgozatot az Iszony stílusáról, erre írta Németh László a levelet, amely stílusfelfogásának, írói és nyelvi hitvallásának értékes darabja (vö. Nyelvtud. Dolg. 4. 1971: 79–8); ugyanezt Levél Asconába címmel tartja számon az irodalomtudomány).

Lássuk részletesebben is e levél gondolatait!

Németh László örömmel értesül mondatainak, stílusának elemzéséről, „azokról a szakdolgozatokról, amelyek a Szathmári professzor stilisztikai műhelyében készültek – készülnek” (i. m. 80), mert „ha valami, hát épp az ilyenféle nagy készülséggel írt diplomamunkák lehetnének azok, amelyek önteltebb vagy a szellem öntisztulásában jobban bízó írókat csakugyan fölbátoríthatnának, hogy nemzete jövődjé közé számítsa magát; hiszen mi egy író munkájában erre a fedezet, ha nem az, hogy népe nyelvét hogy tudta használni s milyen vívmányokat csiholt ki belőle” (i. m. 80). Hogy milyeneket, arra nézve számos szép elemzés született (l. Sipka Sándoré Nyr. 90: 258–68; 92: 40–9, Kőhádi Zsolté Nyr. 95: 45–51), K. Szoboszlai Ágnes dolgozata Nytud. Ért 77; Széles Klára tanulmánya (1969) és Szilágyi Ferenc nagyívű nyelvi és történeti áttekintése „A stílus magyar gazdagsága” címen (Nyr. 99 (1975): 325–42; 445–58; ebben további tüzetes bibliográfia: 327–9). Az elemzők áttekintették Németh László stílusának több sajátosságát: tömörségét, szemléletességét, nyelvjárási, népnyelvi sajátosságait, mondatszerkesztését, nyelvi remekléseit, gazdag anyagismeretét.

A Jánosik Zsuzsának írt levélben pedig maga az író fogalmazza meg stilisztikájának rövid foglalatát: „A fogalmazást sokszor használt hasonlatommal [láttuk már 1940-ből is], én a hálövetéshez hasonlítom: a mondat analitikus hálóját rávelem arra az agyban létesült ingerület-konstellációra, ami a gondolat, s nem nyugszom addig, amíg azt minden polipkarjával ki nem húztam, s szövegemben ott nem látom. A hálövetésnek s kihúzásnak nemcsak teljesnek, de gyorsnak is kell lennie; ezt kívánja a művelet pontossága, de bizonyos ideggazdasági takarékoság is: a művelet ne kerüljön több mozgásba, erőbe, mint amennyi a mélyvízi lény part-ravonásához épp szükséges” (Jánosik 1971: 82). A „halászi becsvágy” sugallja a fogásokat is: „a gondolatot nem darabolom föl, s nem tálalom az olvasó számára, hanem a kihúzás követésére kényszerítem, ha meg akar érteni, magában is el kell ismételnie a mozdulataimat, nem azért, hogy megcsodálja őket, hanem hogy a fogás birtokába jusson” – mondja az író (i. m. 83).

„Legkitűnőbb megfigyelésének sajátos mondatszerkezeteim tettenérését tartom” – írja Németh László Jánosik Zsuzsának (84). „Az a beékelés, mondat – mondatba iktatása. . . valóban jellemző a stílusomra, jobb szemű ellenőrök fordításaimban szóvá is tették . . . most már ketten okoljuk meg az efféle szerkezeteket, hogy az író az adut, a mondat értelmét szereti a végére tartogatni, s kellő figyelemcsigázás után az asztal lapjára kitenni” (uo.).

A gondolatmenet költői módon folytatódik: A hálójázó leágazásokat, a mellékmondatot igyekszik megtakarítani, s ahol nem lehet, legalább egy mondatrész helyére mondatbimbóvá nyomni. . . Ez a spórolás a mellékmondatokkal átvezet. . . a melléknévi és határozói igenevek gyakoriságához (85), amely szintén egyik sajátossága az író stílusának.

Csakúgy, mint az igei jelleg. Ennek nem az igeek halmozása az oka, hanem „a sok megspórolt, jelzővé, határozóvá nyomott állítmány” – említi meg maga az író (i. h.).

Stilisztikájának „rövid foglalatát” adta meg valóban a szerző a Jánosik Zsuzsának írt levélben. E rövid foglalatot bőségesen ki lehetne még egészíteni Németh további tanulmányaiból, cikkeiből, illetve a nyelvészeti feldolgozások idevágó megjegyzéseiből. Feladatokat maga az író is ad a kutatóknak, levele végén meg is fogalmazza őket (Jánosik 87–8). Szilágyi Ferenc is több kitűnő javaslatot tesz Németh László gazdag stílusának kutatására (Nyr. 99: 457–8).

Nyelvhelyesség, nyelvművelés a 60-as években

A szépírói életműn kívül sorjáznak az újabb nyelvi tárgyú cikkek az író tollából a 60-as években is.

A fordítás hosszú időre kenyerere még. Az orosz nyelv iskolájában című írását azért emelem még ki, mert benne „nyelvszociológiai” háttérrel veszi sorra mindazt, amit a nyelv tornája, a fordítás jelent most a magyar számára, most, „amikor először került egy kelet-európai nyelv hatása alá” (i. m. 534). És ez a nyelvi hatás olyan tömegmértetű (a szókincsben), hogy a fordítóra komoly nyelvvédő, nyelvfejlesztő munka vár. Ebben támogatni kell, íróknak, nyelvészeknek, műszaki embereknek – látja meg jól a helyzetet Németh László, és erre nézve gyakorlati javaslatai is vannak: szótárakat, műszaki szókincsközpontot, nyelvhelyességi útmutatókat látna szívesen.

A szorosabb értelemben vett nyelvhelyességi kérdéseit, fordítói, szerkesztői, lektori munkájának nehézségeit gyűjti össze A javító toll nyomában című tanulmánya (1973: 569–97), amely eredetileg a Nyelvőrben jelent meg, 1963-ban (Nyr. 87: 41–61).

Ebben egyrészt számos konkrét nyelvi, nyelvhelyességi kérdést érint, nyersfordításokat és írói fordításokat vet össze, másrészt mintegy még egyszer összefoglalja a magyar nyelvről a benne érlelődő régebbi és újabb gondolatait.

Magyarosságon ő valami egészen mást ért, mint a kéziratait javító lektorok, korrektorok: „Én a purista, tiltó nyelvészkedést – tán mert olyan helyen nőtem fel, ahol minden vétke rég szokássá vált – csak távolból tiszteltem, nyelvemre fogalmazás közben nem kötöttem a kedvéért csomót. De mért is, amikor azt tapasztaltam, hogy ami tegnap tilalom volt, mára megengedett” – írja cikkében (1973: 581).

Magyarosságon nem csupán a szólásokat, szép kifejezéseket, ízes hangsúlyt érti, hanem nyelvünk hajlamainak bizonyos egyensúlyát. „A nyelveknek vannak hajlamaik – írja – hogy mennyire pontosan, sőt pontoskodóan nevezik meg a dolgokat, vagy mennyi hanyagságot engednek meg (az angol igehasználát *get*-jeivel, *put*-jaival inkább „lezsér”, a német inkább pedáns), vagy hogy nyúlunk hozzá a gondolathoz, csipesszel széttolva vagy hálóval egybefogva (a francia és latin, az orosz és más szláv nyelvek közt ez a különbség); vagy... az absztrakciókkal bőkezűen vagy takarékosan bánunk-e. Magyaros eszerint az az írás lenne, amely összhangban van a magyar nyelv efféle hajlamaival” – írja az idézett tanulmányban (582).

Tanulságos a folytatás is: „Ha nagyon megszorítanának, hogy mondjam el, mit érzek én e „hajlamok meglelése” után magyarosnak, rövidre fogva tán ezt mondanám: az egészséges jó magyar nyelv idegenkedik a fogalmi beszéd fakó középrétegeitől, mely a konkrétumtól már elszakadt, s olykor szabatoságot tettető henyeséggel siklik el a pontos értelem fölött. A „toll” az ilyen félabsztrakt nyelvet, mint a pulikutya, berzenkedő gyanakvással nézi, s tereli vissza a maga egyszerű, de szemhez szóló, valószínű gyökösségibe. Már az a minden fölösleges szót elvető tömörség is, amelyre törekszik, ha valami, hát inkább archaikus, mint paraszti, s amit egyszerűsítéseivel veszít, a magyar nyelv szintetikus hajlamait kihasználó nyelvi bravúrokban igyekszik visszavenni. Szereti a rövid mondatot (a kanti analitikus ítéleteket), s van benne bizonyos irtózás a fölös kötőszótól, ugyanakkor a legbonyolultabb körmondatot is megépíti a maga ciklopszi kőt kőre rakásával. Az absztraktot, ahol lehet, konkrétummal mondja, de ha nincs más menekvés: bátran szökik fel az elvonás magasaiba. Olyan tehát, mint alföldi tájaink (egy-egy Tornyai-képen): kopárnak kopár, de a szépség meggyőzőbben virágzik ki rajta; lapos, de végtelen égében ölyvek és sasok röpte s emelkedése fér s enyészik el” – fogalmazza meg Németh László (i. m. 583) írói jellemzését nyelvünk magyarságának, nem a tudomány eszközeivel, hanem az író érzéseivel, képeivel.

A magyarosság meghatározása szubjektív. Látja ezt Németh László is. Tudja, hogy „Kosztolányi vagy Krúdy megint másképp, a maguk száájze szerint határoz-

nák meg” (uo.). „Nem is lenne jó, ha a magyar nyelv hajlandóságába mint egy nagy erőterbe tíz-húsz-százféle írói hajlam nem tudná a maga pályáját beírni” – fogalmazza meg az írók és a nyelv kapcsolatát, viszonyát (i. h.). Mégis megpróbál általánosítani, elvonatkoztatni az egyéni írói nyelvtől, olyan meghatározást keres, „amelyben mindenkinek a magyarossága elfér”. „Mondjuk így: »Magyaros az az írói nyelv, amelyben a magyar nyelv lappangó képességei kapnak életre, s mutatják meg, mi telik belőlük«. Azaz magyaros a magyar nyelvi erényekkel tündöklő, magyarán virtuosus nyelv. Ez azonban voltaképp azt jelenti, hogy nincs is külön megfogható magyarosság, vagyis, hogy mindaz, ami a nyelvet pontosabbá, szebbé, inasabbá teszi, egyben a jó magyarságot szolgálja” – összegezi véleményét az író (i. m. 584), és vonja le ő maga írásainak egyik legfontosabb tanulságát.

Nem kevésbé érdekesek és tanulságosak Némethnek a szórenddel (1973: 591–3), a próza prozódiajával (593–7) foglalkozó írásai vagy nagyobb szabású tanulmánya (611–22): A fordító plennitise. (A szó az orosz raboknak a fogságban kialakult azon lelkiállapotára utal, melyet a hosszas elzártság, egy-egy gondolat elhatalmasodása váltott ki bennük.) A nyelvtanuláshoz nyújt segítséget igefával (615) és igetérképpel a létezés, az érzékelés, az akarat, a mozgás legfontosabb igéinek a grafikájával – összhangban az agy működésével.

A magyar nyelv ereje és gyengéi (1973: 561–8) talán a legismertebb Németh László-írás, ugyancsak ebből a korszakból való. Nyelvünk „gyengéi”-nek tartja Németh például jelzőink lomhaságát, azt hogy a jelző a jelzett szó mögé legföljebb mint értelmezőt lehet tenni. Ezért rendkívül nehéz az indogermán nyelvek határozó jelzőjét visszaadni, ebből lesz a sok *folyó, való, lévő, származó* – mondja.

Másik, gyakran érzett gyengéje a magyarnak Németh László szerint az igenevek nehézkessége. Mivel ő maga is sokat küszködött velük (mert tömörítés céljából kedvelte őket), nagyon aprólékosan feltárja az igenevek grammatikáját és stílusát (564–6).

A magyar nyelv erejének Németh László elsősorban a tömörséget tartja. Ezt pedig elsősorban az igéjének köszönheti, mondja az író (566). „Mint a latinban, a magyarban is az ige a tő, amely a legbujábbban hajt. . . ragjaiban hordja alanyát is” – olvassuk az írás elején (566).

„De a magyar ige tovább megy, tárgyát is magába tudja szedni. Mint vad a ráakaszódó kutyákat, úgy rázza le azokat az apróbb szavakat, amelyek a szolgái fordításban fülét-farkát fognák. A magyar ige ebben a szlávra emlékeztet; fontosabbnak érzi, hogy a cselekvés pillanatnyi, tartós, ismétlődő természetét, mint időbeli elhelyezkedését jellemezze (bár eszközeihez képest abban is elég leleményes) – amiről más nyelvekben külön szavak vagy fakó segédigék számolnak be, ő elvégzi képzőivel: nem gyakran fut, hanem futkos, nem mozogni kezd, hanem

mozdul, nem aprókat szökik, hanem szökdel” (i. m. 566–7). Nyelvünk egyik alapjellegzetességét tárja itt fel Németh László szép hasonlattal, azt, hogy a magyar „igés” nyelv, s különösen képzőrendszere kiterjedt és eleven (még ma is, noha a korábbiakhoz képest halványabb a szerepe az újabb szóalkotásokban). Gazdag képzőrendszerünket, igéink sokféleségét és finom árnyalatait tartja a nyelvtudomány is nyelvünk egyik legfőbb (ősi) sajátosságának és mai jelegzetességének (vö. pl. Bárczi: Anyanyelvünk magyarsága. Nyr. 80(1956): 1–14; MMNy. 114–50; MMNyR. 1: 333–420; NyKk. 2: 860–3; Kiss 1991). Az újabb kontrasztív kutatások alátámasztják az írónak azt a sejtését, megállapítását, hogy a latinon kívül az orosz (a szláv) és a magyar igerendszer rendkívül gazdag a mozzanatosság kifejezési lehetőségeiben, a folyamatosság, befejezettség árnyalt érzékeltetésében. (Az aspektualitás gazdag szakirodalmából vö. Kiefer 1983: 150–91, 319–28; uő. MNy. LXXVII. 257–77; Wacha B.: ÁNyT. XVII. 279–328; uő. 1989; uő. Nyr. 116: 65–78).

A tanulmány további részében a szófajok stilisztikájáról kapunk képet: „A nyelvbe színt, érzékiséget csak a főnevek, melléknevek s igék visznek (a főnevek közül is inkább csak a konkrétak), a többi szó természetből fakó: zenéje lehet, de színe nincs” – állapítja meg költőien Németh László (567). Ebből egyenesen következik, hogy „minél nagyobb egy nyelvben az igék, főnevek aránya a törmelékszavakhoz viszonyítva, annál több reménye van a ragyogásra” (uo.).

A törmelékszavak (a névelők, kötőszók, névmások, határozószók) kiszórása, a modern nyelv egyik fő törekvése (sokszor túlzásokkal is). Ennek részben a tömörség vágya és igénye a lélektani oka, gondolja az író, de „a mondatok kötőszó nélküli egyberovása lehetővé teszi, hogy nagy tömbökből monumentálisan építsük nyelvünket” (i. m. 567).

A magyar nyelv másik ereje hangrendszerében rejlik – mondja a nyelvtudománnyal itt is szinkronban Németh László (vö. Bárczi (i. m. 385). „A nyers, érzéki monumentalitásnak az igényét jól szolgálja a magyar nyelv hangrendszere. A magyar nyelv magánhangzóiban gazdagabb, mint a szláv és germán nyelvek, viszont nem olyan fuvolaszerűen magánhangzós, mint a finn. A legközelebb a román nyelvekhez áll; ha keménységi fokát is figyelembe vesszük: a latinhoz és a spanyolhoz. Férfias nyelv. Egy kicsit olyan, mint ahogy Berzsenyi írta a magyar tánchoz: férfierő kell hozzá” (Németh 1973: 567).

A nyugati fejlődés követése sokban kiforgatta nyelvünket tömörségéből, a nyelvújítás „csinosságot” és „kényeskedést” próbált ráerőltetni – mondja Németh László, de azért a grammatika őrzi ezt az ősi erőt: „Nevettükben; milyen grammatikai remeklés van egy ilyen alakban. Ha valaki tanulmányt írna nyelvek sűrítő vívmányairól: bele kéne venni” – ajánlja a tanulmány (568).

Nagy stilisztáink mind emlékeztetnek a magyar nyelvnek erre az alaptermészetére: Berzsenyi, Vörösmarty, Vajda, Ady, Móricz – sorolja az író. De „tömörségen nem kell valami bölömbika hangot érteni, „Csokonai, Mikes bája, József Attila bizarr logikája is lehet tömör” (i. h.) – teszi hozzá írói stilisztikájához Németh László.

Ez utóbbi, röviden jellemzett írások azt mutatják: Németh Lászlót ugyanúgy izgatják a nyelv kérdései ekkor is, a hatvanas években, mint a két háború közti időszakban. Véleménye a főbb tendenciákról ugyanaz, de árnyaltabb, sok-sok alkotó és fordító év után kiérleltebb, finomabb, letisztultabb.

Bárcki Géza könyvének, *A magyar nyelv életrajzána* 2. kiadásakor ismertető-összefoglalót ír a *Kortársban* (1974), illetőleg ennek ürügyén újra elmondja sürítetten véleményét nyelvünk múltjáról, jelenéről és jövőjéről. A régi magyarság nyelvét (ő a XVI–XVII. századot érti ezen) most is külön kiemeli: „Stílbotaladozásai ellenére is gyönyörűség a másodrendű írók, prédikátorok szövegeit olvasni, olyan nyelvi bőség, kifejezésbeli lelemény csap meg, amely csak az élő beszéd fényűzésében lelhetett magyarázatot. Ezt a nyelvi bujaságot az apadó, sanyargatott magyarság aligha teremtette, legfőlebb megőrizte, s nagyon valószínű, hogy a Bornemisza, Heltai, Bethlen-féle írókon át középkori nyelvünk beszélt gazdagságába pillanthatunk bele” – írja régi nyelvünkről (*Kortárs* 1974. 2: 224). Nyelvtudományunk legújabb kiadványai is feltárják, hozzáférhetővé teszik ezt a nyelvi korszakot. (A Nyelvtudományi Társaság kódex-sorozatának darabjaira, illetve A magyar nyelv történeti nyelvtanára gondolok.)

A következő korszak nagy eseménye, a nyelvújítás Németh László szerint kényszer volt. „A lemaradt magyarság előtt nem volt elég a nyugati kapukat kinyitni, nyelvet is kellett teremteni az új fogalmak, gondolatok kifejezésére” – írja (uo.). A kikényszerített nyelvváltozás nem is mehetett végbe hibák nélkül. Legnagyobb hibája – Németh László szerint nem a sok kontár szóalkotás volt, nem is az, hogy „racionalista módon közeledtek a legtörténetibb képződményhez, a nyelvhez” (280) hanem az, hogy „a Kazinczy-féle új nyelvalkotások kissé kényeskedő ízlése a magyar nyelvet tömörségéből bizonyos fokig kiforgatta” (i. h.). Sok nagy tehetség kellett ahhoz, hogy a magyar nyelv továbbra is „alkati medrében maradjon” – Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty nevét említi az író, és hozzáteszi: „Arany János, Gyulai Pál s az ortológusok érdeme, hogy az újított „madárnyelvet”, amelyet a nyelvújítás hagyott itt, a népnyelvből s a maguk helyes ösztönéből, nyelvész szigorával ismét megmagyarították” (i. m. 280).

Ha összevetjük Németh László nyelvtörténeti látásmódját, a nyelvújítás megítélését a nyelvtudományi feldolgozások eredményeivel (l. Tolnai 1929: 44–181; Bárcki: 1963: 290–340; Pais Dezső (szerk.) 1955; Benkő 1960; Ruzsiczky 1963;

Fábián 1984: 28–66), a különbséget én elsősorban abban látom, hogy Németh László sem vonta kétségbe a nyelv megújításának szükségességét, a gazdasági-polgári fejlődés által kikényszerített változás következményeit és igényeit, hanem ő nagyobb írói erudícióval, művészi megérzéssel és aggodalommal viszonyult a régi nyelv értékeihez, és inkább az érzelem, a lélektan eszközeivel tudatosította a nyelvmegőrzés, nyelvápolás fontosságát. Természetszerűleg nem a tudomány eszközeivel, hanem irodalmi, metaforikus fogalomrendszerben ragadott meg olyan tényezőket, mint a nyelv szelleme, lelke, teste, amely csak *in vivo* érzékelhető, a szövegeken felismerhető ugyan, de nehezen kényszeríthető egzakt módon vizsgálható körülmények közé.

Megfigyelései, megsejtései emocionálisan igazak, legalábbis részgazságokkal vannak telítve és nem állnak távol a nyelvtudomány grammatikai, logikai úton feltárt igazságaitól.

Noha Németh László a magyar nyelv jellegzetességeit főleg a régi magyarságban tudta legjobban megragadni, kortársai között is fölismerte az olyan nyelvteremtő író nagyságát, eredetiségét, amilyen például Móricz Zsigmond volt. A magyar nyelv jelenét pedig ugyancsak reálisan, így látta: „Bárczinak igaza van abban, hogy a huszadik századi íróink s nyelvgondozóink, s nem utolsósorban sokrétű fordító irodalmunk a nyelv szintjét megemelte. . . A magyar nyelv, igaz, beérte az európai fejlődést, amely a hajlékonyság, a gondolatok csipesz-mozgása felé vezet [a háló mellett ez volt másik kedvelt metaforája], de sokat feladott tömörségéből, szintetikus lehetőségeiből” – olvashatjuk *A magyar nyelv életrajza* című könyvhöz fűzött kritikai észrevételei között (Kortárs 1974: 2: 280).

A könyv szerzője, századunk egyik legnagyobb nyelvtudósa és – Németh kifejezésével – „szinte kosztolányis nyelvi tisztaságú stilisztája”, az itt említett Bárczi Géza így ír könyvének befejező soraiban: „Természetesen nemcsak a magyarnak, de minden nyelvnek, mely magas kultúrát hordoz, megvannak a maga kiváló tulajdonságai. És nyilván megvannak a maga fogyatékoságai is. . . Nyelvünk jellegzetes erényei: színes, változatos hangzás, rendkívüli metrikai rugalmasság; tömörség, szoros logikus kapcsolás; finom árnyaltság, képszerűség; pontos fogalomalkotásra való képesség. Mindezek nyelvünk öröklött készségeinek, lehetőségeinek és sok ezeréves történetének közös eredményei” (Bárczi 1973: 388).

Ezeket a készségeket, képességeket és lehetőségeket kereste-kutatta Németh László is magyarságunk fő hordozójában, nyelvünkben – nagy erudícióval, az írástudók felelősségével. Kutatta őket korai írásaiban, a Tanu-években, a „minőség forradalma” eszmekörében, az ötvenes évek „gályapadján”, a fordítói évek plenitiszében”. És – tegyük hozzá – ezek megvalósulását keresik, kutatják a stiliszták az író szépírói műveiben, regényeiben, elbeszéléseiben, drámáiban.

A nyelvbölcslő Németh László

Szilágyi Ferenc írja Németh László stílusáról szóló tanulmányában: „Mily szép téma lehet: Németh Lászlónak a nyelvre, az egyes nyelvekre, a stílusra vonatkozó gazdag gondolatainak összegyűjtése, rendszerezése. Valóságos kis magyar stilisztika s általános nyelvészet kerekednék belőle” (Nyr. 99: 458).

A téma és a munka szépségét mindvégig éreztem. S ha nem is „teljes Németh László-stilisztikát” kívántam alkotni, igyekeztem az író nyelvvel kapcsolatos gondolatait csokorba szedni, feltárni és a tudománytörténet asztalára letenni – ezúttal elsősorban a mai nyelvművelés, stílus kutatás, leíró nyelvészet szemszögéből nézve.

Mert úgy gondolom, és ez Németh László cikkeit olvasva is erősödött bennem, hogy nyelvünk művészei, nagy íróink és költőink nagyon sokat tudtak, sejtettek, éreztek azokból a törvényszerűségekből, tendenciákból, amelyek a nyelvtudománynak is előrevivő szempontjai, és nagyon sokszor meg is fogalmaztak tudományosan is igaz, egzakt kérdéseket, néha még meg is előzték, előlegezték a tudomány lépéseit – de természetesen „más nyelven”, más metaforarendszerben tették ezt, erősebb pszichológiai, szociológiai, alkotáslélektani eszközöket felhasználva.

Németh Lászlónak a magyar nyelvvel, a nyelvekkel, a stílussal kapcsolatos írásait összegyűjtve azt is megerősíthetem, hogy az általános nyelvészet, a szemiotika, a kommunikációelmélet és a nyelvtipológia kutatója is gazdag forrásanyagot találna az író életművében. Erre már Bata Imre fölhívta a nyelvtudomány figyelmét 1972-ben, a Forrásban megjelent Nyelvbölcseleti fragmentumok Németh Lászlónál című tanulmányában (Bata 1972). A szerző tágabb – filozófiai, irodalmi – összefüggésbe helyezve mutat rá a Németh László-i gondolatok nyelvészeti korszerűségére és nyelvfilozófiai szempontból kiaknázatlan értékeire.

Ezekből, az általános nyelvészet számára is tanulságos gondolatokból mutatok be még néhányat, részben Bata Imre kiemelései alapján.

Láttuk, a magyar nyelvet nem elszigetelten, önmagában szemlélte Németh László, bár a „sziget”-et ő is kedvvel alkalmazza: „Nyelvünk sziget a nyelvek óceánjában – írta –; a magyar nyelvész, ha tájékozódni akar, az óceánt kell ismernie.” Ő is azért „kerülte meg a földet”, tanulta, ismerte meg nyelvek tucatjait, hogy „visszatérhessen az anyanyelvbe”.

De nemcsak metaforikusan valósította ezt meg Németh László, hanem konkrét nyelvösszehasonlításai során, amint erre például az igeragozást illetően utaltam. S mi más ez, ha nem korszerű szemléleten nyugvó nyelvtipológia? Még olyan részletekre is kitér, mint a beszéd fizikai beágyazottsága, az artikulációs bázis eltérései: „A latin leányai – az olasz, a spanyol, a francia és a többi – grammatikáját, rendsze-

rét mind az anyától veszi, de más a szájtartása mindegyiknek” (1940: 326). Még a részletek sem kerülnek el figyelmét. Romániában látja például, hogy „A román szívesebben beszél a szája fenekéből, mint a szája tornácából, szinte a garatját is kölcsönveszi a szájnak, az ajka réseivel viszont takarékoskodik kissé. A beszéddé tört hang a gégehez húz, ahol keletkezett. Közelebb marad a mellhez, mint a fejhez s ettől valami zsigeri, a szó jó értelmében vett állati mélységet, homályt, melegséget kap; szinte merő ellentétképp a latin férfias és intellektuális határozottságnak” (1940: 366–7).

Nyelvbölcseleti alapon közelít az egyes nyelvekhez (1943: 326–27) Németh László. Izgatja az általános jeltan, a szemiotika is. A szó nemcsak mint érzéki, konkrétan testet öltő hang- vagy betűsor, hanem mint pusztá jel, mint szerkezet is, mint struktúra. Nemcsak igefát alkot, amelyet a fordításban is föl tud használni, hanem metanyelv létrehozásán is fáradozik (vö. strukturalista nyelvészet). Ezzel kapcsolatos gondolatai a fordításelmélet számára is izgalmasak.

Olyan alapvető nyelvfilozófiai kérdés is foglalkoztatja, mint a gondolkozás és beszéd összefüggése, végső soron élet és nyelv viszonyának kérdése. Ezt tartja a stilisztika alapkérdésének is. „A gondolkozás: a költő, a beszéd: a tudós. A nyelv rendszer s aki beszél, rendszerez. A beszéd mondatokat követel s a mondat végén pont van. A beszédnek tehát meg kell állítania a gondolkozás hullámvásárlását; be kell kerítenie azt, ami folyik. A „gondolat” egy darab bekerített folyó. Gondolat csak akkor keletkezik, ha mondatot akarunk csinálni. Addig csak gondolkozás állapotok vannak” – írja a Bevezetés a stilisztikába című korai tanulmányában (1940: 154). Az idegélettanban is jártas író „pszicholingvisztikai” megközelítéssel így járja körül a mondatot: „A mondat egy kész szerkesztési terv, rovatos blanketta, melyet a nyelvten vesz fel a gondolatról. Kiről van szó, mit állítunk róla, kivel kapcsolatban; tessék bediktálni a szereplők tulajdonságait, a fontos mellékkörülményeket. Akár egy rendőri jegyzőkönyv, vagy egy orvosi kórtörténet. Két ember, aki beszél, jegyzőkönyvet nyújt át egymásnak szellemük tényálladékáról (i. m. 155). Költőien: „A beszéd a gondolkozás munkavezetője; ő bökdösi a kullit, hogy ne ácsorogjon és ő vigyáz, hogy követ pontosan illesszen kőre. A gondolkozás a munkavezető nélkül lazsál, ábrándozik, imbolyog. A beszéd (vagy ennek legvérszomjasabb faja: az írás) rákényszeríti a gondolkozást, hogy kijelölt kereteit kitöltse; az elfutó gondolatokat megnyirbálja, rászoktat, hogy akkor is figyeljük, amikor erre sem az éhség, sem egy leopárd szeme nem kényszerít. A beszédnek köszönhetjük »az emberi szellem piramisait« (i. m. 155). De a beszéd Németh László értelmezésében sem valami elvont, megfoghatatlan, tiszta, csupán a tudatban rejlő kategória, hanem út egyik embertől a másikig, kommunikáció, kapcsolat, viszonyulás. „A beszéd nyi-

totta meg az ember előtt a legsötétebb Afrikát: a másik embert. . . A beszéd teremt meg a közösséget s a beszéd teszi lehetővé a magányt” – írja Németh László (uo.).

A mai tudomány számára természetes nyelvpszichológiai látásmód Wundt, H. Paul, nálunk Gombocz Zoltán munkálkodása révén akkoriban erősödött meg, tehát a tanulmány keletkezése idején nagyon új és korszerű volt. Szemléleti alapja a Wundt-féle „társaslélek”; vagyis az, hogy az egyes ember társas lény, pszichéje csak a másik emberhez való viszonyulásában bontakozhat ki. Ilyen társaslelki kategória a beszéd is (l. Gombocz Jelentéstanát), „út a másik emberhez” – mondja Németh, „a társas lélek értelmi működése” – fogalmazta meg Karácsony Sándor. (Karácsony teljes filozófiai kategóriarendszert dolgozott ki, ennek egyik darabja a Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon című könyve (Karácsony 1938, 1992), amely sok tekintetben megelőzte a modern nyelvtudomány, pl. a kommunikáció- és a beszédaktus-elmélet felfedezéseit. L. erről Fabricius-Kovács Ferenc írásait, főként ÁNyT. VIII. 63–9 1972, továbbá uő 1969.)

Németh Lászlónak a beszédről tett megállapításai (és főként látásmódja) ehhez a pszichológiai iskolához „állnak közel”, amelynek legfőbb érdeme talán az volt, hogy újra felfedezte a másik embert a tudomány számára. Ezért tudott a XX. századi nyelvtudomány – egyik ágán – éppen a pszichológiából merítve megújulni.

Nyelv és gondolkodás kapcsolatát az itt bemutatottnál árnyaltabban írja le Németh László. Sok részletében tudományos pontossággal, finom lélektani árnyalatokkal. Azt is látja, hogy a nyelv sokszor „lefogja” az író tollát. „Míg az együgyű embert a nyelv fölemeli, a bonyolultabb szellem, aki a lelkében zajló csodán rágódik, küzd a kifejezéssel. Ezért irigyli az értelmes ember a matematikust és zenészt, aki kilophatta eszméit a nyelv jegyzőkönyv módszere alól. Ő neki, ha valóban „közölni” akarja gondolatait, műfogásokhoz kell folyamodnia. Ki kell játszania a nyelvet. . . ki kell fejeznie magát a nyelv segítségével a nyelv ellenére is. Íróvá kell lennie” – mondja Németh László nyelv és gondolkodás kapcsolatáról (i. h.). Következtetése: „írónak nevezzük azt, aki gondolkodása finomabb sajátosságait a nyelven át tudja csempészni” (uo.). Ebből következően pedig: „A stílus a nyelv ellenére éreztett gondolkodás” – olvassuk (uo.) gondolkodás és nyelv kapcsolatáról.

*

Németh László nem volt nyelvész, nem volt nyelvfilozófus, nem volt nyelv-művelő. De mint modern, XX. századi író, szenvedélyesen érdeklődött a nyelv és a nyelvelméletek kérdései iránt. Rendkívül széles látókörű, a nyelvtudományban is tájékozott, olvasott íróként, tanárként, fordítóként folyton viszonyulnia kellett a nyelv problémáihoz. Kivételes adottságai, nyelvismerete és bölcséleti hajlama ré-

vén sok tekintetben – mint láttuk – szinkronban volt korának nyelvtudományával, megérzéseiben néha meg is előzte azt.

A nyelv lehetőségeit tanulmányaiban megfogalmazni igyekezett, szépírói alkotásaiban a művész biztos ösztönével pedig kiaknázni, felhasználni – úgy, ahogy Arany János óta kevesen tették irodalmunkban (vö. Szilágyi: Nyr. 99: 458).

Németh László e kettős nyelvfejlesztő szerepével – szépírói génuszával és nyelvbölcseleti írásainak bemutatott tanulságaival – járult hozzá anyanyelvünk ápolásának, művelésének ügyéhez. Ezért érdemes gondolatait a tudománytörténetnek számon tartania, a mai nyelvtudománynak pedig – a stilisztikának, a nyelv művelésnek, nyelvfilozófiának kamatoztatnia.

IV.

Akik az áttekintésből kimaradtak

A korszak írói nyelvművelésének teljességét nem foghatja át ez a dolgozat, hiszen ehhez az anyag kiterjedt volna és a témakör sokrétűsége miatt több, hasonló terjedelmű munkára volna szükség.

Céлом az volt, hogy a két háború közti időszakot – az értekezés jelen lehetőségeihez mérten – az általam fontosnak tartott gondolatkörök és egyéniségek kiemelésével mutassam be. Igyekeztem némileg általánosabb körképet is rajzolni, és egy-egy fejezetben a különösen fontos egyéniségeket – mint rész az egészben – bemutatni.

Ha személyekben, írókban gondolkodunk, természetesen sokan kimaradtak most. Ők a továbbiakban megérdemelnék majd egy-egy újabb fejezetet, egy-egy további „mintavételt”. Gondolok itt például Krúdy Gyulára, akinek a szerepe és a nyelvhez való viszonyulása legalább olyan érdekes, tanulságos, mint például Móricz Zsigmondé! (Írói nyelvéről, stílusáról l. Herczeg 1973; Gáspári 1978; Kemény 1974; uő. 1991, uo. bőséges további irodalommal.) De gondolok, mint a bevezetőben említettem, Füst Milánra, Szabó Lőrincre, Kaffka Margitra, Karinthy Frigyesre és irodalmunk sok más alakjára. A kevésbé nagy egyéniségekre éppúgy, mint a „klasszikusokra”.

És gondolok természetesen a XX. századi magyar irodalom szocialistának mondott vonulatára, Kassák, Kiss József, Nagy Lajos és mások írásainak az összegyűjtésére, amelyek újabb tanulságokkal gyarapítják majd kutatásaimat.

A több helyre is besorolható, valójában egyikbe sem beszorítható nagy költőnkről, József Attiláról sem szeretnék elfelejtkezni. (Hogy mit jelentett ő a XX. századi irodalmi nyelv nagy folyamatában, arra nézve l. mindenekelőtt Török Gábor könyveit és tanulmányait, főként „A líra: logika” (1968) és a József

Attila-kommentárok (1976) címűeket, a nyelvhelyesség és művészi szükségszerűségre pedig Török G. 1976: 282–336.)

Illyés Gyula

És külön fejezetben foglalkozom majd a jövőben Illyés Gyulával, akiről már a jelen dolgozatban is többször említést tettem. Illyés Gyulát a XX. század második feléhez sorolom, bár már a 40-es években is sokat írt nyelvi kérdésekről, munkásságának zöme mégis a következő évtizedekre esik.

Tudjuk, hogy Illyés nyelv, nyelvművelés iránti érdeklődése régi keletű, hiszen ő állította össze, szerkesztette meg Kosztolányi Dezső Erős várunk, a nyelv és Ábécé című könyveit, és azt is láttuk, hogy a 40-es években a Nyugat nyelvi tárgyú cikkeinek és könyvismertetéseknek ő az egyik legrendszerezesebb szerzője.

Kedves, személyes hangú írásait, amelyen például a Mariska hazát választ (kötetben 1976: 243–51) vagy a sokat idézett Kenyértörést most épphogycsak felidéz-zük. Emlékeztetünk Anyanyelvünk című kötetére (1964), amelynek címadó írása 1935-ben keletkezett, és Kosztolányi, Babits, Halász Gyula már megismert gondolataihoz áll közel, konkrétan is kapcsolódik az akkori nyelvtisztító mozgalmakhoz. Ebben megfogalmazódnak már később a gyakorlatban is életképes nyelvművelői elvei: „Nyelvet éppúgy nem lehet újítani, akár a fát. Csak nyesni lehet, fattyazni, mívelni. Oly mélyre bocsátja gyökereit, oly ősi életet él, hogy rajta az embernek csak alakító hatalma van” – írja az Iránytűvel című kötetben (1964: 635). A hibákról kell felvilágosítani mindenkit, úgy mint „Halász Gyula bátyánk” teszi könyvében és előadásában, folytatódik az írói gondolatmenet. Ez a kötet tartalmazza a Szerszámaink, a szavak című fejezetet, Illyés nyelvbölcseleti megjegyzéseinek egyik gyűjteményét, válogatást korai és későbbi nyelvi tárgyú cikkeiből. A régiek a már említett Anyanyelvünkön kívül: a Bölcsőkutatók-ban (1938) Körösi Csoma Sándorról, Sajnovicsról, Regulyról emlékezik, a Lélektan a szavakban (1946) című a tegezés-magázás nyelvi emlékeit idézi föl. A többi – a Szómúzeum, a Szerszámaink, a szavak, a „Csókollák, tagtársam”, az „Állati szép és oltári jó”, a Nyelvédelem és nyelvtamadás” stb. már a 60-as években, Illyés aktív nyelvművelői korszakában íródott.

Mert, mint köztudomású, Illyés cikkeivel, felszólalásaival – a Nyelvőr, szerkesztőjeként és az Anyanyelvi Bizottság tagjaként – részt vett a gyakorlati nyelvművelő munkában, sokszor erősítést és segítséget nyújtott kortársainak, a nyelvművelés szakembereinek (vö. Lőrincze Lajos: Illyés Gyula és a magyar nyelvművelés című összegzését. In: Lőrincze 1993: 203–13).

A tudomány a tudomány eszközeivel végzi feladatát, az író pedig a maga hétköznapi eszközeivel próbálja „ráérzéseit” a hétköznap embereinek körülírni – határozta meg Illyés Gyula az írói nyelvművelés egyik legfontosabb okát és célját. Igazi és hatásos nyelvművelővé persze saját írói nyelvével, saját példájával lesz – a többi, a nyelvről való bölcsekedés mintegy kiegészíti a művészi példát. Mint ahogy Illyés is versben mondta el igazán szépen, mit jelentett számára a „szélszabolta magyar nyelv”, a „fölnevelő édesanya” (Koszorú).

Déry Tibor

Nem hagyhatjuk ki az írói nyelvművelés következő fejezeteiből Déry Tibor nevét és szerepét sem. Lőrincze Lajos: Képzelt beszélgetés egy szoboravatáson című emlékezésében (l. Lőrincze 1993: 189–203) leszögezi, hogy Déry igen nehéz időkből állt a nyelvművelő munka mellé (1945, 1946-ban): Halász Gyulával, Laczkó Gézával karöltve megalakítják az Írószövetségben a Nyelvvédő Bizottságot. Céljuk a fordítások, filmfeliratok, rendeletek nyelvi ellenőrzése, a rádió, a könyvkiadás, a sajtó szemmel tartása volt. Céljuk az „illetékesek” vonakodása miatt nem valósult meg. (De ez már javában a következő korszak történetéhez tartozik, most csak a folytonosság miatt idéztem fel.)

Déry Tibor nyelvműveléssel kapcsolatos írásai viszont ma is aktuálisak, tanulságosak. A Van-e szükség nyelvművelésre? (1978: 377–380) 1945-ben íródott, de mintha a máról szólna: „Soha olyan formátlanul, hibásan, lomposan még nem beszéltek az emberek, mint manapság. A napisajtó stílusa maga a pongyolaság, cikkei rosszul vannak megírva. . . Hírdetései szűrő nélkül, mintha az ízlés szemétkosarából dültek volna ki. A mozi, a köznyelv másik nagy formálója sem maradt el a romlottság versenyében. . . A rádió az újságírói stílus könnyelműségét az előadás henyeségével tetőzi. A könyv is megteszi a magáét. . . az utolsó évek fordításai is, kevés kivétellel, oly szégyenletesek, hogy a Köztisztasági Hivatal lehetne egyetlen hivatott bírálójuk” – olvassuk az 1945-ből való sorokat. A címbeli kérdésre akkor is az volt a válasz, hogy nyelvművelésre nagy szükség van. Igyekezett is Déry segíteni a gyakorlati nyelvművelő munkát – és igyekezett egész életében tanulni a magyar nyelvet, ahogy egy jóval későbbi vallomásában ő maga írja 1969-ben egy körkérdésre adott válaszában (1978: 530–2): „Hogy pályám kezdetétől milyen tanulságok szűrhetők le fiatal írók okulására? . . . Csak legsúlyosabb fiatalkori mulasztásaimat sorolom. Rosszul tudtam magyarul, ma sem eléggé. Hogy német nyelvű anya mellett nevelkedtem, és gyerekkoromban sok időt töltöttem külföldön. . . egy okkal több lett volna, hogy szünetlen, szenvedélyes tanulásra fogjam be magam. De még ha történetesen beleszületek is a nyelvbe, akkor is jobban il-

lett volna megbecsülnöm, mint ahogy tettem, mesterségünk szerszámát, de egyben anyagát is. Szüntelen fülelve, figyelve, tanulva. Gondolom, nem elég, ha az író ingyen kapott nyelvi örökségére hagyatkozik, s azt nyúzza haláláig; nem elég, ha saját, bármily gazdag nyelvi világába zárkózik; ugyanannyi kárt tenne így tehetségében, mintha elmulasztaná, hogy serdülései gondolatait más felnőtt gondolatokon eddze. Tolla utolsó moccanásáig”!

Veres Péter

És érdemes lesz áttekinteni részletekbe menően is a népi írók nyelvi megérzéseit, vallomásait. Mert ugyan gondolkörük általában közel áll az Ady és Móricz nevével jelzett eszmeiséghez, mégis sokféle színt, árnyalatot képviselnek, mint ahogy írásaik, műveik is. Németh Lászlót bizonyos fokig tarthatjuk ugyan a népi gondolkör két háború közti összegzőjének, de nem járnánk el helyesen, ha Veres Pétert, Szabó Pált, Sinka Istvánt és a többieket is Németh László „köpönyegébe” bújtatnánk. Velük külön-külön kell majd foglalkozni.

Mert Veres Péter például sok tekintetben Németh László eszmeiségének megfelelően, de még gondolatilag is más célokért küzdött. „Országban, népben-nemzetben” gondolkodott ő is, és harcolt „egyetlen fegyverével”, a magyar nyelvvel. A szó felbecsülhetetlen értékét már 1936-ban, Az Alföld parasztságában felismeri, külön fejezetben valóságos nyelvészociológiai leírást nyújt a nép nyelvéről. A kifejező, képi, de mégis kemény paraszti nyelvről így ír: „A parasztek azt mondják, amit akarnak és úgy mondják, ahogy tudják. Persze csak egymás közt. Úrral, idegennel szemben (a szolgál képpel együtt) fel kellene venni a szolgál nyelvet. Míg az előbbi jobban sikerül, az utóbbi sehogy sem” (1936: 25–6). A parasztek nyelve közelebb áll a nyelv, a beszéd ősi, primitívebb formájához – ismeri fel Veres Péter. Erről így ír: „Az alföldi parasztnyelvben nincs pátoz, mint ahogy a népben sincs. Bánata, szomorúsága, közvetlen, szinte indulatszavakban fejeződik ki. A fájdalom és az öröm érzései egyszerű, szinte állati tisztaságú kifejezést kapnak” (i. m. 27).

Veres Péter szereti és érti, érzi ezt a nyelvet, de felismeri azt a nyelvészociológiai tény, összefüggést, amely későbbi programját kijelöli: kevés absztrakt lehetősége van a paraszti nyelvnek, ezért szorulhatott ki a tudomány nyelvéből, viszont a kifejező és megnevező erő gazdagsága és a tárgyi világgal való közvetlen kapcsolata meg a tudományos, sok tekintetben „fordításnyelv” számára lehetne nagyon hasznos.

Később, egész életében azon fáradozik, hogy a tudomány és a modern élet számára miként lehetne alkalmassá tenni ezt a paraszti magyar nyelvet. Erről szólnak saját regényei, elbeszélései, publicisztikai írásai – amelyek számtalan tekintetben

leírják, őrzik még ezt az említett nyelvi réteget. (Vö. Benkő L. Nyr. 77: 192–4; uő. 1962; Görömbei: Nyr. 99: 294–301.) És erről tanúskodnak azok a későbbi évtizedekben megsűrűsödő levelezőlapjai, jegyzetei, amelyek a gyakorlati nyelvvelő munkához, a Nyelvőrben és Nyelvvelő Bizottságban fölvetődött kontrét nyelvi kérdésekhez kapcsolódnak (l. erről Lőrincze: A nyelvészkedő Veres Péterről. 1973: 373–9).

De ugyanígy külön fejezetet érdemel a nyelvi kérdésekről is szelíd szépséggel elmélkedő Szabó Pál, a bihari nép és nyelv hiteles tanúja és megszólaltatója (vö. B. Lőrinczy Nyr. 78: 429–33), a Lakodalom, keresztelő, bölcső lapjain és a Nyugtalan élet című önéletrírásában a nyelvről is valló író, aki számos finom jelenetben és leírásban érzékelteti meg a Veres Péter-i „ridegparaszti” sors mellett a paraszti szegénység szépségét és lelki finomságait.

Vagy Sinka István, aki, ha nem is elmélkedik, bölcselkedik „direkt” nyelvi kérdésekről, egész életműve vallomás a nyelv balladai mélységeiből (vö. Görömbei 1977; Pomogáts 1981: 338–82; Heltainé 1986).

Az ún. népi, népből jött írókat azért tartom nagyon jelentőseknek, mert jóval többet jelentenek pusztán irodalomnál. Legjobb műveik nyelvében őrzik azt a dokumentatív többletjelentést, azt az agrár életformát, amelyben Közép- és Kelet-Európa népei 600–800 éven át éltek. Ennek a most, az utóbbi évtizedekben felbomlott életformának a szinte teljes leírását tartalmazzák a népi írók időtálló művei (vö. Veres Péter gondolatait a paraszti nyelvről). Ahogy említettem, például Szabó Pál trilógiája tudatosan vállalja egy faluközösség teljes szokásrendszerének, lelki reflexeinek, társadalmi strukturáltságának bemutatását. Vagy az eddig még nem említett sárrétudvari Nagy Imre például verselési technikájában őrizte meg a paraszti nyelvet és kifejezőmódot.

Úgy gondolom, mivel ez az irodalmi-nyelvi réteg, amely voltaképpen a népnyelv és a köznyelv találkozásából született, erőteljesen hatott későbbi – mai – irodalmi nyelvünk formálódására, megérdemli a nyelvtudomány erőteljesebb figyelmét.

Szókincsét, frazeológiáját a stíluskutatás már sok tekintetben feltárta (vö. Benkő L. (1993) áttekintését az írói szókincs vizsgálatáról), ezért inkább az élőnyelvhez nagyon közel álló grammatikai formák, a szövegszerkesztési elemek (gondolatritmus, gondolatlánc stb.), a szociolingvisztikai összefüggések feltárása volna kívánatos. Mindez elsősorban a stilsztika, stíluskutatás tárgykörébe tartozik, de bizonyos vagyok benne, hogy a nyelvvelővelésre nézve is jelentős hozzáadékkal járna (hiszen a kis közösségek „saját” normáinak kutatása éppen napjainkban vált fontossá).

De ugyanígy tüzetes vizsgálatot kíván majd az irodalmi nyelv számos más vonulata, amelynek sajátosságairól kapunk bizonyos képet az írói nyelvművelés feltárásakor. Ezért is hasznosnak látom ezt a munkát, mert noha író és nyelv, illetőleg író és nyelvtudomány kapcsolatára is leszűkíthető, de nem választható el a szépirodalmi nyelv és stílus kérdéseitől, hiszen az írók többnyire mint művészi eszközükről szólnak a nyelvről.

V.

Összegzés és kitekintés

Értekezésemben a század elejének és a két háború közti évtizedeknek az írói nyelv-művelését jellemeztem az egykorú és a mai nyelv-művelés álláspontjáról nézve. Felrajzoltam a kor történelmi, irodalmi, társadalmi háttéréből annyit, amennyit a téma megközelítéséhez feltétlenül szükségesnek tartottam.

A tudományos igényű nyelv-művelés felől kiindulva elhelyeztem a témát, az írói nyelv-művelés kérdéskörét az akkori és a mai nyelvészeti kutatások eredményeinek és lehetőségeinek a viszonyában.

Ady Endre nyelvészeti írásait a századelő „új ortológiájához” képest mutattam be, hiszen az ő nyelvféltése nagyrészt erre a felfogásra vezethető vissza. Réműtattam arra, hogy már Ady írásaiban jól kirajzolódnak az írói nyelv-művelés témaköreinek később is vissza-visszatérő csomópontjai: a szókincs, szókészlet iránti érdeklődés – diakrón és szinkrón metszetben egyaránt; az irodalmi nyelv gazdagításának lehetőségei a régi nyelv és a népnyelv felől, valamint, amiről Ady kevesebbet ír, de életműve önmagáért beszél: a nagy költő belső, nyelvteremtő, nyelvújító ereje folyton ott él még publicisztikájának soraiban is.

Gondolatainak igazségelemit ma sem kérdőjelezhetjük meg. Friss szemlélete, ahogy fölfigyel például az új irodalom, a formálódó városi nyelv és a sajtónyelv jelenségeire vagy éppen az ortográfia kérdéseire – máig példaértékű. A tét a jövő, a XX. század irodalmi és köznyelve volt, az a nyelvi fejlődés, amelynek során irodalmi nyelvünk alkalmassá vált az irodalmi modernség sokszínű megjelenítésére (vö. Kovalovszky 1960; Szathmári 1989: 105–20).

Részletesen bemutatja az értekezés Ignotus felfogását a magyar nyelvről, az irodalmi nyelv és a magyar kultúra nyelvvel összefüggő számos kérdéséről. Mivel Ignotus nyelvi tárgyú cikkei és tanulmányai a nyelvtudomány számára feltáratlanok voltak, igyekeztem teljes képet adni az ide tartozó írások alapján. Álláspontját

– mint a fejezet végén a részösszegekben jeleztem – sok tekintetben példaértékűnek tartom. Nyelvészeti szemléletét pedig korához képest különösen figyelemre méltónak.

A két világháború közötti időszak kiterjedt gondolkörét – a nyelvvelés helyzetének és szerepének a bemutatása közben – két irányból közelítettem meg. Egyfelől a nagy hagyományokban tovább élő Magyar Nyelvőr eszmeiségéhez közel álló egyéniségek nyelvi tárgyú cikkeit foglaltam össze, köztük Gárdonyit, Mórát, Mórócz Zsigmondot. Másfelől – ettől nem mereven elválasztva – a vezető irodalmi folyóiratnak, a Nyugatnak az erre a korszakra eső nyelvészeti vonatkozású írásait gyűjtöttem össze, illetve az ide kapcsolódó művészek – Halász Gyula, Babits Mihály, Cs. Szabó László és mások – nyelvvel, stílussal kapcsolatos vélekedését fogtam össze.

Kiemeltem az akadémiai nyelvvelés történetéhez is szorosan kapcsolódó Kosztolányi Dezsőt. De mivel az ő életműve szempontunkból – szinte teljesen – fel van dolgozva, az ő szerepét a szakirodalmi megállapítások alapján összegeztem.

Részből a Nyelvörhöz is köthető, az Adyval, Móróczzal is bemutatott gondolkodásmód fűzi össze a kortársakkal és az előzményekkel a népi irodalom és gondolkör nagy összegzőjét, Németh Lászlót, akinek nyelvi tárgyú írásait, nyelv-
bölcseleti és stilisztikai meglátásait ugyancsak viszonylagos teljességre törekedve igyekeztem bemutatni.

Utaltam azokra a témám szempontjából szintén nagyon fontos alkotókra is, akiknek a munkássága inkább a későbbi évtizedekre esik. Illyés Gyulára, Déry Tiborra, Veres Péterre gondolok, akik később sokban segítettek az újjáéledő és szemléletében is megújuló tudományos nyelvvelést is.

Itt jegyzem meg, hogy az említett két folyóirat mellett természetesen nem hanyagolhatjuk el a nyelvtudomány és az irodalom más fórumait, lapjait, folyóiratait sem. Ugyanígy érdemes lesz felgyűjteni például a Magyar Nyelvnek a témakörömben tartozó eredményeit is, ez azonban mostani munkámba már nem férhetett bele.

Átnéztem viszont az írói nyelvvelés szempontjából az Akadémia nyelvvelő lapjának, a Magyarosan-nak az évfolyamait. Részletes feldolgozásuk ugyancsak egy külön munkafázisban valósulhat meg. Annyit azonban itt is mondanék, egybehangzóan Fábrián Fál megállapításával (1984: 91–2), hogy a Magyarosan-nak és a nevével fémjelzett mozgalomnak, mint már utaltam rá, nem voltak megfelelő kapcsolatai az irodalommal, az írókkal. Bár rendszeres rovat (Íróink magyar nyelve) volt hivatva a kortárs irodalom nyelvvel, stílusával foglalkozni, az itt szereplő anyag valóban szűkkörű és egyoldalú, noha sok értékes részeredményt foglal

magában. Kevés írot vesz számba, és második korszakában e tekintetben (is) szűk látókörű, fölöslegesen és elnagyoltan kioktató hangnemű, hangvétellű.

Ez a sommás megállapítás nem jellemzi az első korszakot, hiszen ebben rendszeresen jelennek meg például kitűnő írások Négyesy László, Szinnyei József tollából – a nyelvmuvelő Arany Jánosról például; Kosztolányi, Halász Gyula és mások tollából a kortárs nyelvmuvelés és irodalom eredményeiről.

S ha a hangvétellel nem is értünk mindig egyet, felismeri a folyóirat később is például Veres Péter, Tamási Áron, Tabéry Géza nyelvének értékeit, vagy Móriczét is, akit ugyan „magyartalanságai” miatt jól el is marasztal. Minden tekintetben korszerű és példaértékű kiállítás volt például 1941-ben Kovalovszky Miklós írása Illyés Gyula könyvéről – akkoriban ugyanis parázs vita kavargott Illyés körül –, amelyben jól látja a szerző a Csizma az asztalon írójának igazi nagyságát: „Nem félünk kimondani, hogy Illyésben is a magyar nyelv művészetének tanítómesterét fogja tisztelni irodalmunk, bár csak a jelenben is hatna már eleven prózája” – írta Kovalovszky Miklós (Msn. 1941. 9: 151), s ez is a folyóirat „arculatához” tartozik!

Az írói nyelvmuvelés történetének egyes állomásait, fejezeteit megrajzolva a nyelvtudomány helyzetére, a folyóiratok lehetőségeire is igyekeztem tekintettel lenni, mint az író és nyelvtudomány kapcsolatának lehetséges színtereire. Úgy gondolom, e tekintetben is az eddigiéknél árnyaltabb kép bontakozott ki, különösen a Nyelvőr jelentőségét tartom nagyon fontosnak (vö. Szathmári Nyr. 97: 396–403; Illyés Nyr. 100: 1–2).

Az írói nyelvmuvelés értekezésében tárgyalt fejezeteinek teljes összegezését nehéz megtenni, de néhány, a nyelvtudomány számára is hasznos tematikai megmódszerbeli tanulságát feltétlenül le lehet vonni, jóllehet, ezek is további kérdésfelvetések és előrettekintő megjegyzések lesznek.

Viszonylag jól kikristályosodtak és megfoghatók az írói nyelvmuvelés főbb tematikai csomópontjai. A legkézenfekvőbb természetesen a szókincs, a szókészlet iránti írói érdeklődés, benne az idegen szavak, a régi szavak, a tájszavak arányainak, viszonyának megfigyelése, írói regisztrálása. Ehhez kapcsolódik az irodalmi nyelv – köznyelv – népnelv viszonyának folytonos figyelemmel kísérése, az irodalmi nyelv gazdagításának, megújításának szemszögéből nézve. A népnelv általában a vidék, a falu élő nyelvét jelenti, de már Ady számára is égető kérdés a város nyelvéhez, a sajtónyelvhez való viszonyulás.

E témakörű megjegyzéseik, észrevételeik tehát jól kiegészítik a magyar nyelv rétegződésével kapcsolatos tudományos feltárásokat, illetőleg azok előképének foghatók föl. Ilyen irányú érdeklődésük, úgy gondolom, abból az alkotói attitűdből származik, hogy minden nagy író – még ha nyelvbölcseleti fejtegetésében erősen

ortológus álláspontot is képvisel – műveiben nyelvalkotó, nyelvújító, vagyis neológus, és a nyelv újabb kifejezési lehetőségeit keresi.

De nemcsak a belső nyelvi rétegek izgatják az írókat, hanem az egyes nyelvekhez, kultúrákhoz való viszonyulás is fontos kérdés számukra. Vagyis a magyar kultúra viszonya például a latin–szláv, a francia–germán kultúrkörökhöz, hagyományokhoz, végső soron pedig a nyugat vagy kelet dilemmája. Ezzel függ össze a zárt hagyományörző nép és nyelve, illetőleg a nyitott europizálódó értelmiség ellentétének kérdésköre is. Adytól kezdve Ignotuson át Móriczig, Kosztolányiig vagy Németh Lászlóig. Ez a problematika különösen a 30-as, 40-es években erősödik föl és fogalmazódik meg a különféle útkeresésekben, a Mit mond a nyelv? kérdésre adott válaszokban.

Ebből (is) fakad a másik újra és újra visszatérő téma, a nyelvújítás és nyelvőrzés helyes arányainak folytonos keresése és az a sokszor heves indulat, amely a nyelvújítási törekvéseket elutasítja. Ilyenkor is szinte mindig nyelv és nép, nyelv és demokrácia, nyelv és történelem kapcsolata fogalmazódik meg, s végső soron ez izgatja az írókat. Lemaradás vagy fölzárkózás, provincializálódás vagy polgárosodás kérdésére, arányaira keresnek választ akkor is, amikor Kazinczyék korához visszanyúlnak. S ha sokszor sajnálják is a régi magyar nyelv „elveszített” sajátságait, a nyelvújítás szükségszerűségét, a polgárosodás igényét nem vonják kétségbe.

Kivéve az olyan nyelvtudósokat, mint Kosztolányi vagy Gárdonyi, az értekezésben tárgyalt írók – bár követik a tudományt, olvasnak szakkönyveket, folyóiratokat – általában ritkán mennek bele par excellence nyelvtudományi kérdésekbe. A nyelv nem önmagában, hanem valamilyen viszonyulásban érdekli őket. Ez lehet az egyes szókincsrétegek egymáshoz való viszonya, de lehet egyes nyelvek, kultúrák kapcsolata. Bármelyikről is legyen szó, a megfigyelések egy irányba tartanak, a nemzeti lét és a nyelv összetartozása irányába. A két kulcsszó minden esetben az újítás és a hagyomány, e két fogalom mentén rendeződnek a megfigyelések, gondolatok, megérzések. Újítás és hagyomány, átvétel, nyitottság és önmagunk őrzése egyaránt fontos mindegyikük számára, csupán ennek arányai, a folyamat megvalósulásának mikéntjei a kérdésesek. De hogy nemzeti lét és nyelv sorsa egybekapcsolódik mindegyiküknél, az kétségtelen, s hogy e kapcsolatban szociális, művelődéstörténeti, politikai kérdések is tükröződnek, legteljesebben Móricz és Németh László írásaiban jelennek meg. S hogy a demokratikus vagy antidemokratikus megoldás kulcsa az újítás és hagyományőrzés arányaiban, konkrétumaiban rejlik.

Az anyaggal való rendszeres foglalkozás maggyőzött arról, hogy ami távolról, futólag áttekintve esetleg dilettantizmusnak, magyarkodásnak, a hagyományokhoz való görcsös ragaszkodásnak látszik, az közelről sokkal inkább a hagyomány és

újítás küzdelme, nacionalizmusnak árnyéka sem vetül rá, s e küzdelemből szület-
het meg az új, s ebből lehet megmaradás.

A fenti írói attitűd, a nemzetfélétség és a kitárulkozás, befogadás vágya más,
tágabb problémakört eredményez, mint a tudományos kutatás kérdésfelvetése, hi-
szen a tudomány számára elsősorban a nyelv belső törvényei fontosak, még akkor
is, ha nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelven kívüli tényezőket sem.

Ez a kitágult problémavilág és az ehhez társuló érzelmi viszonyulás módszerta-
nilag is más megközelítésmódot jelent még a tudományhoz közel álló írók számára
is. Olyan, tudományosan nehezen megragadható tényezőket is próbálnak metafo-
rikusan megragadni, mint a nyelv lelke, szelleme, teste, amelyek sokszor nehezen
kényszeríthetők tudományosan is vizsgálható terminusok köré. A nyelv az írók
számára különösen élő organizmus, mindig több, mint egy adott szöveg. És az író
ezt a többletet is próbálja valamiképpen megragadni, ráérzéseivel, megérzéseivel
jellemezni, illetőleg a saját maga által kialakított metaforikus terminológiával le-
írni.

Ez a kifejezésmód szükségképpen különbözik a tudomány erősen grammati-
kai, logikai terminológiájától és megközelítésétől. Úgy gondolom, a két álláspont,
az írói-művészi és a tudományos, sokszor egészen közel van egymáshoz, terminus-
rendszerük között nincs mindig átjárhatóság. Azt hiszem, s ez egész tudományos
nyelvünk egyik alapproblematikája, érdemes volna megtalálni azt a terminológiát,
amely a nyelvtudomány és a nyelv irodalmi szemlélete közti távolságot átjárha-
tóvá teszi. Ez nemcsak az irodalom, hanem a nyelvtudomány számára is megújító
erejűvé válhatna. Az újabb időkben a pszicho- és a szociolingvisztika (más te-
rületeken ugyan) komoly lépésekkel haladt ebbe az irányba, és a nyelv logikai,
grammatikai szemléletét sok tekintetben kiegészítette.

Azért is említem e két tudományágat mint határterületet, mert az írók nyelv-
szemlélete is egyrészt nyelvészociológiai jellegű, másrészt pedig erősen pszicholo-
gizáló. Megsejtéseik, megfigyeléseik, ráérzéseik – noha sokszor és sokban előtte
járnak koruk, sőt a ma tudományának – korrekt, egyértelmű, egzakt formában ne-
hezen írhatók le. Ugyanakkor emocionálisan igazak, vagy legalább részigazságok-
kal vannak telítve. Az is igaz viszont, hogy a gyakorlatban kevésbé használhatók
az ilyen, nehezen leírható megérzések, megsejtések. Bár részben efféle folyamat
játszódott le a természettudományok területén, amikor is az irodalom, a jó „sci-fi”
előtte járt a természettudományoknak, mintegy megsejtette, előre jelezte a techni-
kai felfedezéseket, avagy sokszor ötletadójuk volt. Úgy gondolom, a humán tuda-
mányokban még inkább megfigyelhető az a folyamat, de tudatosítása, a sejtések és
ráérzések igényes, tudományosan is értelmezhető feldolgozása még hátra van.

Az írói nyelvművelés feltárása, tudatosítása és értékelése e tekintetben is úttörő, a munka minden szépségével és nehézségével együtt.

Az elmondottakból következik, hogy nemcsak a nyelvművelés és a stíluskutatás, hanem tágabb értelemben az egész leíró nyelvészet számára kínál tanulságokat az összegyűjtött és bemutatott anyag.

A mai magyar nyelv jelenségeinek a megértése nem volna lehetséges a távolabbi és közelebbi nyelvtörténet ismerete nélkül. Ami tegnap – a vizsgált korban – (mint több helyen láttuk is) élő nyelvi kérdés volt, az mára sokszor kihullott, sokszor megkövesedett, sokszor pedig a nyelv rendszerében szervesen tovább élő forma. Az író bemutatta, leírta, megsejtette sorsát. Segítséget jelent ez a nyelvtudomány számára, hiszen ez szükségképpen mindig csak egy adott, s az adott pillanatban szinte már meg is haladott nyelvallapotot vizsgálhat. A nyelv, a kommunikáció pedig mindig több, mint a mondott vagy írt szöveg.

A szinkron nyelvallapot megértéséhez, a változó nyelvi normák föltérképezéséhez – különösen a szépirodalmat illetően – szintén konkrét segítséget nyújthat az írói nyelvművelés. Hiszen minden fejezete arról tanúskodik, hogy mindig ez a tét: a művészi hatás és a magyar nyelv kifejezőereje egyfelől, illetve az irodalmi, a szépirodalmi nyelv sorsa, útja, lehetőségei másfelől. Tágabban értelmezve, tudjuk, nálunk is akárcsak például Franciaországban évszázadokon át a legerősebb normaképző erő a klasszikus irodalom volt, s a szépség és tisztaság a nyelvi eszményben mindig is nagyon erős szempontokat jelentett. (A francia normafofogalomhoz vö. Sőrés 1992; a magyarhoz Szathmári 1988; Kemény (szerk.) 1992; T. Nagy 1993.)

De nem csak a közismerten nagy hagyományú Franciaországban számít referenciának a norma megítélésében az irodalom, hanem még az erősebben beszédcentrikus angolszász területeken is. Ott is a nyelvi standardizáció az egyik legtöbbit emlegetett kérdéskör. Az írói panasztradíciók is ezzel függnek össze. Az egyik az angol szókinés gyors változása, az ebből is adódó nyelvi hibák. A másik a moralizáló tradíció, törekvés a világos fogalmazásra, s ez utóbbi függ inkább össze jelen témánkkal. De nálunk nem a szépség és a tisztaság a fő kritérium, bár ez is fontos, hanem a nyelvvel való visszaélés, a közönség félrevezetésének az elkerülése, a nyelvvel mint hatalommal való visszaélés problematikája (vö. Authority in Language 1985: 36–48).

Ezek a kérdések előkerülnek az angol irodalomban is, Swifttől Orwellen át a mai megjelenésekig (uo.).

Az itt felvillantott kitekintések arra is rámutatnak, hogy érdemes a témát nemcsak időben, hanem térben is kiterjeszteni, tágítani az európai kultúrkörök, meg a szomszédos országok, rokon népek irányába. Előképek már e tekintetben is van-

nak, ilyen például a fent említetteken kívül a Bolgár írók az anyanyelvről (1963) vagy az Orosz írók a nyelvről (1954) című gyűjtemény (vö. Nyr. 88: 71–4; 79: 479–89).

Vagy a magyar nyelvterületnél maradva ilyen *A hűség nyelve* című kötet (Zalabai szerk. 1987), amelyben (akkor még) csehszlovákiai magyar írók vallanak anyanyelvünk ápolásának, tisztaságának fontosságáról. De ugyanígy várat magára az erdélyi, a vajdasági meg a kárpáton túli területek íróinak, költőinek a bemutatása az írói nyelvművelés szempontjából (ezúttal csak Sütő András nevét emelem ki).

És szükséges, lehetséges a kutatás folytatása a XX. század közepére meg a későbbi évtizedekre nézve az országhatárokon belüli irodalmat illetően is. Azok az eszmecserék, amelyek az 50-es években zajlottak le a tájnyelv szerepéről, vagy a 60-as évek stílusvitái (pl. a Rozsdatemető körül) ugyancsak tanulsággal szolgálnak a mai nyelvművelés számára is (vö. Kovalovszky Nyr. 88: 420–38; Horváth Nyr. 89: 166–73; Martinkó Nyr. 89: 445–51).

De a mai irodalom szintén gazdag nyelvbölcseleti ráérezésekben és részletekben: Csoóri Sándor, Kiss Dénes, Jókai Anna, Nádas Péter, Szabó Magda, Temesi Ferenc és mások írásaira gondolok.

Mindezek feltárása nem csupán az írói nyelvművelés szempontjaiból kívánatos, hanem tágabb értelemben hozzájárulhatnak a mai nyelvművelés elméletének és gyakorlatának továbbépítéséhez, amelyre, mint a legutóbbi nyelvművelő konferencia is rámutatott (vö. Nyr. 1993. 44. szám) szükség és igény is van.

Értekezésem is ezt a célt kívánja szolgálni, mert úgy gondolom, a továbblépés, az új igények és feladatok szerinti megújulás – benne az elméleti megalapozás – a tegnap eredményeinek és kétségeinek számbavételével kezdődhet. Így jobban látjuk és értjük a mai helyzetet és elő tudjuk készíteni, meg tudjuk alapozni a jövőt, a holnapot. És akkor mondhatjuk Kosztolányival: „Nekünk se kell pironkodnunk, hogy ezen az úton haladunk”.

Hivatkozások, rövidítések

Adamik 1993 = Adamik Tamás: A retorika történetének tanulságai a mai iskola számára. In: A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása, és megszólaltatása. (MNyTK. 196.) Bp. 1993.

AEÖPM VI. = Ady Endre összes prózai művei. VI. kötet. S. a. r. Varga József. Akadémiai, Bp. 1966.

AEÖPM VIII. = Ady Endre összes prózai művei. VIII. kötet. S. a. r. Vezér Erzsébet. Akadémiai, Bp. 1968.

AEÖPM X. = Ady Endre összes prózai művei. X. kötet. S. a. r. Láng József és Vezér Erzsébet. Akadémiai, Bp. 1973.

Angyal 1952 = Angyal Endre: Nyolcvan esztendő a magyar nyelvűvelés szolgálatában. Nyr. 76 (1952): 171–8.

AnyMűv. = Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvűvelő konferencia anyaga. Szerk. Benkő Loránd. Akadémia, Bp. 1960.

Babits 1935 = Babits Mihály: A magyar stílus gatyában jár. Nyugat 1935. I, 145–9

Babits 1938 = Babits Mihály: Írás és olvasás (Tanulmányok). Atheneum, Bp. 1938.

Babits 1939 = Babits Mihály: Pajzzsal és dárdával. In: B. M. Írók két háború között. Nyugat, Bp. 1939. 213–239

Babits 1978 = Babits Mihály: Esszék, tanulmányok I–II. Szerk. Belia György. Szépirodalmi, Bp. 1978.

Bakos 1963 = Bakos József: Gárdonyi Géza és a magyar nyelv. Nyr. 87 (1963): 399–411

Bakos 1964 = Bakos József: Gárdonyi Géza és a magyar nyelv. Nyr. 88 (1964): 115–27

Bakró-Nagy 1991 = Sz. Bakró-Nagy Marianne: Gombocz Zoltán szemantikai tevékenysége az utókor szemével. In: Kiss–Szűts szerk. 1991: 77–83

Balassa 1941 = Balassa József: A Magyar Nyelvőr története. Országos Néptanulmányi Egyesület, Bp. 1941.

Balázs 1988 = Balázs János: Hozzászólás az irodalmi nyelv kérdéseire. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai, 1988. 34–39

Bárczi 1932 = Bárczi Géza: A „pesti nyelv”. MNyTK. 29.

Bárczi 1943 = Bárczi Géza: Jegyzetek a budapesti népnyelvről. Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Néprajzkutató Intézetéből. XXIII. Debrecen, 1943.

Bárczi 1956 = Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága. Nyr. 80 (1956): 1–14

Bárczi 1961 = Bárczi Géza: Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: Stilisztikai tanulmányok. Bev. Köpeczi Béla. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatának teljes anyaga. Gondolat, Bp. 1961. 62–115

Bárczi 1963 = Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Bp. 1963.

Bárczi 1974 = Bárczi Géza: Nyelvművelésünk. Gondolat, Bp. 1974.

Bata 1972 = Bata Imre: Nyelvbölcseleti fragmentumok Németh Lászlónál. Forrás 1972. 3: 42–7

Béládi szerk. 1981 = A magyar irodalom története 1945–1975. Szerk. Béládi Miklós. I. Irodalmi élet és irodalomkritika. Akadémiai, Bp. 1981.

Benkő 1960a = Benkő Loránd: Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: AnyMűv. 222–238

Benkő 1960b = Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai, Bp. 1960.

Benkő 1978 = Benkő Loránd: Az irodalom szerepe nyelvünk életében. Nyr. 102 (1978): 385–95

Benkő 1988 = Benkő Loránd: Irodalmi nyelv – köznyelv. In: A mai magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai, 1988. 13–33

Benkő L. 1993 = Benkő László: Az írói szókincs vizsgálata. Kézirat az ELTE Stíluskutató Csoportjában.

Benkő–Lőrincze 1977 = Az idegen szavakról. (A Nyelvtudományi Bizottság és az Anyanyelvi Bizottság állásfoglalása) Nyr. 101 (1977): 129–41

Bibó 1986 = Bibó István: Válogatott tanulmányok I–III. Szerk. Vida István. Magvető, Bp. 1986.

Bíró 1986 = Bíró Zoltán: Beszéd és környezet (Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből). Kriterion, Bukarest, 1984.

Bíró–Tolcsvai Nagy szerk. 1985 = Nyelvi divatok. Szerk. Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat, Bp. 1985.

Bogoly 1993 = Bogoly József Ágoston: Adalékok Tolnai Vilmos a „A nyelvújítás” című monográfiájának keletkezéstörténetéhez. MNy. LXXXIX (1993): 244–7

Bóka 1955 = Bóka László: Ady Endre élete és művei I. Ady Endre pályakezdése. Bp. Akadémiai, Bp. 1955.

Bóka 1958 = Bóka László: Az irodalomtudomány XX. századi problémái. In: B. L.: Tegnaptól máig. Szépirodalmi, Bp. 1958.

Bóka 1962 = Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok. Akadémiai, Bp. 1962.

Borbándi 1989 = Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. Püski, Bp. 1989.

Csetri 1990 = Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? Nyelv és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai, Bp. 1990.

Deme 1946 = Deme László: Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító. MNy. XIII (1946): 34–42

Deme 1960 = Deme László: Kosztolányi és a magyar nyelv. Nyr. 84 (1960): 136–48

Deme–Grétsy–Wacha szerk. 1987 = Nyelvi illemtan. Szerk. Deme László, Grétsy László, Wacha Imre. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp. 1987.

Dénes 1949 = Dénes Szilárd: Móricz Zsigmond és a Magyar Nyelvőr. Nyr. 73 (1949): 284–8

Déry 1978 = Déry Tibor: Botladozás. Szépirodalmi, Bp. 1978.

Erdélyi 1937 = Erdélyi József: Eb ura fakó (Egy költő gondolatai a magyar nyelvről). Kelet Népe, Bp. 1937.

Erdélyi 1939 = Erdélyi József: Árdeli szép hold. (Egy költő gondolatai a magyar nyelvről) Magyar Élet, Bp. 1939.

Fábián 1968 = Fábián Pál: Az idegen szavak. In: A mai magyar nyelv. Szerk. Bencédy József–Fábián Pál–Rác Endre–Velcsov Mártonné. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. 485–93

Fábián 1976 = Fábián Pál: A XIX. század magyar nyelve és Jókai. Nyr. 100 (1976): 3–7

Fábián 1980 = Fábián Pál: A magyar nyelvűvelés története. In: Fábián Pál és Lőrincze Lajos: Nyelvűvelés. Szerk. Fábián Pál. Tankönyvkiadó, Bp. 1980. 5–55

Fábián 1984 = Fábián Pál: Nyelvűvelésünk évszázadai, Gondolat, Bp. 1984.

Fábián 1986 = Fábián Pál: Kosztolányi Dezső nyelvűveléstörténeti helye és szerepe. MNy. 82 (1986): 258–63

Fábián 1989 = Fábián Pál: Nyelvűnk alakulása a kiegyezéstől a századfordulóig. In: Tanulmányok a századforduló stílűstörűveléséről. Szerk. Fábián Pál és Szathmári Isván. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 93–104

Fabricius–Kovács 1969 = Fabricius–Kovács Ferenc: Nyelvűtudomány, kommunikációelmélet, szociálűvelés. In: Nyelv és kommunikáció I–II. Szerk. Szecskő Tamás és Szépe György. MRT TK Bp. 1969. 41–77

Fabricius–Kovács 1972 = Fabricius–Kovács Ferenc: A nyelv szociálű jellegéről. Adalékok a nyelv társadalomlélektani szemléletéhez. ÁNyT. VIII. 63–69

Fehér 1984 = Fehér Erzsébet: Az irodalmi irányzatok elméleti és módszertani megalapozása a magyar irodalomtudományban. Kézirat.

Felde–Grétsy szerk. 1980 = Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Felde Györgyi, Grétsy László. Gondolat, Bp. 1980.

Ferenczy 1956 = Ferenczy Géza: Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze. Nyr. 80 (1956): 401–9

Ferenczy 1957, 1958 = Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. Nyr. 81 (1957): 387–402; Nyr. 82 (1958): 1–14, 133–49

Gáspári 1978 = Gáspári László: A Krúdy-regény státusához. Szabolcs-Szatmári Szemle 1978/3: 18–22

Gáspári 1992 = Gáspári László: Stiliztika. Tankönyvkiadó, Bp. 1992.

Gombos 1940 = Gombos Gyula: Álom az országról. Bolyai Akadémia, Bp. 1940.

Görömbei 1975 = Görömbei András: Veres Péter és a magyar nyelv. Nyr. 99 (1975): 294–301

Grétsy 1973 = Grétsy László: Nyelvművelésünk és az Anyanyelvi Bizottság. Magyar Tudomány 1973: 468–76

Grétsy 1975 = Grétsy László: Van-e eredménye a nyelvművelésnek? Nyr. 99 (1975): 27–83

Grétsy 1988 = Grétsy László: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In: A mai magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai, 1988. 85–107

Grétsy 1992 = Grétsy László: Nemzetközpontú nyelvművelés. Előadás az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága által rendezett nyelvművelő konferencián, 1992. okt. 15-én

Grétsy 1993 = Grétsy László: Nemzetközpontú nyelvművelés. Nyr. 117 (1993): 402–4

Grétsy–Gulya szerk. 1970 = Nyelv, sugárzó anyanyelvem... Költőink és íróink a magyar nyelvről. Szerk. Grétsy László és Gulya János. TIT, Bp. 1970.

Grétsy–Kovalovszky 1980, 1985 = Nyelvművelő kézikönyv I–II. Főszerkesztő Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai, Bp. 1980, 1985.

Grétsy–Vágó 1991 = Grétsy László–Vágó István: Álljunk meg egy szóra! IKVA, Bp. 1991.

Greza 1985 = Greza Ferenc: Németh László háborús korszaka. Szépirodalmi, Bp. 1985.

Greza 1990 = Greza Ferenc: Németh László Tanú-korszaka. Szépirodalmi, Bp. 1990.

Greza 1990b = Greza Ferenc: A Kisebbségben-metafora jelentésváltozatai. Kortárs 1990. 11: 141–51

Halász 1938 = Halász Gyula: Édes anyanyelvünk. Nyugat, Bp. 1938.

Halász 1991 = Halász Gyula: Halász Gyula: Tudd, hogy mit beszélsz! Szerk. és s. a r. Szűts László. Móra, Bp. 1991.

Heltainé 1986 = Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. NytudÉrt. 122. Akadémiai, Bp. 1986.

Heltainé 1988 = Heltainé Nagy Erzsébet: A népnyelv és az irodalmi nyelv találkozása mai emlékező írásokban. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai, Bp. 1988. 704–716

Heltainé 1992 = Heltainé Nagy Erzsébet: A népi írók nyelvi jelentőségéről. In: Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK Mai magyar nyelvi tanszék. Bp. 1993.

Herczeg 1973 = Herczeg Gyula: Krúdy Gyula: Őszi versenyek. Novellaelmzés = It. 1973: 645–62

Herczeg 1982 = Herczeg Gyula: Móricz Zsigmond stílusa. Tankönyvkiadó, 1982.

Hermann 1983 = Hermann István: Irányok és áramlatok a magyar filozófiai gondolkodásban a két világháború között. In: A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között. Összeáll. az ELTE BTK Filozófiai Tanszékének munkaközössége. Kossuth, Bp. 1983.

Hernádi–Grétsy szerk. 1980 = Nyelvédésanyánk. Vál. és szerk. Hernádi Sándor és Grétsy László. Móra, Bp. 1980.

Horváth 1911 = Horváth János: A „Nyugat” magyartalanságairól. MNy. VII (1911): 61–74

Horváth 1912 = Horváth János: Ignotus felolvasása a Nyugat magyartalanságairól. MNy VIII (1912): 5–10

Horváth 1961 = Horváth Mária: A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában. In: StílTan. 330–407

Ignotus 1899 = Ignotus: Az új nyelvőrőség. In: Ignotus 1969: 608–15

Ignotus 1910 = Ignotus: Kisérletek. Czikkek és képek. Nyugat, Bp. 1910.

Ignotus 1910 = Ignotus: A Nyugat magyartalanságairól. Nyugat 1911; In: Ignotus 1969: 650–68

Ignotus 1969 = Ignotus válogatott írásai. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta Komlós Aladár. Szépirodalmi, Bp. 1969.

Illés 1970 = Illés Endre: Krétarajzok. Magvető, Bp. 1970.

Illés 1972 = Illés Endre: Árnyékrajzok. Magvető, 1972.

Illyés 1938 = Illyés Gyula: Édes anyanyelvünk. Halász Gyula könyve. Nyugat, 1938. I, 466–8

Illyés 1939 = Illyés Gyula: Ki a magyar? Mefhosz, Bp. 1939.

Illyés 1964 = Illyés Gyula: Iránytűvel. Szépirodalmi, Bp. 1964.

Illyés 1974 = Illyés Gyula: Anyanyelvünk. Magvető, Bp. 1974.

Illyés 1976 = Illyés Gyula: Itt élned kell I–II. Szépirodalmi, Bp. 1976.

Imre 1988 = Imre Samu: A területi nyelvváltozatok. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai, 1988. 50–69

Jánosik 1971 = Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 4. Bp. 1971.

Juhász 1943 = Juhász Géza: Népi írók. Magyar Élet, Bp. 1943.

Karácsony 1933 = Karácsony Sándor: Nyugati világnézetünk felemás igában. Szóvetnek, 1933. 2. kiadása: Üzenet, Kolozsvár, 1991.

Karácsony 1938 = Karácsony Sándor: Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Exodus. Bp. 1938.

Karácsony 1939 = Karácsony Sándor: A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. Exodus, Bp. 1939.

Karácsony 1985 = Karácsony Sándor: A magyar észjárás. S. a. r. Lendvai L. Ferenc. Magvető, Bp. 1985.

Kardos 1935 = Kardos Albert: Stíluskritika. Nyugat 1935. I, 340

Kemény 1974 = Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. Akadémiai, Bp. 1974.

Kemény 1986 = Kemény Gábor: Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról. MNy. 82 (1986): 280–8

Kemény 1991 = Kemény Gábor: Szindbád nyomában. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1991.

Kemény szerk. 1992 = Normatudat–nyelvi norma. Szerk. Kemény Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1992.

Kemény–Szántó szerk. 1992 = Mondd és írd! Szerk. Kemény Gábor és Szántó Jenő. Auktor, Bp. 1992.

Keresztury 1943 = Keresztury Dezső: A mellékmondat védelmében = Magyar Csillag 1943. I. 358–64

Király 1972 = Király István: Ady Endre I–II. Magvető, Bp. 1972.

Kiefer 1983 = Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai, Bp. 1983.

Kiefer 1991 = Kiefer Ferenc: Gombocz Jelentéstana mai szemmel. In: Kiss–Szűts szerk. 1991: 363–6

Király 1976 = Király István: Irodalom és társadalom. Szépirodalmi, Bp. 1976.

Király 1989 = Király István: Történelem – társadalom – nyelvművelés. In: K. I.: Útkeresések. Szépirodalmi, Bp. 1989. 376–381

Kiss 1962 = Kiss Ferenc: A beérkezés küszöbén. (Juhász Gyula, Babits és Kosztolányi ifjúkori barátsága). Akadémiai, Bp. 1962.

Kiss 1979 = Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. Akadémiai, Bp. 1979.

Kiss 1991 = Kiss Jenő: A magyar nyelv. In: A magyarságtudomány kézikönyve. Szerk. Kósa László. Akadémiai, Bp. 1991. 77–164

Kiss–Szűts (szerk.) 1988 = A magyar nyelv rétegződése I–II. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai, Bp. 1988.

Kiss–Szűts 1991 = Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai, Bp. 1991.

Klaniczay 1964 = Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. Akadémiai, Bp. 1964.

Komlós 1969 = Előszó az Ignotus Válogatott írásai című kötetben (Ignotus 1969: 5–34)

Kosztolányi szerk. 1932 = A Pesti Hírlap Nyelvőre. Szerk. Kosztolányi Dezső. Légrádi Testvérek, Bp. 1932.

Kosztolányi 1940 = Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv. S. a r. Illyés Gyula. Nyugat, Bp. 1940.

Kosztolányi 1958 = Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok I–II. S. a r. Réz Pál. Szépirodalmi, Bp. 1958.

Kosztolányi 1971 = Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek. Az írásokat összegyűjtötte és a szöveget gondozta Réz Pál. Szépirodalmi, Bp. 1971.

Kovalovszky 1960 = Kovalovszky Miklós: Hozzászólás a pécsi nyelvművelő konferencián Mesterházi Lajos előadásához. In: Anyműv. 250–256

Kovalovszky 1963 = Kovalovszky Miklós: Az ifjúság nyelvéről. Valóság 1963/5: 66–75

Kovalovszky 1977a = Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség. Akadémiai, Bp. 1977.

Kovalovszky 1977b = Kovalovszky Miklós: Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtanához. MNy. LXXIII (1977): 257–65

Kövendi–Kontra 1991 = Kövendi Dénes–Kontra György: Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága. In: Kiss–Szűts szerk. 1991: 424–9

Láncz 1987 = Láncz Irén: Az új ortológia korának általános nyelvészeti nézetei. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1987.

Lőrincze 1953 = Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. Művelt Nép, Bp. 1953.

Lőrincze 1973 = Lőrincze Lajos: A nyelvészkedő Veres Péterről. In: Veres Péter koszorúja. Szerk. Rádics József. Táncsics, Bp. 1973. 373–9

Lőrincze 1974 = Lőrincze Lajos: A nyelv művelő Kodályról. Nyelvünk és kultúránk 1974/16. In: Lőrincze 1993: 185–92

Lőrincze 1980 = Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelv művelés. Magvető, Bp. 1980.

Lőrincze 1992 = Lőrincze Lajos: Illyés Gyula és a magyar nyelv művelés. In: Lőrincze 1993: 203–13

Lőrincze 1993 = Lőrincze Lajos: Megnő az ember szíve. Új Horizont, Veszprém, 1993.

Mikesy 1949 = Mikesy Sándor: Babits Mihály kollokviumi dolgozata a tárgy ragozásról. MNy. XIV, 29–37

Molnár 1955 = H. Molnár Ilona: Orosz írók a nyelvről. Szerk. B. V. Tomasevszkij és I. D. Levin. Szovjet író, Leningrád, 1954.

R. Molnár 1978 = Rozgonyiné Molnár Emma: Logikai relációk kifejezése hálódia grammal... Nyr. 102 (1978): 452–63

Móra 1925 = Móra Ferenc: Iparosok, császárok, királyok és egyéb céhbéliek (elbeszélések). Szeged, 1925.

Móra 1959 = Móra Ferenc: Elbeszélések. Móra, Bp. 1959.

Móricz 1942 = Móricz Zsigmond: Magvető. A magyar irodalom élő könyve. Össze gyűjtötte Móricz Zsigmond, Kelet Népe, Bp. 1942.

Móricz 1949 = Móricz Zsigmond nyevjárástanulmánya. Nyr. 73 (1949): 288–83

Móricz 1982 = Móricz Zsigmond: Erkölcsi sarkantyú (Tanulmányok II). Szerk. Nagy Péter. Szépirodalmi, Bp. 1982.

Móricz 1984 = Móricz Zsigmond: A tizenkettedik órában (Tanulmányok III). Szerk. Nagy Péter. Szépirodalmi, Bp. 1984.

Móricz 1984b = Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője. Levelek. Vál., szerk. Tasi József. PIM, Bp. 1984.

Móricz V. 1949 = Móricz Virág: Móricz Zsigmond szavai. Nyr. 73 (1949): 282–4

Nagy 1962 = Nagy János: Kardos Albert nyelvművelő, stilisztikai munkássága. Nyr. 86 (1964): 257–61

Nagy J. B. 1968 = Nagy József Béla: Arany János nyelvművelése. In: N. J. B.: Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Szerk. Ferenczy Géza. Akadémiai, Bp. 1968. 27–37

Négyesy 1917 = Négyesy László: Arany János és a magyar nyelv. MNy. XIII. (1917): 129–40

Némedi 1985 = Némedi Dénes: A népi szociográfia 1930–38. Gondolat, Bp. 1985.

Nemeskürty 1991 = Nemeskürty István: A bibliai örökség. A magyar küldetéstudat története. Szabad Tér, Bp. 1991.

Németh 1939 = Németh László: Kisebbségben. Első kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság. Kecskemét, 1939. Javított szövege Németh 1942.

Németh 1940 = Németh László: A minőség forradalma I–IV. Magyar Élet, Bp. 1940.

Németh 1942 = Németh László: Kisebbségben I–IV. Magyar Élet, Bp. 1942.

Németh 1943 = Németh László: A minőség forradalma V–VI. Magyar Élet, Bp. 1943.

Németh 1973 = Németh László: A kísérletező ember (Tanulmányok). Magvető–Szépirodalmi, Bp. 1973.

Németh 1989 = Németh László: Sorskérdések. A szöveget gondozta és a jegyzeteket készítette Grezsa Ferenc. Magvető és Szépirodalmi. Bp. 1989.

Németh 1989b = Németh László: Új nyelvtanokra. In: N. L.: Életmű szilánkokban I. Magvető–Szépirodalmi, Bp. 1989. 245–7

Németh G. B. 1960 = Németh G. Béla: A századvégi Nyelvőr-vitákhoz. In: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső. Akadémiai, Bp. 1960. 227–261

Németh G. B. 1975 = Németh G. Béla: Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből. ItK. 538–41

Németh G. B. 1981 = Németh G. Béla: Nyelv és stílus. In: N. G. B.: Küllő és kerék. Magvető, Bp. 1981. 484–496

Németh G. B. 1986 = Németh G. Béla: Két testvértudomány változó viszonya. It. 567–82

NyKk. = Nyelvművelő kézikönyv I–II. Főszerkesztő Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.

Örkény 1979 = Örkény István: Négykezes regény. Magvető, 1979.

Pais 1952 = Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv. MNyTK. 83:125–66

Pais 1960 = Kérdések, utak – módok, eredmények az irodalmi nyelv vizsgálatában. In: Pais Dezső (szerk.) Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Akadémiai, Bp. 1960. 5–29

Pók 1970 = Pók Lajos: Babits Mihály. Szépirodalmi, Bp. 1970.

Pomogáts 1981 = Pomogáts Béla: A tárgyias költészetől a mitologizmusig. A népi líra irányzatai a két világháború között. Akadémiai, Bp. 1981.

Pomogáts 1982 = Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom. Gondolat, Bp. 1982.

Prohászka 1959 = Prohászka János: Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr. Nyr. 83 (1959): 272–3

V. Raisz 1993 = V. Raisz Rózsa: Szépirodalmi szövegek elemzésének szerepe a szövegértő és szövegalkotó képesség fejlesztésében. In: A szöveg szerkesztése... Szerk. Fekete Péter és V. Raisz rózsa. MNyTK. 196. Bp. 1993. 201–205

Riedl 1917 = Riedl Frigyes: Arany mint nyelvész. MNy. XIII (1917): 146–9

Réger 1990 = Réger Zita: Utak a nyelvhez. Akadémiai, Bp. 1990.

Reményi 1963 = Krállné Reményi Andrea: Bolgár írók az anyanyelvről. Szófia, 1963.

Rónay 1977 = Rónay László: Kosztolányi Dezső. Gondolat, Bp. 1977.

Ruzsiczky 1963 = Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Kazinczy Ferenc tájszóhasználata alapján. Akadémiai, Bp. 1963.

Schöpflin 1933 = Schöpflin Aladár: Nyelvművelés. Nyugat, 1933. I. 273–7; 481–5; 649

Schöpflin 1937 = Schöpflin Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. Nyugat, Bp. 1937.

J. Soltész 1965 = J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai, Bp. 1965.

Sőrés 1992 = Sőrés Anna: A norma fogalom megközelítése Franciaországban. In: Kemény szerk. 1992: 117–24

Sőtér 1967 = Sőtér István: Az irodalmi irányzatokról. Kritika, 1967. 4: 3–12

Szabolcsi (szerk.) 1966 = A magyar irodalom története VI. Főszerkesztő: Szabolcsi Miklós. Akadémiai, Bp. 1966.

Cs. Szabó 1938 = Cs. Szabó László: „Ne bánts a magyar nyelvet!” Nyugat, 1938. I, 470–472

Szathmári 1961 = Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Sajtó alá rendezte, a lexikont írta és a bibliográfiát összeállította Szathmári István. Gondolat, Bp. 1961.

Szathmári 1968 = Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai, Bp. 1968.

Szathmári 1973 = Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. Nyr. 97 (1973): 385–403

Szathmári 1975 = Szathmári István: Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben. Mny. 71 (1975): 274–87

Szathmári 1983 = Szathmári István: Arany János és a magyar nyelvtudomány. MNy. 79 (1983): 397–408

Szathmári 1988 = Szathmári István: Nyelvi változások – nyelvi norma. In: A mai magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai, Bp. 1988. 39–49

Szathmári 1989 = Szathmári István: Új jelenségek nyelvünkben a XX. század fordulója körül. In: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Szerk. Fábíán Pál és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 105–120

Szekfű 1939 = Mi a magyar? Szerk. Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság, Bp. 1939.

Széles 1969 = Széles Klára: Stílussajátosságok Németh Lászlónál. In: Irodalmi és nyelvi közlemények. TIT, Bp. 1969. 91–109

Szilágyi 1955 = Szilágyi Ferenc: A nyelvművelő Csokonai. Nyr. 79 (1955): 379–83

Szilágyi 1975 = Szilágyi Ferenc: „A stílus magyar gazdagsága”. Nyr. 99: 325–42; 445–58

K. Szoboszlai 1971 = K. Szoboszlai Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. NytudÉrt. 77. Akadémiai, Bp. 1971.

Szűts 1991 = Szűts László: A nyelvművelő Kosztolányi – mai szemmel. In: Kiss–Szűts szerk. 1991: 673–7

Tolcsvai Nagy 1993 = Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi norma. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1993.

Tolnai 1929 = Tolnai Vilmos: A nyelvújítás elmélete és története. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1929.

Török 1968 = Török Gábor: A líra: logika (József Attila költői nyelve). Magvető–Tiszatáj, Bp. 1968.

Török 1976 = Török Gábor: József Attila-kommentárok. Gondolat, Bp. 1976.

T. Urbán (1992) = T. Urbán Ilona: A Magyarosan nyelvművelő elveiről és módszereiről. Kézirat. Bp. 1992.

Vajda 1960 = Vajda László: Móra Ferenc, a vezércikkíró 1914–24. Szeged, 1960.

Vajda 1961 = Vajda László: Móra Ferenc vezércikkei. (Bibliográfia) Szeged, 1961.

Vajda 1962 = Vajda László: Móra Ferenc útja. Szeged, 1962.

Veres 1936 = Veres Péter: Az Alföld parasztsága. Oravetz, Bp. 1936.

Veres 1942 = Veres Péter: Szótárszerkesztők figyelmébe. Magyar Csillag 1942. I. 171–2

Vígh 1981 = Vígh Árpád: Retorika és történelem. Gondolat, Bp. 1981.

Wacha B. 1989 = Wacha Balázs: Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: Fejezetek a leíró nyelvtan köréből. Szerk. Rác Endre. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 219–82

Zalabai szerk. 1987 = A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről. Madách, Pozsony, 1987.